ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา

(สอน โลหนันทน์)

อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางสิน กลิ่นอดุง

รุวัดแค อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ

วันเสาร์ ที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๑๔

ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา

(สอน โลหนันทน์)

อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางสิน กลิ่นอดุง

ณ เมรุวัดแค อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ

วันเสาร์ที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๑๔

ประวัติ

คุณแม่สิน กลิ่นอดุง เกิดเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ที่บ้านตลาดสามเสน อำเภอดุสิต พระนคร เป็นบุตรคนโตของคุณตาแดง คุณยายทรัพย์ ภู่อำไพ คุณตาแดง ภู่อำไพ มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่บ้านเต๊อร์ อำเภอพระประแดง ไปตั้งร้านขายผ้าอยู่ที่ตลาดสามเสน ในสมัยนั้นเรือบรรทุกสินค้าต่าง ๆ ที่ขึ้นล่องค้าขายกับต่างจังหวัดทางภาคกลางและภาคเหนือ นิยมจอดเรือพักรับส่งสินค้าที่ท่าตลาดสามเสนเป็นส่วนมาก

คุณแม่มีน้องสาวร่วมบิดามารดาเดียวกันอีกสองคนคือ

คุณน้าแสร์ แพรรัศมี

คุณน้าสอน พรสมผล (ถึงแก่กรรม)

คุณแม่แต่งงานกับคุณพ่อ (นายแม้น กลิ่นอดุง) ราวปี พ.ศ. ๒๔๕๙ แล้วจึงย้ายมาปลูกบ้านอยู่ที่บ้านเสาหิน ตำบลประแจจีน อำเภอดุสิต อันเป็นบ้านเดิมของคุณพ่อ ต่อมาราวปี พ.ศ. ๒๔๖๒ คุณพ่อจึงลาออกจากราชการที่ทำอยู่ที่กองยก-กระบัตรทหารบก ย้ายครอบครัวลงมาค้าขายอยู่ที่เรือนแถวที่คุณตาปลูกไว้ที่ริมคลองลัดหลวง อันเป็นบ้านที่อยู่ในปัจจุบันนี้

คุณแม่มีบุตรธิดารวม ๘ คน คือ

๑. นางสมร ขวัญชื้น (น.ต. ชอบ ขวัญชื้น ร.น.)
๒. นางจิตต์สมัย สนิททอง (กรด สนิททอง)
๓. นายสมาน กลิ่นอดุง (อัมพร ปัญจวีณิน ถึงแก่กรรม)
๔. นายประหยัด กลิ่นอดุง (ทองพูน เตียวเขื่อนแก้ว)
๕. นายบรรยงค์ กลิ่นอดุง (ดาหวัน งามมุข)
๖. นายประสงค์ กลิ่นอดุง ถึงแก่กรรม (สุนันท์ ใยเสถียร)
๗. นายประโยชน์ กลิ่นอดุง (ดารัตน์ พ่อค้า)
๘. ร.ท. สุธน กลิ่นอดุง

คุณพ่อถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ๒๔๙๔ ขณะนั้นลูกบางคนยังเล็กอยู่ เช่นสุธนอายุเพียง ๙ ขวบ คุณแม่ได้พยายามเลี้ยงดู อบรม สั่งสอนให้ประพฤติแต่ความดีตลอดมา เมื่อลูกชายอายุครบบวช คุณพ่อคุณแม่ก็ได้จัดการบวชลูกทุกคน แม้สุธนก็ได้บวชเมื่อคุณแม่ล้มป่วยแล้วเมื่อ เมษายน ๒๕๑๔ นอกจากนี้ญาติและผู้ใกล้ชิดที่ต้องการบวช คุณพ่อคุณแม่ก็ได้ช่วยบวชให้อีกหลายคน

ในระยะหลังนี้คุณแม่มีอาการปวดที่น่องและที่เท้าเดินไม่ใคร่ได้ จึงได้ย้ายมาพักอยู่ที่บ้านพี่ชอบและพี่สมร

คุณแม่มาล้มป่วยเมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔ เวลาประมาณ ๑๗.๐๐ น. พูดและเคลื่อนไหวไม่ได้ แต่ประสาทและความรู้สึกยังดีอยู่ ลูกได้พยายามช่วยกันรักษาคุณแม่ทุกทางเท่าที่จะทำได้ แต่อาการของคุณแม่ไม่ดีขึ้น จนกระทั่งถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๕๑๔ เวลาประมาณ ๑๙.๓๐ น.

ลูกได้ตั้งศพสวดพระอภิธรรม ๕ คืนที่บ้าน โอกาสนี้มีท่านผู้รับเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรม คือ

คืนวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๑๔	บุตรธิดาและญาติ
คืนวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๑๔	พนักงานบริษัทกรุงเทพอบพืชและไซโล จำกัด
คืนวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๑๔	พนักงานองค์การโทรศัพท์เขตนครหลวงที่ ๕
คืนวันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๑๔	ข้าราชการไปรษณีย์โทรเลขเขตพระโขนง
คืนวันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๕๑๔	ญาติบ้านเสาหิน ตำบลประแจจีน นำโดย คุณอาเฉลิม กลิ่นอดุง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๑๔ ทำบุญ ๗ วัน แล้วนำศพมาตั้งที่ศาลาวัดแค อำเภอพระประแดง ได้เปิดสวดพระอภิธรรมทุกคืนวันเสาร์ตลอดมา มีญาติและท่านที่เคารพนับถือหลายท่านร่วมรับเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรม ซึ่งลูกทุกคนขอขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้

ด้วยกรรมดีทั้งหลายที่คุณแม่ได้ปฏิบัติมา ลูกทุกคนขออธิษฐานขอให้ดวงวิญญาณของคุณแม่จงประสบสุขในสัมปรายภพตามความปรารถนาทุกประการ

จากลูกทุกคน

คุณแม่สิน กลิ่นอดุง

ชาตะ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

มรณะ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๔

ลูกทุกคนเมื่อสวดพระอภิธรรมที่บ้าน

ขอขอบพระคุณทุกท่านที่ได้กรุณาให้เกียรติมาร่วมในงานฌาปนกิจ คุณแม่สิน กลิ่นอดุง ในวันนี้

หากมีสิ่งใดบกพร่อง โปรดได้ประทานอภัยให้แก่ข้าพเจ้าด้วย

เจ้าภาพ

คำไว้อาลัย

การจากไปของคุณโยมสิน กลิ่นอดุง เป็นการจากไปอย่างไม่มีวันที่จะกลับมาพบกันอีกทิ้ง ร่างกายที่ไร้วิญญาณหาประโยชน์มิได้ สูญสลายไปตามสภาวธรรม การจากไปเช่นนี้เป็นธรรมดาของสัตว์โลก ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนี้ทั้งหมด คนเราจะอยู่จะไปจะเกิดจะตาย อายุจะสั้นหรืออายุจะยืน ไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะเอามาคิดกันเล่นเป็นเรื่องเหลวไหล หรือคิดเอาเองว่า คนนั้นควรจะเป็นอย่างนั้น คนนี้ควรจะเป็นอย่างนี้ ความตายเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิด ถ้าไม่มีเกิดก็ไม่มีตาย ถ้าเกิดก็ต้องตาย อายุจะสั้นหรืออายุจะยืนเป็นผลสืบเนื่องมาจากบุรพกรรมในชาติก่อน ไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาคิดกันว่า เราควรจะมีอายุเท่านั้นหรือคนนั้นควรจะมีอายุเท่านี้ เพราะคนเราทำกรรมอันเป็นเหตุมาไม่เหมือนกัน จึงต่างกันทั้งอายุ รูปร่าง สติปัญญา สิ่งที่บั่นรอนชีวิตมีอยู่มากมายหลายอย่าง มีทั้งภายในตัวเราเอง ทั้งภายนอกตัวเราเอง คือมาจากที่อื่น มาถึงตัวเอง "นตฺถิ โลเก อนามตํ" ทั้งโลกตรงไหนที่ไม่มีสัตว์ตายไม่มีโดยที่สุดจะใช้เข็มเย็บผ้าแทงลงไปในแผ่นดิน ไม่ว่าตรงไหน เป็นต้องถูกที่ ที่คน สัตว์ เคยตายมาแล้วทั้งนั้น

คุณโยมสิน กลิ่นอดุง ในขณะมีชีวิตอยู่เป็นผู้มีศรัทธามั่นคงในพุทธศาสนา ได้มีจิตศรัทธาสละทรัพย์สร้างและปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุในวัดแคนี้เป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ได้ปวารณาเป็นอุปฐากถวายภัตตาหารมาตั้งแต่หลวงพ่อพระครูโน๊ต อดีตเจ้าอาวาส มาจนถึงข้าพเจ้าในปัจจุบัน นับว่าท่านได้กระทำในสิ่งที่คนอื่นๆ ทำได้ยาก และเป็นผู้มีอุปการคุณควรแก่การอนุโมทนาสาธุการ เป็นอย่างยิ่ง

การจากไปพร้อมกับทิ้งร่างกายที่ปราศจากวิญญาณอันหาประโยชน์อันใดมิได้ ซึ่งจะต้องกลายเป็นเถ้าถ่านไปในที่สุด รูปกายสูญสลายไปตามสภาวธรรม แต่ชื่อเสียงและเกียรติคุณที่ได้สร้างสมไว้นั้น หาได้สูญสลายไปไม่ ยังคงฝังอยู่ในความทรงจำของผู้ใกล้ชิดเสมอ

"รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ" ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายย่อมสลายไป แต่ชื่อสกุลหาได้สลายไปไม่ ฯ บุญกุศลอันใดที่ข้าพเจ้าปฏิบัติดี ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ ขออุทิศส่วนกุศลทั้งมวลนี้ จงเป็นปัตติทานมัย ปัจจัย ให้สำเร็จวิบูลย์ผลวิปากสมบัติอันเป็นที่เจริญใจ แก่คุณโยมสิน กลิ่นอดุง ตามสมควรแก่คติวิสัย ในสัมปรายภพ จงทุกประการเทอญ ฯ

พระครูธรรมวิธานปรีชา

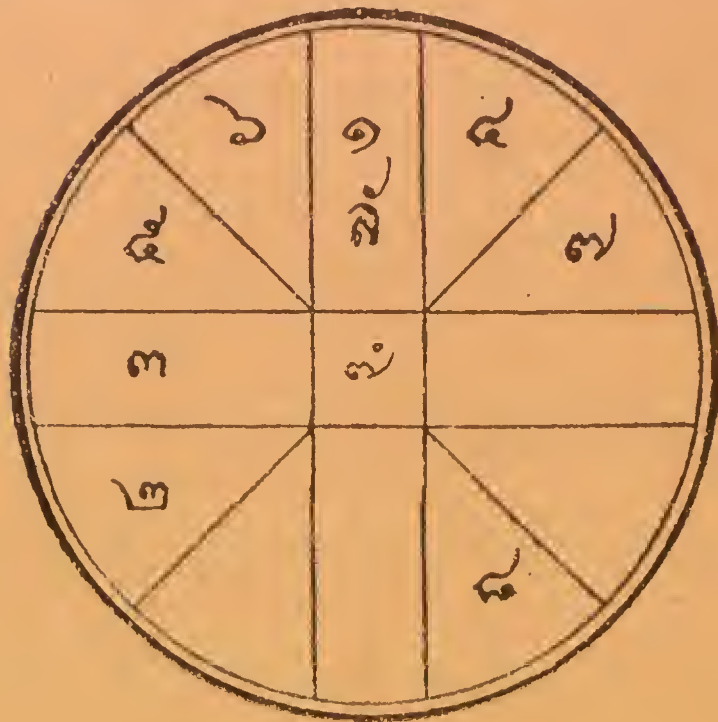
รองเจ้าคณะอำเภอพระประแดง

บรรณานุสรณ์

เนื่องในงานประชุมเพลิงศพ คุณแม่สิน กลิ่นอดุง ณ เมรุวัดแค อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ในวันเสาร์ที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๑๔ นี้ ตามประเพณีนิยมที่ได้จัดทำกันสืบมา เกี่ยวกับงานเช่นนี้ นอกจากจะมีการบำเพ็ญกุศลอุทิศส่วนผลบุญไป ให้แก่ท่านผู้ที่วายชนม์ล่วงลับไปแล้ว ยังนิยมจัดสร้างสิ่งอนุสรณ์ขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึก และเป็นบรรณาการแด่ญาติมิตรที่กรุณาให้เกียรติมาร่วมในงาน สิ่งที่จัดสร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์ดังกล่าวนี้ ส่วนมากมักจะนิยมจัดพิมพ์หนังสือที่พอจะมีประโยชน์สำหรับบุคคลทั่ว ๆ ไป เพื่อเป็นอนุสรณ์และเป็นบรรณาการในงาน

ฉะนั้น เพื่อที่จะอนุวัตให้เป็นไปตามคตินิยมที่กระทำกันสืบมา จึงได้มีความเห็นพร้อมใจกันในคณะเจ้าภาพ ให้จัดพิมพ์ประวัติเจ้าพระคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัดระฆังโฆษิตาราม ธนบุรี ขึ้นแจกเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ เพราะเหตุที่เจ้าพระคุณสมเด็จองค์นี้ จัดว่าเป็นอัจฉริยบุคคลท่านหนึ่งในกรุงรัตน-โกสินทร์นี้ ผลงานที่ดีเด่นของท่านก็ได้แก่การสร้างพระผงสมเด็จ ๆ อันเป็นที่นิยมนับถือกันโดยทั่ว ๆ ไปในประเทศไทย กาลเวลายิ่งล่วงเลยไป ความนิยมเลื่อมใสในพระผงสมเด็จ ๆ ก็ยิ่งทวีคูณตามไปด้วย มีการเช่าซื้อด้วยราคาที่สูงมาก เหตุนี้คงมีท่านผู้ที่อยากทราบประวัติความเป็นมาของท่านอยู่มิใช่น้อย ได้เคยมีผู้จัดพิมพ์ชีวประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จ ๆ ขึ้นมาแล้วเป็นหลายฉบับด้วยกัน เฉพาะฉบับที่จัดพิมพ์ขึ้นนี้ เป็นฉบับบันทึกของ มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันทน์) ซึ่งต้นฉบับทั้งหมดนี้ได้ตกทอดมาอยู่ที่ข้าพเจ้า คุณสมาน กลิ่นอดุง ซึ่งเป็นบุตรคนหนึ่งของท่านผู้วายชนม์ ได้มาติดต่อขอต้นฉบับจากข้าพเจ้าเพื่อไปจัดพิมพ์ ข้าพเจ้าก็ได้มอบให้ด้วยความเต็มใจ และขอร่วมอนุโมทนาด้วยเนื่องในกุศลกิจครั้งนี้ ข้อความตามหนังสือที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นในเล่มนี้ อาจจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้ที่สนใจในประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จ ๆ องค์นี้ได้บ้างไม่มากก็น้อยตามสมควร

ดวงชาตาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ราศีจักร

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆษิตาราม ธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ท่านมีนามเดิมว่า "โต" นามฉายาว่า "พรหมรํสี" เกิดในรัชกาลที่ ๑ ณ ตำบลไก่จ้น แขวงท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีวอก ตรงกับวันที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๓๑ เวลาประมาณ ๐๖.๕๔ น.

มีดาวเคราะห์สถิตในทวาทศราศีจักร โดยองศาประมาณดังนี้

ดาวอาทิตย์	สถิตราศี	เมษ	๗	องศา
ดาวจันทร์	,,	สิงห์	๑๙	,,
ดาวอังคาร	,,	กรกฎ	๓	,,
ดาวพุธ	,,	มีน	๑๐	,,
ดาวพฤหัสบดี	,,	เมถุน	๒	,,
ดาวศุกร์	,,	พฤศภ	๒๐	,,
ดาวเสาร์	,,	กุมภ์	๑๘	,,
ราหู	,,	พิจิก	๑๘	,,
ลัคนา	,,	เมษ	๑๘	,,

หมายเหตุ ชาตะกาลของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ตามบันทึกของท่านมหาอำมาตย์ตรีพระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันท์) กับตามดวงชาตาที่กล่าวไว้นี้ อาจจะมีการเคลื่อนคลาดกันอยู่ แต่ส่วนมากนั้นมักจะถือเอาดวงชาตานี้ เป็นชาตะกาลที่แน่นอนของเจ้าพระคุณสมเด็จ

๏ อิมินา กตปุญฺญนิธินา ด้วยอำนาจบุญญนิธิทักษิณานุปทานกิจ ที่บรรดาญาติมิตร ลูกหลาน ได้ตั้งใจบำเพ็ญอุทิศให้แก่ คุณแม่สิน กลิ่นอดุง ในครั้งนี้ หากท่านได้ทราบด้วยญาณวิถีอันใดก็ดี ขอจงอนุโมทนาเพื่อวิปาโกภาส อันโอฬารสุดพิเศษไพศาลในสัมปรายภพตามควรแก่ฐานะคตินิยม เทอญ ฯ

๏ รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ ฯ

เทพย์ สาริกบุตร

อุตสาหกรรมการพิมพ์

๙๗ ซอยหลังสวน เพลินจิต พระนคร

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์โต

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (*สอน โลหะนันทน์*)

๏ คำปรารภและอนุมานสันนิษฐานว่า ประวัติเรื่องความเป็นไปของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้งในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ นั้นมีความเป็นมาประการใด เพราะเจ้าประคุณองค์นี้ เป็นที่ฤๅชาปรากฏ เกียรติศัพท์เกียรติคุณเกียรติยศ ขจรขจายไปหลายทิศหลายแคว มหาชนพากันสรรเสริญออกเซ็งแซ่ก็กก้องซ้องสาธุการ บางคนก็บ่นร่ำรำพรรณ ประสานขานประกาศกรุ่นกล่าวถึงบุญคุณสมบัติ จริยสมบัติ ของท่านเป็นนิตยกาลนานมา ทุกทิวาราตรีมิรู้มีความจะจืดจาง ฯ

๏ อนึ่งพระพุทธรูปของที่ท่านสร้างไว้ในวัดเกตุไชโย ใหญ่ก็ใหญ่โตก็โต วัดหน้าตักกว้างถึงแปดวาเศษนิ้ว เป็นพระก่อก็สูงลิ่ว เป็นพระนั่งทั้งศักดิ์สิทธิ์ ดูรุ่งเรืองกระเดื่องฤทธิ์มหิศรเดชานุภาพ พระองค์นี้เป็นที่ทราบทั่วกันแล้วตลอดประเทศว่าเป็นพระที่มีคุณพิเศษสามารถอาจจะบันดาลดับระงับทุกข์ภัยไข้ป่วย ช่วยป้องกันอันตรายได้ จึงดลอกดลใจให้ประชาชนคนเป็นอันมาก หากมาอภิวันทนาการ สักการะบูชาพลีกรรมบรรณาการเส้นสรวงบวงบล บางคนมาเผดียงเสี่ยงสัตว์อธิษฐาน ก็อาจสำเร็จเสร็จสมปณิธาน ที่มุ่งมาตรปรารถนา จึงเป็นเหตุให้มีสวะนะเจตนาแก่มหาชนจำนวนมากกว่าร้อยคน คิดใคร่จะรู้ประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆสิตาราม บ้างก็คืบเที่ยวสืบถามความเป็นไปแต่หลัง ๆ แต่คราวครั้งดั้งเดิมเริ่มแรกต้นสกุลวงศ์เทือกเถาเหล่ากอ พงษ์พันธุ์ พวกพ้อง พื้นภูมิฐาน บ้านช่อง ข้องแขว แควจังหวัดเป็นบัญญัติของสมเด็จนั้นเป็นประการใด นานมาแล้วจะถามใคร ๆ ไม่ได้ความหามีใครตอบตรงคำถามให้ถ่องแท้ จึงได้พากันตรงแร่เข้ามาหา นายพร้อม สุดดีพงศ์อ้อนวอนให้รีบลงมากรุงเทพ ฯ ให้ช่วยเข้าสู่เสพย์สมาคม ถามเงื่อนเค้าเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงนายพร้อม สุดดีพงศ์ ตลาดไชโยเมืองอ่างทอง จึงได้

รีบล่องลงมาสู่หา ท่านพระมหาสว่าง วัดสระเกษ นมัสการแล้วยกเหตุขึ้นไต่ถาม ตาม เนื้อความที่ชนหมู่มากอยากจะรู้ จะดูจะฟังเรื่องราวแต่คราวครั้งต้นเดิมวงศ์สกุล ของ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นเป็นฉันใดขอพระคุณได้สำแดงให้แจ้งด้วย ฯ

๏ ที่นั้นมหาสว่าง ฟังนายพร้อมเผดียงถาม จึงพากันข้ามฟากไปวัดระฆัง ขึ้น ยังกุฏิเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช้าง) อันเป็นผู้เฒ่าสูงอายุศม์ ๘๘ ปี ในบัดนี้ยังมีองค์ อยู่ ทั้งเป็นผู้ใกล้ชิด ทั้งเป็นศิษย์ทันรู้เห็น ทั้งเคยเป็นพระครูฐานา ของสมเด็จพระ-พุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง เคยอยู่ตั้งแต่เล็ก ๆ เมื่อเป็นเด็กเป็นชั้นเหลน ฯ

๏ นายพร้อมจึงประเคนสักการะ ถวายเจ้าคุณพระธรรมถาวรแล้วจึงได้ไต่ถาม ตามเนื้อความที่ประสงค์ ฯ

๏ ฝ่ายเจ้าคุณพระธรรมถาวร ท่านจึงได้อนุสรณ์คำนึงนึกไปถึงเรื่องความแต่หน หลัง ท่านได้นั่งเล่าให้ฟังหลายสิบเรื่องล้วนแต่เป็นเรื่องน่าควรคิดพิศวงมาก ลงท้าย ท่านบอกว่าอันญาติวงศ์พงษ์พันธุ์ ภูมิฐานบ้านเดิมนั้น เจ้าของท่านได้ให้ช่างเขียน เขียนไว้ที่ผนังโบสถ์วัดอินทรวิหาร บ้านบางขุนพรหมพระนคร ล้วนแต่เป็นเค้าเงื่อน ตามที่สมเด็จเจ้าโต ได้ผ่านพบทั้งนั้น ท่านเจ้าของบอกใบ้สำคัญด้วยกิริยาของรูปภาพ ขอจงไปทราบเอาที่โบสถ์วัดอินทรวิหารนั้นเถิด ฯ

๏ ครั้น ม.ล. พระมหาสว่าง เสนีวงศ์ กับนายพร้อม สุดดีพงศ์ ฟังพระธรรม ถาวรบอกเล่า และแนะนำจำจดมาทุกประการแล้ว จึงนมัสการลาเจ้าคุณพระธรรม ถาวร กลับข้ามฟากจากวัดระฆัง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงขึ้น ไปหาท่านพระครูสังฆรักษ์เจ้าอธิการวัดอินทรวิหาร บางขุนพรหม แล้วขออนุญาตดู ภาพเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตามคำแนะนำของเจ้าคุณพระธรรมถาวร วัดระฆัง บอกให้ดูทุกประการ ฯ

๏ ส่วนท่านพระครูสังฆรักษ์ เจ้าอธิการก็มีความเต็มใจ ท่านนำพาลงไปใน โบสถ์พร้อมกันแล้ว เปิดหน้าต่างประตูให้ดูได้ตามปรารถนา ฯ

๏ นายพร้อมจึงดูรูปภาพ ช่วยกันพินิจพิจารณา ตั้งแต่ฉากที่ ๑ จนถึงฉากที่ ๑๒ นายพร้อมออกจะเต็มตรอง เห็นว่ายากลำบากที่จะขบปัญหาในภาพต่าง ๆ ให้เห็น

ความกระจ่างแจ่มแจ้งได้ นายพร้อมชักจะงันงอท้อน้ำใจไม่ใคร่จะจดลงท่ายืนงงเป็นที่งันงันไป ฯ

๏ ม.ล. พระมหาสว่าง รู้ในอัธยาศัยของนายพร้อมว่าแปลรูปภาพไม่ออก บอกเป็นเนื้อความเล่าแก่ใครไม่ได้ นายพร้อมอึดอัดตันใจสุดคาดคะเนทำท่าจะรวนเรสละละการจดทำ ม.ล. พระมหาสว่างจึงแนะนำให้นายพร้อมอุส่าห์จดทำเอาไปทั้งหมดทุกตัวภาพ ไม่เป็นไร คงจะได้ทราบสิ้นทุกอย่าง คงไม่เหลวคว้างเหลือปัญญานักฉันจะช่วยคุ่มเดาดักให้เด่นเด็ดจงได้ฉันจะคิดค้นรัชสมัยและพระบรมราชประวัติและราช–พงศาวดาร เทียบนิยายนิทานตำนานต่าง ๆ ตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่บอกเล่าสืบกันมา เรื่องนี้คงสมมาตร์ปรารถนาอย่าวิตก ฉันจะเรียบเรียงและสาธกยกเหตุผลให้เป็นเบื้องต้นและเบื้องปลาย ให้สมความมุ่งหมายใคร่รู้ในเรื่องประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ ฯ

๏ แต่ข้อสำคัญเกรงว่าจะช้ากินเวลาหลายสิบวัน เปรียบเช่นกับช่างไม้ พื้นไม้ทำช่อฟ้า จำต้องนานเวลาเปลืองหน้าไม้ ช่างต้องบั่นทอนผ่อนไปจนถึงแง่งอนกนกของที่ต้องการเปรียบเทียบเท่าที่ตำนานของสมเด็จนี้ กว่าจะเรียงความถูกตามที่ร่างข้อต่อตัด ถ้อยคำที่เขินขัดก็ต้องขุดคัดตัดทอนทิ้งหรือความขาดไม่พาดพิงพูดไม่ถูกแท้ ก็ตกแต้มแถมแก้แปลให้สอดคล้องต้องกับความจริง สืบหาสิ่งที่เป็นหลักมาพักพิงไม่ให้ผิดสืบผสมให้กลมติดเป็นเนื้อเดียวไม่พลำพลาด ถึงจะเปลืองกระดาษเปลืองเวลา ฉันไม่ว่าไม่เสียดายหมายจะเสาะค้นขวนขวายหาเรื่องมาประกอบให้ จะได้สมคิดติดใจมหาชนจะได้ทราบเรื่องเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยประวัติปริยายทุกประการ ฯ

๏ นายพร้อม สุดดีพงศ์ ได้ฟังคำบริหารอาษาของ ม ล. พระมหาสว่างรับแข็งแรงจึงเขม้นขมักจัดแจงจดเพียรเขียนคัดบอกเป็นตัวหนังสือมาพร้อม ทุกด้านภาพในฝาผนังทั้ง ๑๒ ฉากแล้วก็ละพากันกลับมายังวัดสระเกษ ต่อแต่วันที่ ๑๖ กรกฎาคมศกนี้มา พระมหาสว่างก็ตั้งหน้าตรวจตรา เสาะสืบหาและไต่ถาม ได้เนื้อความนำจดลงค้นราชพงศาวดาร รัชกาลราชประวัติบั่นทอนตัดให้รัดกุม ไม่เดาสุ่มมีเหตุพอ ความไม่ต่อใช้วิจารณ์ เป็นพยานอ้างตัวเองไปตามเพลงของเรื่องราวที่สืบสาวเรียงเขียนลง

เอาที่ตรงต่อประโยชน์ ไม่อุโฆษป่าวร้องใคร ไม่หมิ่นไท้ธรเณนทร์ โดยความเห็นจึงกล้าเล่า ดังจะกล่าวเล่าให้ฟังดังนี้ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านให้ช่างเขียน เขียนเรื่องของท่านไว้ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหาร บางขุนพรหมดังนี้ เขียนเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองว่างว่างไม่มีคน มีแต่ขุนนางขี่ม้าออก เขียนวัดบางลำภูบนติดกับเมืองกำแพงเพชร เขียนบางขุนพรหม เขียนรูปเด็กอ่อนนอนหงายแบเบาะอยู่มุมโบสถ์วัดบางลำภู เขียนรูปนางงุดกกลูก เขียนรูปตาผลว่าพระผลเขียนรูปอาจารย์แก้ววัดบางลำภูกำลังกวาดลานวัด เขียนรูปนายทอง นางเพียร นั่งยองยอง ยกมือทั้งสองไหว้พระอาจารย์แก้ว เขียนรูปพระอาจารย์แก้วกำลังพูดกับตาผลบนกุฏิ เขียนรูปเรือเหนือจอดที่ท่าบางขุน-พรหม จึงต้องขอโอกาสแก่ท่านผู้อ่านผู้ฟัง ด้วยข้าพเจ้าตรวจดูภาพทราบได้ตามพิจารณาและคาดคะเนสันนิฐานแปลจากรูปภาพบนนั้นคงได้ใจความตามเหตุผลต้นปลายของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือฯ

๏ แต่ครั้งเดิมเริ่มแรก ต้นวงศ์สกุลของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งคฤหสถานภูมิลำเนา สืบวงศ์พงศ์เผ่าพืชพันธุ์พวกพ้อง เป็นพี่เป็นน้องต่อแนวเนื่องกันมาแต่ครั้งเก่าบุราณนานมา ณ แถบแถวที่ใกล้ได้เมืองกำแพงเพชร เป็นชนชาวกำแพงเพชรมาช้านาน ครั้นถึงปีระกา สัปตศกจุลศักราช ๑๑๒๗ ปี จึงพระเจ้าแผ่นดินอังวะภุกามประเทศ ยกพลพยุหประเวสน์สู่พระราชอาณาเขตร์ประเทศสยามนี้ กองทัพพม่ามาราวี ตีหัวเมืองเอกโทตรีจัตวาไล่รุกเข้ามาทุกทิศทุกทางทั้งบกทั้งเรือ ทั้งปากใต้ฝ่ายเมืองเหนือและทางตะวันตกยกเว้นไว้แต่ทิศตะวันออกหัวเมืองชั้นนอก ชั้นกลางชั้นโท ต่อรบต้านทานทัพพม่าไม่ไหว ก็ต้องล่าร้างหลบหนีซ่อนเร้นเอาตัวรอด ราษฎรก็พากันทอดทิ้งภูมิสถานบ้านเรือน เหลี่ยมล้มหนีหายพลัดพรากกระจายไป คนละทิศคนละทางห่างห่างวันกัน ในปีระกาศกนั้น จำเพาะพระยาตาก(สิน) เจ้าเมืองกำแพงเพชร ก็หาได้อยู่ดูแลรักษาเมืองไม่ มีราชการเข้าไปรับสัญญาบัตร เลื่อนที่เป็นพระยาวชิรปราการ แล้วยังมิได้กลับมา พอทราบข่าวศึกพม่า เสนาบดีให้รอรับพม่าอยู่ในกรุงนั้น ครั้นทัพหน้าพม่ารุกเข้ามาถึงกรุง พระยาวชิรปราการก็ต้องคุมพลรบพุ่ง

ต้านทานรบรับทัพพม่า พม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยานั้นไว้ กองทัพพม่ามาล้อมกรุงเก่าคราวนั้นเกือบสามปี ฯ

๏ ครั้นถึงปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ปี ถึง ณ วันอังคารเดือนห้า แรมเก้าค่ำเวลาบ่าย ๓ โมงเย็น พม่าจึงนำปืนใหญ่เข้าระดมยิงพระมหานคร พระมหานครก็แตกเสียแก่พม่าในวันอังคาร เดือนห้า ขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนศกนั้น ฯ

๏ ฝ่ายพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชรได้ถือพล ๕๐๐๐ ช่วยป้องกันพระมหานคร ครั้นเห็นว่าชาตากรุงขาด ไม่สามารถจะต่อสู้พม่าได้ก็พาพล ๕๐๐๐ นั้นฝ่าฟันหนีออกไปทางทิศตะวันออก ข้ามไปทางเพนียดคล้องช้าง เดินทางไปเข้าเขตเมืองนครนายก แล้วข้ามฟากไปแย่งเอาเมืองจันทรบุรี ตีได้แล้วก็เข้าตั้งมั่นบำรุงพลพาหนะลำเลียงเสบียงอาหาร สรรพศาตราวุธยุทธภัณฑ์ไว้พร้อมมูลบริบูรณ์เรียบร้อยแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นเจ้า ชาวเมืองเรียกว่าพระเจ้าตาก ตั้งอยู่เมืองจันทรบุรีก๊กหนึ่งในคราวนั้น ฯ

๏ ครั้นถึงปีชวดสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๑๓๐ ปี พระเจ้าตาก (สิน) ได้ยกพลโยธีแสนยากรเป็นกองทัพ เข้าบุกบั่นรับทัพพม่าตั้งแต่เมืองปากใต้ฝ่ายตะวันตกวกเข้าตีกองทัพพม่ามาถึงกรุงเก่า กองทัพพม่าสู้มิได้ก็แตกฉานล่าถอยขึ้นไปทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ แล้วก็เข้าชิงเอากรุงเก่าคืนจากเงื้อมมือพม่าข้าศึกได้แล้ว ลอยขบวนลงมาตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ตำบลที่วัดมะกอกนอกเหนือคลองบางกอกใหญ่ ใต้คลองคูวัดระฆังโฆสิตาราม ทรงขนานนามเมืองว่ากรุงธนบุรี พระนามาภิธัยว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ปีชวดศกนั้นมา ฯ

๏ จึงหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ออกไปตั้งคฤหสถานบ้านเรือนครอบครองทรัพย์สมบัติอยู่ ณ บ้าน อัมพวาแขวงเมืองสมุทรสงคราม ได้เข้ามาพร้อมด้วยเอกะภรรยาและน้องแลบุตรทั้ง ๔ เข้ามารับราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ได้ทรงตั้งให้หลวงยกกระบัตรเป็นที่พระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ถือศักดินา ๑๖๐๐ ไร่ จึงตั้งคฤหสถานบ้านเรือนอยู่เหนือพระราชวังหลวง ใต้วัดบางว้าใหญ่

(คือวัดระฆังในบัดนี้) ในปีชวดศกนั้นเองพระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชทานเกียรติยศเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกทัพขึ้นไปปราบเจ้าพิมายมีชัยชำนะกลับลงมา ทรงพระ–กรุณาเลื่อนขึ้นเป็นที่พระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ทรงศักดินา ๓๐๐๐ ไร่ ครั้นถึงปีขาลโทศก ๑๑๓๒ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพ ยกกองทัพขึ้นไปปราบเจ้าพระฝาง เมืองสวางคบุรี ตีกองทัพเจ้าพระฝางแตก จับตัวเจ้าพระฝางได้ พร้อมทั้งช้างพังเผือกกับลูกดำ จับตัวและพรรคพวกและช้างลงมาถวาย ส่วนพระยาอภัยรณฤทธิ์ รั้งหลังเพื่อจัดการบ้านเมืองฝ่ายเหนือป่าวร้องให้อาณาประชาราษฎรที่แตกฉานซ่านเซ็น ให้รวมเข้ามาเป็นหมวดหมู่ตั้งอยู่ดังเก่า ตามภูมิลำเนาเดิมของตน ที่ขัดขวางยากจนก็แจกจ่ายให้ปันพอเป็นกำลังสำหรับให้ตั้งตัวต่อไปในภายหน้า เมื่อขณะนี้เองชาวเมืองเหนือจึงได้พากันนิยมสวามิภักดิ์ต่อท่านพระยาอภัยรณฤทธิ์ รักใคร่สนิทแต่คราวนั้นเป็นต้นเป็นเดิมมา เมื่อกองทัพกลับแล้ว พวกราษฎรชาวเมืองเหนือบางครัว จึงได้พากันลงมาอยู่ในกรุงเก่าบ้าง เมืองอ่างทองบ้าง เมืองปทุมบ้าง เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองพระประแดงบ้าง ในกรุงธนบุรีบ้าง ในบางขุนพรหมบ้าง ต่างจับจองจำนองที่ดินซื้อหา ตามกำลังและวาสนาของตนๆ เป็นต้นเหตุ ที่มีผู้คนคับขันขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมืองแน่นหนาขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นลำดับมา ฯ

๏ ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงเลื่อนที่ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราชเสนาบดีที่จตุสดมภ์ กรมพระนครบาล ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ พรรษายุกาลได้ ๓๔ ปี ในปลายปีขาลศกนั้นเอง พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนที่เจ้าพระยายมราช ขึ้นเป็นเจ้าพระยาจักรี ที่สมุหนายก อรรคมหาเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ ฯ

๏ ครั้นถึงปีเถาะตรีศกจุลศักราช ๑๑๓๓ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรี มีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพถืออาชญาสิทธิ์ต่างพระองค์ ยกกองทัพใหญ่ออกไปปราบปรามเมืองเขมรกัมพูชาประเทศก็มีชัยชำนะเรียบร้อยกลับมา ได้รับพระราชทานรางวัลพิเศษ ฯ

๏ ครั้งถึงปีมะเมียฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ ปี มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปล้อมเมืองเชียงใหม่ที่พม่ารักษาอยู่นั้น พม่าซึ่งรักษาเมืองเชียงใหม่ ได้ความอดอยากยากแค้นเข้า ก็พากันละทิ้งเมืองเชียงใหม่เสียแล้วหนีไปสิ้น ก็ได้เมืองเชียงใหม่โดยสะดวกง่ายดาย ในปลายปีมะเมียฉศกนั้นเอง อะแซหวุ่นกี้ แม่ทัพพม่าอายุ ๗๒ ปี เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ในพระเจ้ามังระกรุงอังวะ ครั้งนั้นพระเจ้าอังวะมีพระโองการรับสั่งให้อะแซหวุ่นกี้ถืออาญาสิทธิ์ยกทัพใหญ่ เดินกองทัพเข้ามาถึงด่านเมืองตาก แล้วให้พม่าล่ามถามนายด่านว่า พระยาเสืออยู่รักษาเมืองหรือไม่ นายด่านตอบว่าพระยาเสือไม่อยู่ยังไม่กลับ ฯ

๏ อะแซหวุ่นกี้จึงให้หยุดกองทัพหน้าไว้นอกด่าน แล้วประกาศว่าให้เจ้าเมืองเขากลับมารักษาเมืองเสียก่อน จึงจะยกเข้าตีด่าน เลยเข้าตีเมืองพิษณุโลกทีเดียว ฯ (เขียนตามพงศาวดารพม่า)

๏ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงทราบข่าวศึก จึงกรีธาทัพหลวงขึ้นไปรักษาเมืองพระพิษณุโลกไว้ แล้วให้หากองทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่ ครั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ทราบว่ากองทัพมาอยู่ปลายด่านเมืองตาก และทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกรีธาทัพหลวงขึ้นมาประทับอยู่เพื่อป้องกันรักษาเมืองพระพิษณุโลกด้วย จึงรีบยกกองทัพกลับ ครั้นถึงเมืองพระพิษณุโลกแล้วเข้าเฝ้าถวายบังคม เจ้าพระยาจักรีอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่เรียบราบแล้ว ได้เลยตั้งข้าหลวงไปพูดจาปลอบโยนชี้แจงแนะนำเจ้าเมืองแพร่ เจ้าเมืองน่าน เจ้าเมืองลำปาง เจ้าเมืองลำพูน เป็นต้นเหล่านี้ ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ขอพึ่งพระบารมีโพธิสมภารเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไปตลอดกาลนาน เจ้าพระยาจักรีจึงได้เลิกทัพพาเจ้าลาวและพระยาลาวทั้งปวง ลงมาถึงเมืองพิษณุโลก เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลพร้อมกัน ณ เมืองพิษณุโลกนั้น ฯ

๏ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระโสมนัสนัก จึงพระราชทานฐานันดรศักดิ์ท้าวลาว พระยาลาวทั้งปวงนั้น ให้กลับขึ้นไปรักษาเมืองดังเก่า แล้วจึงพระราชทาน

รางวัลเป็นอันมากแก่เจ้าพระยาสุรสีห์นั้น ได้ออกไปรักษาด่านหน้าเมืองตากโดยแข็งแรงกวดขันมั่นคงทุกประการ ฯ

๏ ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพใหญ่พม่า ทราบว่าเจ้าพระยาเสือกลับมาแล้ว ออกมารักษาด่านอยู่ จึงสั่งให้มังเรยางูแม่ทัพหน้าพม่าเข้าตีด่าน ฝ่ายทหารรักษาด่านต้านทานทหารพม่าไม่ไหวก็ร่นเข้ามา กองทัพพม่าก็ตีรุกเข้าไปแล้วตั้งค่ายมั่นลงภายในด่านถึง ๓๐ ค่าย ฯ

๏ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีทราบว่า กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์เสียด่านร่นเข้ามา จึงกราบบังคมทูลรับอาสาช่วยเจ้าพระยาสุรสีห์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระโองการรับสั่งว่าข้าก็อยากเห็นความคิดสติปัญญาของเจ้าและฝีมือของเจ้าว่าจะเข้มแข็งสักเพียงใด ข้าจะขอดูด้วย จงรีบออกไปช่วยสุรสีห์เถิด

๏ เจ้าพระยาจักรีกราบถวายบังคมลา ออกมาจัดขบวนทัพพร้อมสรรพ์ แล้วยกออกไปถึงค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ แล้วจึงเจรจาว่า เจ้าถึงแม้ว่าจะเป็นขุนนางผู้ใหญ่ก็จริงอยู่ แต่เจ้าเป็นขุนนางบ้านนอก อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่านั้น เขาเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่อยู่ในเมืองหลวงพม่าทั้งเขากอปด้วยความคิดสติปัญญาเยี่ยมยิ่งอยู่ ความรู้ก็พอตัวพี่จะรบเอง ต่อแต่นั้นมา เจ้าพระยาจักรีก็จัดทัพออกรุกรบรบพุ่งกับกองทัพอะแซหวุ่นกี้เป็นหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ ล่วงวันและเวลาช้านานมา จนถึงเดือนห้าเดือนหก ปีมะแมสัปตศกจุลศักราช ๑๑๓๗ ปี เป็นปีที่ ๘ ในรัชสมัยพระเจ้า–กรุงธนบุรี

๏ ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่า ก็คิดขยาดระอิดระอา ทั้งทางเมืองพม่าก็ชักจะวุ่นวายขึ้น ทั้งเสบียงอาหารก็บกพร่องจวนเจียนไม่พอจ่าย จึงคิดเพทุบายถามว่าใครผู้ใดออกมาเป็นแม่ทัพใหญ่บัญชาการ ทหารไทยบอกไปว่าเจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพอะแซหวุ่นกี้ จึงประกาศหย่าทัพ ขอดูตัวแม่ทัพไทย ฯ

๏ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี ก็สั่งสงบชั่ววันกำหนด เจ้าพระยาจักรี ก็จัดขบวนยืนทัพเสร็จส่วนเจ้าพระยาจักรีก็แต่งตัวอย่างจอมโยธาเต็มที่ ขี่ม้าสีแดง เหน็บกระบี่กั้นกรด ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งของที่ได้รับพระราชทานทั้งนั้น ฯ

๏ เวลานั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จทอดพระเนตรอยู่ในค่ายนั้นด้วย ได้ทรงทอดพระเนตรเห็นกิริยาท่าทางสุภาพองอาจ และท่วงทีรูปโฉมของเจ้าพระยาจักรี เมื่อแต่งตัวออกยืนทัพรับอะแซหวุ่นกี้คราวนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระเกษมสันต์โสมนัสปราโมทย์ ถึงกับออกพระโอษฐรับสั่งชมว่า งามเป็นเจ้าพระยากษัตริย์ศึกเจียวหนอ แต่นั้นมานามอันนี้ จึงเป็นนามที่แม่ทัพนายกองแลทหารทั้งปวงพากันนิยมเรียกว่า เจ้าพระยากษัตริย์ศึกแต่คราวนั้นมา ในกองทัพพม่าก็พลอยเรียกว่าเจ้าพระยากษัตริย์ศึก ตลอดไปจนถึงทางราชการฝ่ายพม่า ก็ได้จดหมายเหตุลงพงศาวดารไว้ว่า เจ้าพระยากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพฝ่ายไทยได้รบกับอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่า ที่เมืองพระพิษณุโลก เมื่อปีมะเมียถึงปีมะแม สัปตศกจุลศักราช ๑๑๓๗ ปี ครั้นเมื่อทอดพระเนตรแลทรงชมเชยแล้ว ก็ยาตรากระบวนออกยืนม้าหน้าพลเสนา ณ สนามกลางหน้าค่ายทั้งสองฝ่าย ฯ

๏ ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้ก็จัดกระบวนแต่งตัวเต็มที่อย่างจอมโยธา ออกยืนอยู่หน้ากระบวน ณ กลางสนาม หน้าค่ายทั้งสองฝ่ายเช่นเดียวกัน (ตอนดูตัวนี้ความพิศดารมีแจ้งอยู่ในพระราชพงศาวดาร) ครั้นอะแซหวุ่นกี้ ได้เห็นได้เจรจาชมเชย พูดจาประเปรียบตามชั้นเชิงพิชัยสงครามแล้วก็นัดรบต่อไป แต่อะแซหวุ่นกี้ คิดจะล่าทัพถอยกลับกรุงอังวะเป็นอย่างมากกว่าจะคิดแข็งใจรบเอาเมืองพิษณุโลก แต่แตกแล้วก็ร่นถอยล่าไปออกทางพระเจดีย์ ๓ องค์ ทำกิริยาท่าทางเหมือนจะไปชิงเอาเมืองกำแพงเพชร์ ทำให้แม่ทัพฝ่ายไทย ต้องแบ่งออกเป็นหลายกองติดตามตีพม่า ก้าวสกัดหน้าตีวกหลังตามเชิงกลยุทธ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็เสด็จกลับเข้ากรุงธนบุรี ป้องกันพระราชธานีต่อไป ฯ

๏ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีนั้น ครั้นส่งเสด็จแล้วจึงจัดกองทัพออกติดตามสกัดจับพม่าตีรุกหลังพม่าแตกฉานเป็นหลายทัพ จับได้รี้พลช้างม้าเป็นอันมาก ทั้งตัวเจ้าพระยาจักรีเองก็ยกทัพหนุนไปด้วย จนถึงเมืองกำแพงเพชร แล้วจัดการพิทักษ์รักษาเมืองโดยกวดขัน ส่วนตัวของท่านเจ้าพระยาเอง ก็ออกขี่ม้าสำรวจตรวจตรากองทัพน้อย ๆ ทั่วไป เพราะใส่ใจต่อหน้าที่ราชการ จนพม่าไม่กล้าหาญชิงเอาเมืองเหนือได้

ต้องส่งออกไปทางด่านชั้นนอกพ้นเขตแดนสยามกองทัพไทยไล่จับพม่าที่ล้าหลังได้ไว้เป็นกำลังราชการเป็นอันมาก ทัพอะแซหวุ่นกี้ล่าทัพออกพ้นประเทศอาณาเขตสยามในคราวนี้ ตามกำหนดมีว่าเดือน ๗ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปี ฯ

๏ ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรี ตั้งทัพอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร เวลาเช้าวันหนึ่งออกลาดตระเวนกองทัพทั้งปวงเพื่อบัญชาการ และชักม้าวกลัดเพื่อตัดทาง ม้าก็เลยพาท่านเข้าป่าฝ่าพง จำเพาะมายังบ้านปลายนาใต้เมืองกำแพงเพชรเป็นเวลาเย็น จึงแลเห็นโรงหนึ่งตั้งอยู่ปลายทุ่งนาเจ้าคุณแม่ทัพผู้นั้นจึงได้ชักม้าไปถึงโรงนั้นไม่เห็นมีคนผู้ใหญ่อยู่ ได้เห็นแต่หญิงสาวคนหนึ่งเดินออกมา เจ้าคุณแม่ทัพผู้นั้นจึงบอกแก่นางสาวคนนั้นว่า ข้ากระหายน้ำ เจ้าจงตักน้ำมาให้ข้ากินสักขันเถิด นางสาวคนนั้นจึงวิ่งด่วนเข้าไปในห้อง หยิบได้ขันล้างหน้าใบหนึ่งแล้วจ้วงตักน้ำในหม้อกลั่น แล้วล้วงไปหักดอกบัวหลวงในหนองน้อยข้างโรงนั้นสองสามดอก แล้วฉีกกลีบเด็ดเอาแต่เกษรบัวโรยลงไปในขันน้ำนั้นจนเต็ม แล้วนำไปส่งให้บนหลังม้า เจ้าคุณแม่ทัพรับเอามาเป่าเกษรเพื่อแหวกหาช่องน้ำแล้วต้องเอาริมฝีปากเบืองบนเม้มเกษรไว้ แล้วดูดดื่มน้ำจนหมดขันด้วยกำลังอยากกระหายน้ำ ครั้นดื่มน้ำหมดแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพจึงถามนางสาวคนนั้นว่า เราอยากกระหายน้ำสู้อุตส่าห์บากหน้ามาขอน้ำเจ้ากิน เหตุไฉนจึงแกล้งเราเอาเกษรบัวโรยลงส่งให้ เรากินน้ำของเจ้าลำบากนัก เจ้าแกล้งทำเล่นแก่เราหรือ ฯ

๏ นางสาวคนนั้นตอบว่า ดิฉันจะได้คิดแกล้งท่านนั้นก็หาไม่ ที่ดิฉันเอาเกษรบัวโรยลงในขันน้ำให้เต็มนั้น เพราะดิฉันเห็นว่าฝ่ากแดดแผดลมเหนื่อยมา และกระหายน้ำด้วย ก็เพื่อจะป้องกันเสียซึ่งอันตรายแห่งท่าน เพื่อจะกันสำลักน้ำและสะอึกน้ำ และกันจุกแน่นแห่งท่านผู้ดื่มน้ำของดิฉัน ถ้าท่านไม่มีอันตรายในการดื่มน้ำแล้ว น้ำจะได้ทำประโยชน์แก้กระหายแห่งท่าน ดิฉันจะพลอยได้ประโยชน์เพราะให้น้ำแก่ท่าน ท่านสมปรารถนาแล้วก็จะเป็นบุญแก่ดิฉัน เหตุนี้ดิฉันจึงโรยเกษร เจ้าคุณแม่ทัพฟังคำนางสาวตอบอย่างไพเราะอ่อนหวาน ถ้อยคำที่ให้การมานั้นก็พอฟัง จึงลงมาจากหลังม้าแล้วถามว่า ตัวของเจ้าก็เป็นสาวเต็มเนื้อแล้วมีใคร ๆ มาหมั้นหมายผูกสมัครรักใคร่เจ้าบ้างแล้วหรือยัง นางสาวบอกว่ายังไม่เห็นมีใคร ๆ มารักใคร่หมั้นหมายดิฉัน และดิฉันก็ยังไม่ได้ไปเที่ยวบอกใครว่าเป็นสาว มัวแต่หลบหัวซ่อน

ตัวอยู่ ด้วยบ้านเมืองเกิดยุ่งนุงถุงมานานจนกาลบัดนี้ จึงมิได้มีใครเห็นว่าดิฉันเป็นสาว เจ้าคุณแม่ทัพว่า ถ้ากระนั้นเราเองเป็นผู้ที่ได้มาเห็นเจ้าเป็นสาวก่อนคน เจ้าต้องยอม ตกลงเป็นคู่รักของเรา เราจะต้องเป็นคู่ร่วมรักของเจ้าสืบไป เจ้าจะพร้อมใจยินยอม เป็นคู่รักของเราโดยสุจริตหรือว่าประการใด ฯ

๏ นางสาวตอบว่า การที่ท่านจะมาเป็นคู่รักของดิฉันนั้น ก็เป็นพระเดชพระคุณ ยิ่งอยู่แล้ว แต่ว่าการจะมีผัวมีเมียกันตามประเพณีนั้น ดิฉันไม่ทราบเรื่อง จะว่า ประการใดแก่ท่านก็ไม่มีอะไรจะว่า เรื่องการผัวการเมียนั้นท่านต้องเจรจากับผู้ใหญ่ จึงจะทราบการ เจ้าคุณแม่ทัพถามว่า ผู้ใหญ่ของเจ้าไปไหน นางสาวตอบว่าไปรดน้ำถั่ว จวนจะกลับแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพขยับเดินเข้าให้ใกล้ นางสาวไพล่วิ่งปรู๋ออกแอบที่หลัง โรงเลยไม่เข้าหา ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ต้องนั่งเฝ้าโรงคอยท่าบิดามารดาของนางสาว ต่อไป จนเกือบตะวันตกดินจวนค่ำ ฯ

๏ ฝ่ายตาผล ยายลา กลับมาถึงโรงแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพได้เห็นแล้วจึงยกมือ ขึ้นไหว้ตายายก็น้อมตัวก้มลงไหว้ตอบ ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ก้มลงไหว้ให้ต่ำลงไปอีก ตายายก็หมอบลงไปไหว้อีก ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็หมอบไหว้อยู่นั้น ต่างคนต่างหมอบ แต้วกันอยู่นั้นทั้งสองฝ่าย ฝ่ายยายแกเป็นคนปากเร็ว แกนึกขันและประหลาดใจแกจึง เปิดปากถามออกไปก่อนว่า นี่ท่านเป็นขุนนางมาแต่บางน้ำบางกอก เหตุไฉนจึงมา หมอบกราบไหว้ข้าเจ้า เป็นชาวบ้านนอกเป็นชาวทุ่งชาวป่า เป็นคนยากจน ท่าน จะมาหมอบไหว้ข้าพเจ้าทำไม เจ้าคุณแม่ทัพบอกว่า ฉันจะสมัครเข้ามาเป็นลูกเขย ท่านทั้งสองจ๊ะขะ ฯ

๏ ยายถามว่าท่านเห็นดีเห็นงามอย่างไร เห็นลูกสาวฉันเป็นอย่างไรท่านจึง จะมายอมตัวเป็นลูกเขยเล่า เจ้าคุณแม่ทัพว่า ฉันเห็นบุตรสาวท่านดีแล้วพอใจแล้ว จึงเข้ามาอ่อนน้อมยอมตัวเป็นลูกเขยท่าน แล้วเจ้าคุณแม่ทัพเล่าถึงกาลแรกมาขอน้ำ และนางเอาเกษรบัวโรยลงและได้ต่อว่า นางได้โต้ตอบถ้อยคำน่าฟังน่านับถือจึงทำให้ เกิดความรักความปรานีขึ้น และตั้งใจจะเลี้ยงดูจริง ๆ จึงต้องทนอยู่คอยท่า เพื่อ จะแสดงความเคารพและขอเป็นเขย ขอให้แม่พ่อมีเมตตากรุณาเห็นแก่ไมตรีที่ได้มา อ่อนน้อมพูดจาโดยเต็มใจจริง ๆ ไม่ได้มีแยบยลอะไร ตั้งใจช่วยทนุบำรุงนางสาวกับ

พ่อแม่ให้บริบูรณ์พูลเถิดไม่เริดร้างจริง ๆ ตามวาจาที่ว่ามานี้ทุกอย่าง ขอพ่อแม่ได้โปรดอนุญาตยกนางสาวลูกนั้นให้เป็นสิทธิแก่ฉันในวันนี้ ยาย ตาแกร้องขึ้นด้วยความตกใจว่า โอตายจริงข้าเจ้าเป็นคนยากจนข่นแค้นและต่ำศักดิ์ ทั้งผ้าผ่อนที่หลับที่นอนก็เหม็นตึดเหม็นสาบ ทั้งเครื่องเย่ามาเรือนก็ขัดขวาง ทั้งถ้วยชามรามไหมที่ดีงามก็ไม่มีฉิบหายป่นปี้แต่ครั้นบ้านเมืองเกิดยุ่งนุงนัง หลายครั้งหลายคราม แลตัวนางหนูเล่าก็ยังไม่เป็นภาษา ทั้งจริตกิริยาก็ยังป่าเถื่อน ไม่เหมือนชาวไต้ จะใฝ่สูงเกินศักดิ์เกินสมควรไปละกระมังพ่อคุณ ฯ

๏ เจ้าคุณแม่ทัพว่า ข้อนั้นพ่อแม่อย่ามีความวิตกหวาดกลัวอะไรเลย ข้อสำคัญก็คือแม่พ่อยกให้เป็นกรรมสิทธิแก่ฉันเด็ดขาดแล้ว ต่อไปเป็นหน้าที่ของฉันฝ่ายเดียว ตามที่แม่พ่อยกขึ้นเป็นทางปรารมภ์นั้น เป็นธุระของฉันหมดทุกอย่าง ขอแต่ว่าอย่าเกี่ยงงอนขัดขวางดิฉันเลย ฯ

๏ ยายลา ตาผล ขอทุเลาถามเจ้าตัวว่า มันจะอยากมีผัวหรืออย่างไรไม่ทราบแล้วก็ออกไปตามหาที่หลังโรง ตายายพูดจากับลูกสาว ลูกสาวพูดกับกับพ่อแม่ได้ยินแต่กระจู๋กระจี๋กระเส่าๆ กระซิบกระซาบอยู่ครู่หนึ่งแล้วก็กลับมา แล้วนั่งลงถามว่าในเวลานี้ท่านก็มาแต่ตัวกับม้าตัวหนึ่ง ถ้าหากว่าดิฉันทั้งสองจะพร้อมใจยกอีงุดลูกสาวฉันให้เป็นเมียท่าน ท่านจะจัดการประการใดแก่ดิฉันเพื่อให้เป็นมงคล จงว่าให้ดิฉันฟังก่อนเถิดเจ้าข้ะ ฯ

๏ เจ้าคุณแม่ทัพ ถอดแหวนออกจากนิ้วแล้วบอกว่า แหวนวงนี้มีราคาสูงถ้าว่าท่านบิดามารดายินยอมพร้อมใจกัน ยกแม่งุดให้เป็นเมียเป็นสิทธิ์แก่ฉันแล้ว ฉันจะยกแหวนวงนี้ ตีราคาทำสัญญาให้ไว้เป็นสินถ่าย ๒๐ ชั่ง คิดเป็นทุนเป็นค่าทองหมั้นขันหมากผ้าไหว้อยู่ใน ๒๐ ชั่ง ทั้งค่าเครื่องเย่าเครื่องเรือนเบี้ยเลี้ยงค่าเลี้ยงค่าดู ค่าเครื่องเส้นวักตั๊กกระแตนเสร็จในราคา ๒๐ ชั่ง ด้วยแหวนวงนี้ สองตายายได้ฟังดีใจเต็มใจพร้อมใจ ตกลงยกลูกสาวให้ตามปรารถนา เจ้าคุณแม่ทัพก็จัดแจงยืมพานปากกระจับทองเหลืองมาแล้วเขียนสัญญาถ่ายแหวนแล้วเอาใบตองรองก้นพาน แล้ววางแหวนที่ว่านั้นลงบนใบตองรองในพาน เชิญเข้าไปคุกเข่าส่งให้ตายาย ๆ ก็ให้ศีลให้พร เป็นต้นว่าขอให้พ่อมีความเจริญขึ้นด้วยลาภและยศ ให้เป็นเจ้าคนนายคนเถิด

แล้วจัดแจงหุงข้าวต้มแกงพล่ายำตำน้ำพริกต้มผักเผาปลาเทียบสำรับตามบ่ำ ๆ แล้วเชิญให้อาบน้ำทาดินสีพอง ยายตาก็อาบน้ำ ลูกสาวก็อาบน้ำ ตาตักน้ำให้ม้ากิน พาไปเลี้ยงให้กินหญ้า ครั้นเจ้าคุณแม่ทัพอาบน้ำทาดินสีพองแล้ว ลูกสาวทาขมิ้นแล้วยายก็ยกสำรับปูเสื่อลำแพน แล้วเอาผ้าขาวม้าปูบนเสื่อลำแพน ยายเชิญเจ้าคุณแม่ทัพให้รับประทานฯ

๏ ยายตาก็รับประทานพร้อมกัน นางงุดนั้นให้กินภายหลัง ครั้นรับประทานอาหารแล้วต่างคนนั่งสั่งสนทนากัน ครั้นเวลา ๔ ทุ่มจึงพาลูกสาวออกมารดน้ำรดท่าเสร็จแล้วก็ส่งตัวมอบหมายฝากฝั่งตามธรรมเนียมของชาวเมืองกำแพงเพชร อันเคยทำพิธีมาแต่ก่อน ฯ

๏ ส่วนเจ้าคุณแม่ทัพรับตัวแล้ว ก็หลับนอนอยู่ด้วยนางงุดในกระท่อมโรงนาจนรุ่งสางสว่างฟ้าแล้ว ตื่นขึ้นอาบน้ำ รับประทานอาหารแล้วก็ลาตายายขึ้นม้ามาบัญชาการที่กองทัพ พอเวลาค่ำสั่งการเสร็จสรรพแล้ว ห่อเงิน ๒๐ ชั่งมาสู่โรงบ้านปลายนาถ่ายแหวนคืนสัญญาแล้วก็หลับนอน เช้ากลับค่ำไปหา เป็นนิยมมาดังนี้ แม่ทัพนายกองทั้งปวงจะได้ล่วงรู้และร่ำลือให้อื้อฉาวก็เป็นอันว่าหามิได้ แต่บุตรชายของเจ้าคุณแม่ทัพซึ่งนอนอยู่ในค่ายมีอายุ ๘ ขวบโดยปี จะรู้ก็เข้าใจว่าไปดูแลตรวจตราบัญชาการ แต่เป็นอยู่ดังนี้นานประมาณเดือนเศษ ตามสังเกตรู้ว่านางงุดตั้งครรภ์ ต่อแต่นั้นก็เพียงแต่ไปมาถามข่าว ฯ

๏ ครั้นมีท้องตราหากองทัพกลับ เจ้าคุณแม่ทัพก็ไปร่ำลาและสั่งสอนกำชับกำชาโดยนานับประการ จนนางเข้าใจราชการตลอดรับคำทุกประการ แล้วท่านก็คุมกองทัพกลับกรุงธนบุรี ฯ

๏ ครั้นนางงุดได้แต่งงานแล้ว เมื่อเดือนแปด ปีมะแมสัปตศก แล้วก็ตั้งครรภ์เมื่อครรภ์ยังอ่อน ๆ อยู่นั้น นางงุดไปปรึกษาหารือด้วยตาผล ยายลาผู้เป็นบิดามารดาว่าจะคิดการขึ้นล่องค้าขายกรุงธนบุรีและเมืองเหนือนั้น ครั้นคนทั้งสามปรึกษาตกลงเห็นชอบพร้อมใจกันแล้ว คนทั้งสามจึงได้รวบรวมเงินต้นทุนที่ได้ไว้ปันส่วนออกเป็นค่าเรือ ค่าสินค้า ค่ารองสินค้า ค่าจ้างคนค่าซ่อมแซมอุดยาเรือนั้นคงเรียบร้อยแล้วจึงละโรงนานั้นเสีย ส่วนนาและไร่ผักก็ให้เขาเช่าเสียแล้วพากันลงอยู่ในเรือใหญ่ จัดการซื้อสินค้าบรรทุกเรือนั้นเต็มระวาง ฯ

๏ ครั้นถึงกำหนดล่องกรุงธนบุรี จึงเรียกคนแจวออกเรือ ล่องลงมาถึงบ้านบางขุนพรหม ฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรีแล้ว เข้าจอดเรืออาศัยท่าหน้าบ้านนายทองนางเพียนบางขุนพรหม เป็นคนเคยอยู่เมืองเหนือแต่ก่อน และนายทองนางเพียนได้ลงมาอยู่บางขุนพรหม ครั้นตาผลจัดการจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงผ่อนสินค้าขายส่งจนหมดลำ จึงจัดซื้อสินค้าบางกอกและสินค้าเมืองปักษ์ใต้ บรรทุกเรือตามระวางแล้ว พอถึงวันกำหนดจึงแจวกลับขึ้นไปปากน้ำโพจำหน่ายในตลาดเมืองเหนือ ตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป จนถึงเมืองกำแพงเพชร ครั้นคนทั้งสามซื้อและขายหมดเสร็จแล้ว ก็กลับบรรทุกสินค้าเมืองเหนือกลับล่องเรือลงมาจอดท่าหน้าบ้านนายทอง นางเพียนบางขุนพรหม ค้าขายมาโดยนิยมดังนี้ ล่วงวันและราตรีมาถึงเก้าเดือน ได้กำไรมากพอแก่การปลูกเรือนแล้ว จึงเหมาช่างไม้ให้ปลูกเป็นเรือนแพสองหลังแฝด มีชานสำหรับผึ่งแดดพร้อมทั้งครัวไฟ บันไดเรือนบันไดน้ำ จำนองที่ดินลงในถิ่นบางขุน-พรหมเหนือบ้านนายทอง นางเพียนขึ้นไปสัก ๔ วาเศษ เพื่อเหตุจะได้อาศัยคลอดลูกและใช้ผูกพักผ่อนหย่อนสินค้า เห็นเป็นการสะดวกดีที่สุด ฯ

๏ ครั้นถึง ณ วันพุธ เดือนหก ปีวอก อัฏฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ปี นางงุดปั่นป่วนครรภ์เป็นสำคัญรู้กันว่าจะคลอดบุตร จึงจัดแจงห้องนางงุดให้เป็นที่คลอด-บุตรโดยฉับไว บนเรือนที่ปลูกใหม่บางขุนพรหมนั้น ครั้นได้ฤกษ์งามยามดี นางงุดก็คลอดบุตรเป็นชายที่ล่ำสัน หมู่ญาติมิตรก็ได้มาพร้อมกัน ช่วยอภิบาลบำรุงรักษาพยาบาล ฯ

๏ ครั้นบุตรนั้นเจริญวัฒนาการประมาณได้สักเดือนเศษ ญาติมิตรพากันมาสังเกตตรวจตราจับต้อง ประคองทารกน้อยขึ้นเชยชม บางคนคลำถูกกระดูกแขนเห็นเป็นแกนกระดูกเป็นท่อนเดียวกัน ก็พากันเฉลียวใจโจทย์กันไปโจทย์กันมา ครั้นช้อนทารกขึ้นนอนบนขาเพื่อจะอาบน้ำจึงพากันเห็นปานดำที่กลางหลังอยู่หนึ่งดวง ต่างคนต่างก็ทักท้วงกันไปทายกันมาพูดไปต่าง ๆ นานาเป็นวาจาต่ำบ้างสูงบ้างเป็นความเห็นของคนหมู่มาก ทักทายหลายประการ จึงทำความรำคาญให้แก่นางงุดไม่

สบายใจ เกรงไปว่าวาสนาตัวน้อย จะไม่สามารถคอยเลี้ยงลูกคนนี้ยาก นางงุดจึงออกปากอ้อนวอนบิดา นายทองและนางเพียน ให้ช่วยสืบเสาะดูให้รู้ว่าพระสงฆ์องค์–เจ้ารูปใดอยู่วัดไหนที่อย่างดีมีอยู่บ้างในแถวนี้ เห็นพระสงฆ์ที่ดี มีศีลธรรมวิชาภูมิรู้ปฏิบัติเคร่งครัดอยู่ในวัดใด ขอได้ช่วยพาบุตรไปถวายเป็นลูกท่านองค์นั้นในวัดนั้นด้วยเถิด ฯ

๏ นายทองนางเพียนจึงพากันนิ่งนึกตรึกตราไปทุกวัดในแถบนั้น จึงคิดถึงหลวงพ่อแก้ว วัดบางลำภูบน จึงบอกแก่นายผลว่า หลวงพ่ออาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบนนี้ท่านดีจริงดีทุกสิ่งตามที่กล่าวมานั้น ทั้งเป็นพระสำคัญเคร่งครัด ปริยัติ ปฏิบัติก็ดีวิชาก็ดี มีผู้คนไปมานับถือขึ้นท่านมาก ถ้าพวกเราไปออกปากฝากถวายเจ้าหนูแก่ท่านเห็นท่านจะไม่ขัดข้อง เพราะท่านมีอัธยาศัยกว้างขวางดี เมื่อคนทั้ง ๔ นิ่งปฤกษาหารือตกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงได้พากันลงเรือช่วยกันแจวล่องมาวัดบางลำภูบนเมื่อเวลาบ่าย ๔ โมงเย็น ถึงแล้วก็พากันขึ้นวัด นางงุดจึงอุ้มเบาะลูกอ่อนพาไปนอนแบเบาะไว้มุมโบสถ์วัดบางลำภู ตอนข้างใต้หน้ากุฎีพระอาจารย์แก้ว แล้วนายทองนางเพียน จึงไปเที่ยวตามหาพระอาจารย์แก้ว เวลาเย็นนั้นท่านพระอาจารย์แก้วเคยลงกระทำกิจกวาดลานวัดทุก ๆ วันเป็นนิรันดรมิได้ขาด ฯ

๏ นายทอง นางเพียน หามาพบหลวงพ่อ กำลังกวาดลานข้างตอนเหนืออยู่นายทองนางเพียนจึงทรุดตัวนั่งยองยอง ยกมือทั้งสองขึ้นประนมไหว้แล้วออกวาจา–ปราศรัยบอกความตามที่ตนประสงค์มาทุกประการ ฝ่ายหลวงพ่ออาจารย์แก้ว ฟังคำนายทอง นางเพียนแล้ว ตรวจนิ้วมือดูรู้ฤกษ์ยามตามตำรา ท่านจึงพิงกวาดไว้ที่ง่ามต้นไม้ แล้วก็มาขึ้นกุฎี ออกนั่งที่สำหรับรับแขกบ้านทันที ฯ

๏ ตาผล นางงุด ก็ประคองบุตรน้อยขึ้นกุฎี เข้ากราบกรานพระอาจารย์แก้วแล้วจึงกล่าวคำว่า กระผมเป็นตาของอ้ายหนูน้อย อีแม่มันนั้นเป็นลูกสาวของกระผมๆกับอีแม่มันมีความยินยอมพร้อมใจกันยกอ้ายหนูน้อยถวายหลวงพ่อเป็นสิทธิขาดแต่วันนี้ขอหลวงพ่อได้ปรานีโปรดอนุเคราะห์ รับอ้ายเจ้าหนูน้อยเป็นลูกของหลวงพ่อด้วยเถิด

ภะค่ะ ครั้นกล่าวคำเช่นนั้นแล้ว จึงพร้อมนอุ้มเบาะทารกขึ้นวางบนตักหลวงพ่อพระอาจารย์แก้ว แล้วก็ถอยมานั่งอยู่ห่างตามที่นั่งอยู่เดิมนั้น ฯ

๏ ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว ตั้งใจรับเด็กอ่อนไว้แล้ว ท่านก็ตรวจตราพิจารณาดู ท่านก็รู้ด้วยการพิจารณา รู้ว่าเด็กคนนี้มีปัญญาสามารถ ทั้งเฉลียวฉลาดในการร่ำเรียน ทั้งประกอบด้วยความเพียรและความอดทน ทั้งจะเป็นบุคคลที่เปรื่องปราชญ์อาจหาญ ทั้งจะเป็นคนที่เชี่ยวชาญวิทยาคม ทั้งจะมีแต่คนนิยมภาษาปรากฏ ทั้งจะเป็นคนกอปรด้วยอิศริยศบริวารยศมาก ทั้งจะเป็นคนประหลาดแปลกกว่าคน ทั้งจะเจริญทฤฆชนม์มีอายุยืนนาน ครั้นพระอาจารย์แก้วตรวจวิจารณ์ชะตาราศีแล้วจึงผูกข้อมือเสกเป่าเข้าปากนวดนาบด้วยนิ้วของท่านเพื่อรักษาเหตุการณ์ตาลทราง หละ ละลอก ทรพิศม์ ไม่ให้มีฤทธิมารบกวนแก่กุมารน้อยต่อไป แล้วท่านก็ฝากให้นางงุดช่วยเลี้ยงกว่าจะได้สามขวบเป็นค่าจ้างค่าน้ำนมข้าวป้อนเสร็จปีละ ๑๐๐ บาท แล้วท่านประสาทสั่งซ้ำว่า อย่าให้มารดากินของขมและของเผ็ดร้อนและของบูดแฉะเกรงขีระรสธาราจะเสีย แล้วท่านก็กำชับสั่งนายผลให้เอาใจใส่ระไวระวังคอยเตือน อย่าให้นางแม่มันเล่นเล่อเหม่อประมาทคอยขู่ตวาดนางแม่มันอย่าให้กินของแสลงตามที่เราห้าม จงทำตามทุกประการ ฯ

๏ ฝ่ายตาผล นางงุด พนมมือรับปฏิญาณแล้วกราบกรานลา รับเบาะลูกน้อยมาแล้วลงกุฏิ พากันมาลงเรือปู่แหระ ช่วยกันแจวแชะแชะมาจนถึงเรือใหญ่ท่าหน้าบ้านบางขุนพรหม แล้วก็รออยู่พอหายเหนื่อย จนอายุเด็กเจริญขึ้นได้ ๓ เดือน จึงหาฤกษ์โกนผมไฟในเดือน ๙ ปีวอก ฉศกนั้น ครั้นกำหนดวันฤกษ์แล้วจึงนายผลออกไปวัดบางลำภูบน นิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ว แล้วขอเผดียงสงฆ์อีก ๔ รูปรวมเป็น ๕ เข้ามาเจริญพระปริตพุทธมนต์ในเวลาเย็น รุ่งขึ้นฤกษ์โกนผมไฟ แล้วนิมนต์รับอาหารบิณฑบาตร ฯ

๏ ครั้นนายผลทราบว่า พระอาจารย์ทราบแล้ว จึงนมัสการลากลับมา เที่ยวบอกงานและจัดหาเครื่องบูชา เครื่องใช้สอย โตกถาดภาชนะ ทั้งเครื่องบุดาดอาสนะพร้อมแม่ครัว เมื่อถึงวันกำหนด พระสงฆ์มาพร้อม จึงเผดียงขึ้นสู่โรงพิธีบนเรือนแพ

ที่ปลูกใหม่นั้น แล้วพระสงฆ์เริ่มการสวดมนต์ ครั้นสวดมนต์แล้ว พระสงฆ์กลับแล้ว จึงจัดการเลี้ยงดูกัน ฯ

๏ ครั้นรุ่งเช้าพระสงฆ์มาพร้อมนั่งอาสน์ จึงนำเด็กออกมาฟังพระสวดมนต์ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาแล้ว โกนผมไฟกันไปเรียบ แล้วจัดอาหารบิณฑบาตรอังคาสแก่พระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์ทำภัตตกิจ อนุโมทนาแล้วกลับ จึงจัดการประพรมเย่าเรือนจุณเจิมเรือและเรือนเสร็จ ฯ

๏ ครั้นจัดการทำบุญให้ทานเสร็จแล้ว พักผ่อนพอหายเหนื่อย จึงจัดสรรพสินค้าเมืองปักษ์ใต้ ได้เต็มระวางแล้วจึงออกเรือไปเมืองเหนือ จำหน่ายสินค้า ก็จัดรองสินค้าเมืองเหนือมาจำหน่ายในบางกอก กระทำพานิชกรรมสัมมาอาชีวะอย่างนี้เสมอมา ก็บันดาลผลให้เกิดหมุนภูลเถามั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นหลายสิบเท่า พ่อค้าแม่ค้าทั้งปวงก็รู้จักมักคุ้นมากขึ้นเป็นลำดับมา ตาผล ยายลา นางงุด จึงได้ละถิ่นถานทางเมืองกำแพงเพชรเสีย ลงมาจับจองจำนองหาที่ดินเหนือเมืองพิจิตร ปลูกคฤหสถานตระหง่านงามตามวิสัย มีเรือนอยู่ หอนั่ง ครัวไฟ บันไดเรือน บันไดน้ำ โรงสี โรงกระเดื่อง โรงพักสินค้า โรงเรือ รั้วล้อมบ้าน ประตูหน้าบ้าน ประตูหลังบ้าน ได้ทำบุญให้ทานที่วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น จึงได้มีความชอบชิดสนิทกับท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่นั้น มีธุระปะปังอันใดก็ได้สังสรรไปมา ทายกแจกฎีกาไม่ว่าการอะไร มาถึงแล้วไม่ผลัก ยินดีรักในการทำบุญการกุศล เลยเป็นบุคคลมีหน้าปรากฏในเมืองพิจิตรสืบไป ฯ

๏ ท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น ท่านองค์นี้ดีมากในทางความรู้วิชาคาถาอาคมก็ขลังมาก วิชาฝ่ายนักเลงต่าง ๆ พอใช้ ๆ เป็นที่เคารพยำเกรงของหมู่นักเลง ขยั้นเกรงกลัวท่านมาก ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่พระองค์นี้ เชี่ยวชาญชำนาญรอบรู้ในคัมภีร์มูลประกรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์หาผู้มีเปรียบเทียบเท่าท่านในเมืองนั้นในคราวนั้นมิได้ใช่แต่เท่านั้นท่านขลังในอาคมทางอยู่ยงคงกระพันชาตรี ทางภูต ทางผี ทางปีศาจก็

เก่งพร้อม ห้ามเสือห้ามจรเข้ ห้ามสัตว์ร้ายก็ได้ เป่าเสกให้คนและสัตว์ร้ายอ่อนเพลียเสียกำลัง ยืนงง นั่งจังงังก็ทำได้ พระสงฆ์ในเมืองพิจิตรเกรงกลัวท่านมากตลอดแขวงตลอดคุ้ม ไม่มีวัดไหนล่วงบัญญัติกัตติกสัญญาณาบัติเลย ทั้งเจ้าเมืองกรมการก็ยำเกรงขามท่านพระครูวัดใหญ่มาก ใช่แต่เท่านั้น ท่านกอบด้วยเมตตากรุณาอนุกูลสัปปุรุส อุบาสิกา สานุศิษย์ มิตรญาติ สงเคราะห์อนุเคราะห์ อารีอารอบทั่วไป มีอัธยาศรัยกว้างขวางเผื่อแผ่เอื้อเฟื้อเกื้อกูล คนที่ควรสงเคาะห์ไม่จำเพาะบุคคล ข่มขี่ขัดเกลากิเลสด้วยไม่โลภโมห์โทสันต์ ขันติธรรมก็พอใช้ วินัยก็พอชม มีผู้นิยมสู่หามาไปมิได้ขาด ทั้งฉลาดในข้อปฏิสันฐาน การวัดก็จัดจ้านเอาใจใส่ การปฏิสังขรก็เข้าใจปะติปะต่อก่อปรุงถาวรวัตถุกรรม แนะนำภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา ให้รู้จักกิจถือพระพุทธศาสนาให้กอปรด้วยประสาทะศรัทธามั่นคง จำนงแน่ในพระรัตนตรัยหมั่นเอาใจใส่สอนศิษย์ให้รู้ทางประโยชน์ดี ฯ

๏ เมื่อตาผล ยายลา นางงุด จะล่องลงมาค้าขาย ก็ต้องออกไปรำลารดน้ำมนต์รับน้ำมาพรมสินค้า และพรมเรือ พรมคนแจว พรมบ้านเรือน เพื่อให้พ้นภัยอันตรายให้ซื้อง่ายขายคล่อง เวลาตาผลนางงุดกลับ ก็ต้องขึ้นสักการะท่านพระครู จึงบรรดาลให้มีผู้นิยมรักแรงแข็งขอบไปทั้งเมืองเหนือเมืองใต้ มีคนเกรงใจเชื่อหน้าถือตา เมื่อจะค้าก็ไม่ต้องลงทุนได้ผ่อนทรัพย์ออกไปหมุนหาดอกเบี้ย และบั่วเบี้ยเข้าหุ้นกับพ่อค้าใหญ่ๆ ก็ได้กำไรงอกงาม ตามประวัติการแห่งพาณิชกรรม ร่ำมาด้วยประการดังนี้ ฯ

(เรียบเรียงตามเค้ารูปภาพในฉากที่หนึ่ง คงได้ความเพียงนี้)

เรื่องที่ว่า ตาผล ยายลา นางงุด ค้าขายเกิดหนุนพูลเถา ได้กำไรมั่งมี ถึงกับย้ายถิ่นฐานภูมิลำเนาเดิมมาตั้งหลักฐานอยู่ในแขวงเมืองพิจิตรนั้น เรียงความตามเค้ารูปภาพในฝาผนังเป็นฉากที่ ๒ เจ้าของท่านเขียนเป็นรูปเมืองพิจิตร เขียนรูปเจ้าเมืองพิจิตรกำลังมีงานเขียนรูปวัดใหญ่ในเมืองพิจิตร เขียนรูปท่านพระครูใหญ่ เขียนรูป

สามเณรโตเรียนหนังสือ เขียนรูปสามเณรโตทดลองวิชาที่เรียนจากท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่ เขียนบ้านเรือน ตาผล ยายลา นางงุด เขียนหนูโต ๗ ขวบ พิจารณาแล้วลงสันนิษฐาน อนุมานแปลออกจากใบ้ในรูปภาพประวัติฉากที่ ๒ ของท่าน คงได้เรื่องได้ความ ดังจะกล่าวเล่าสู่กันฟังดังนี้.

๏ ครั้นถึงปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นอำนาจแล้ว เป็นปีที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ขึ้นเถลิงถวัลยราชย์ปราบดาภิเษกเปลี่ยนเป็นปฐมบรมจักรีพระองค์แรก และย้ายพระมหานครมาข้างฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรี ตรงหัวแหลมระหว่างวัดโพธิ์และวัดสลัก เป็นวัดเก่ามากทั้ง ๒ วัด เป็นคราวผลัดแผ่นดินใหม่ ทรงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพพระมหานคร ฯลฯ พระบรมราชนามาภิไธยว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพ ฯ ทรงตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์น้องชาย เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามหาสุรสีหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งพระมเหสีเดิม เป็นสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ทรงตั้งพระราชโอรสที่ ๔ อันมีพระชนม์พรรษาได้ ๑๖ พรรษา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าภคิเณยราช กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายพระราชวังหลังรับพระราชบัญชา ฯ

๏ ฝ่ายหนูโตบุตรชายของนางงุดเมืองพิจิตรนั้น มีชนมายุได้ ๗ ขวบ ครั้นการบ้านเมืองสงบเรียบร้อยเป็นปกติแล้ว นางงุดจึงได้นำหนูโต อายุ ๗ ขวบ นั้นเข้าไปถวายท่านพระครูใหญ่ เมืองพิจิตร ให้เป็นศิษย์เรียนหนังสือไทยหนังสือขอมและกิริยามารยาท และขนบธรรมเนียมการวัด การบ้าน การเมือง การโยธา การเรือน การค้าขาย เลขวิธี การของผู้อยู่การของผู้ไป การรับการส่ง การที่เจ้าจะใช้นายจะวาน การไว้ท่าวางทาง ทำท่วงท่าที่สำหรับผู้ลากมากดี ในสำนักนี้ ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่นั้น ฯ

๏ ครั้นถึงปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ อายุหนูโตได้ ๑๓ ขวบ เป็นคราวที่จะทำการโกนจุกแล้ว ตาผล นางงุดจึงรับเข้าพักอยู่ที่บ้าน เพื่อระวังเหตุ

การณ์ แล้วจึงจัดบ้านช่องค้ำจุนหนุนเตาหม้อ ก่อเตาไฟ ซ่อมบันได เตรียมเครื่องครัวพร้อม กำหนดวันฤกษ์งามยามดี หนีกาฬกิณีตามวิธีโหราจารย์บุราณประเพณี ได้วันดีแล้วในเดือน ๖ ข้างขึ้น จึงเผดียงท่านพระครูใหญ่พระอาจารย์พระเจ้าอธิการวัด. พระฐานา พระที่เป็นญาติและพระที่เป็นมิตรรวม ๑๑ รูป กำหนดวันเวลาแล้วเผดียงสวดมนต์ฉันเช้า และเชิญท่านเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ พ่อค้า แม่ค้า คฤหบดี คฤหปตานี เจ้าภาษีนายอากร อำเภอ กำนัน พันทะนายบ้าน นายกองขุนตำบล และคณะญาติผู้ใหญ่ผู้น้อยรอบคอบแล้ว จัดกระจายใบบัวบรรจุขนมของกินและผลาผลกับบียจรรหรรมัจฉมังสาหาร เป็นเครื่องไทยทาน ถวายแถมพกตอนเช้า ผ้าไตรจีวรถวายตอนเย็นหาเสภามาขับตลอดกลางคืน หาลครสมโภชในตอนทำขวัญ แล้วบุดาษมุงบัง ปู ปัด จัดตั้งพร้อมทุกสิ่งทุกประการ ฯ

๏ ครั้นถึงวันกำหนด พระสงฆ์มา แขกก็มา จัดบุคคลที่สมควรรับรองเชื้อเชิญนั่งลุกตามขนบธรรมเนียมอย่างชาวเหนือในเวลานั้น เริ่มการสวดมนต์ตั้งหม้อเต้าน้ำสังข์มังสี มีดโกนด้ามสามกษัตริย์ บัตรบายศรีมีพร้อมในโรงพิธี บนหอนั่งเป็นที่เอิกเกริก สวดมนต์แล้วพระสงฆ์ก็จัดแจงเลี้ยงดูกันอิ่มหนำสำราญ พอตกพลบค่ำ ก็จุดตามประทีปโคมไฟไสวสว่างมีเสภารำต่อไป ฯ

๏ ครั้นเวลาเช้าวันรุ่งขึ้น พระสงฆ์มาพร้อมตามเวลา แขกที่เชิญมานั่งพร้อมตามกำหนดนัด นำหนูโตออกจากเรือน มานั่งในโรงพิธีที่หอนั่ง ฟังพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาแล้วได้เวลากำหนดฤกษ์ พระสวดชะยันโต ท่านเจ้าเมืองหยิบกรรไกรยกกระบัตรแหวกจุกผูกสามจอมเรียกว่า ไตรสิงขร พระสวดถึง (บั้ลลังเกสีเส) ท่านเจ้าเมืองลงกรรไกรคีบจุกขาดออกทั้งสามจอม แล้วโกนด้วยมีดด้ามนาค ด้ามเงิน ด้ามทอง เรียกว่ามีดสามกษัตริย์

ถามว่า เหตุไฉนจึงทำกันอย่างนี้

ตอบ เดิมเป็นทางมาตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ก่อน

ภายหลังพราหมณ์นำมาเชื่อมกับพุทธศาสตร์ (แต่ผู้เรียบเรียงมีความเห็นว่า ท่านบุราณคณาจารย์คงจะคิดเห็นตามศัพท์ว่า สัพเพเต อันตรายา ฯลฯ ชะรอยท่านจะแปลคำว่า เต ว่า ๓ ท่านจะไม่แปลคำ เต ว่าเหล่านั้น จึงทำ ๓ แหยมเป็นปอย ๆ)

๏ ครั้นพนักงานโกนผมที่ศีรษะหนูโตหมดแล้ว จึงอุ้มหนูโตออกไปนั่งเตียงเบญจาท่านเจ้าเมืองรดน้ำมนต์ด้วยสังข์ก่อน แล้วบรรดาแขกที่เชิญมาและคณะญาติมิตรก็ช่วยรดน้ำหลั่นกันลงไป เสร็จการรดน้ำแล้วก็อุ้มหนูโตเข้าเรือนจัดแจงเปลี่ยนเสื้อผ้าต่อไป ฯ

๏ ฝ่ายพนักงานยกสำรับก็ยกมา พวกใส่บาตรก็ใส่ ไปเสร็จแล้วก็ยกประเคนพระ พระลงมือฉัน ครั้นพระเสร็จจากภัตตกิจแล้ว เจ้าของงานก็จัดแจงถวายเครื่องไทยทานตามที่จัดไว้และเพิ่มเติมค่าจตุปัจจัยตามสมควร พระอนุโมทนาแล้วกลับไป ฯ

๏ ฝ่ายเจ้างานก็จัดแจงเลี้ยงดูปูเสื่อกันเสร็จ แล้วจึงตั้งระเบียบบายศรี แว่นเวียนแวดล้อมญาติมิตรคนเชิญขวัญก็มานั่ง จึงอุ้มหนูโตออกมานั่งกลางหอนั่งให้คอยฟังคนเชิญขวัญร่ำรำพรรณ พรรณนาสิ้นวาระ ๓ จบแล้ว ก็ออกเทียน แว่นที่มีรูปหอยออกก่อน เวียนเบื้นทักษิณาวัฏ ๓ รอบแล้ว ผู้อวยพรก็รับมาเศกวิศณุเวทย์มนตราคมน์ เป่าลมแล้วระบายควันดับเทียนนั้นเป่าควันให้กุมารได้รับสัมผัส แล้วผจงผลัดผ้าหุ้มคลุมบายศรี หยิบเครื่องพลี มีกุ้งพล่าและปลายำ สิ่งละคำคุกเข่าป้อน เบิ่ดมะพร้าวอ่อน ช้อนตักน้ำนำให้ซด จุณจันทน์บทกระแจะเจิม เสกส่งเสริมสวัสดีตามพิธีไสยศาสตร์ พวกพิณพาทย์บรรเลงเพลงครื้นเครงครึกโครมเสียงส่งสำเนียงโห่สนั่น เมื่อทำขวัญกุมารโตเบื่นทะโหราดิเรก เบื่นเอ้เอก อึกกระธึก ที่ระลึกทั่วไปสำหรับให้เบื่นตัวอย่างคนลางบางในภายหลัง จะได้ฟังเบื่นการดี ครั้นทำพิธีทำขวัญแล้ว เบื่นที่แผ้วผ่องภิญโญ กุมารโตจึงส่งผ้าให้มารดารับไว้ เก็บเข้าไปในเรือนพลัน พวกลงขันยื่นเงินตราให้เสื้อผ้าตามฐานะ ไม่เกณฑ์กะเบื่นอัตราเคยมีมาแต่โบราณ ฯ

๏ ครั้นการนั้นเสร็จแล้ว โดยสะดวกเรียบร้อยทุกประการ พวกละครรำก็โหมโรงเล่นไปวันหนึ่งจึงเลิกงาน แล้วเลี้ยงดูกันสำราญในเวลาเย็นอีกคราวหนึ่ง ครั้นล่วงมาอีก ๗ วัน นางงุดจึงนำกุมารโตบุตรออกไปมอบถวายท่านพระครูวัดใหญ่ในเมืองพิจิตรอีก แล้วให้ท่านสอนสามเณรสิกขา นาสะนังคะให้รู้ข้อปฏิบัติในวัตรทางสามเณรภูมิต่อไป ฯ

๏ ครั้นถึงเดือน ๘ ปีวอกนั้นเอง นางงุดมารดาและคณาญาติใหญ่น้อย ได้จัดบริขาร ไตรจีวร และย้อมรัดประคตของบิดา ที่ได้กำชับมอบหมายไว้แต่เดิมนั้นเป็นองคะพันธะบริขารพร้อมทั้งบาตร์โอตะลุ่ม เสื่อมุ้งน้ำมันมะพร้าวตะเกียง กับเครื่องถวายพระอุปัชฌาย์และถวายพระอันดับอีก ๔ องค์แล้วพากันออกไปที่วัด อาราธนาท่านพระครูให้ประทานบรรพชาแก่กุมารโตและขอสงฆ์นั่งปรกอีก ๔ องค์รวมเป็น ๕ ทั้งพระอุปัชฌาย์ลงโบสถ์ พระครูก็อนุมัติตามทุกประการ ฯ

๏ ครั้นสามเณรโต ได้บรรพชาเสร็จแล้ว ก็ตั้งใจเคร่งครัด เกรงต่อพระพุทธอาญาอุตส่าห์เอาใจใส่ปรนนิบัติพระอุปัชฌาย์ทุกวันวาร อุตส่าห์กิจการงานในหน้าที่อุตส่าห์เล่าเรียนคัมภีร์มูละกัจจายนะปกรณ์ เป็นต้นว่าเล่าสูตร์จบเล่าโจทย์จบจำได้แม่นยำดี เรียนบาลีไวยากรณ์ ตั้งแต่ สนธิ นาม และสมาส ตัทธิต อุณณาท กริต การก และสนธิพาลาวะการ สัททะ สาร สัททะพินธุ์ สัททะสาลินี คัมภีร์มูลทั้งสิ้นจบบริบูรณ์แม่นยำจำได้ดี ถึงเวลาค่ำราตรีก็จุดประทีปถวายพระอุปัชฌาย์นวดบาทาบีบแข้งขานวดเฟ้นหมั่นไต่ถามสอบทานในการที่เรียนเพียรหาความตามภาษาเด็ก ถามเล็กถามน้อยค่อย ๆ ออเซาะพูดจาประจ๋อประแจ๋ กระจุ๋มกระจิ๋มยิ้มย่อง เป็นที่ต้องใจในท่านพระครูอุปัชฌาย์ท่านเกิดเมตตากรุณาแนะนำธรรมปริยาย ท่านต้องขยายเวทย์มนต์ดลคาถาสำหรับ แรด หมี เสือ สาง ช้างม้า มะหิงษา โคกระทิงเถื่อนที่ดุร้าย จรเข้เหราว่ายวนเวียนไม่เข้าใกล้ สุนัขป่า สุนัขใน สุนัขบ้าน อันธพาล คนเก่งกาจฉกรรจ์ เป่าไปให้งงงันยืนจังงัง ตั้งฐานภาวนาบริกรรมทำสูนย์ตรงนี้ ๆ ตั้งสติไว้เบื้องหน้าแห่งวิถีจิตต์อย่างนี้ ๆ ท่านบอกกะละเม็ดวิธีสอนสามเณรให้ชำนิชำนาญ รอบรู้ในวิทยาคุณคาถามหานิยม เกิดเป็นมหาเสน่ห์ทั่วไป สามเณรโตก็อุตส่าห์ร่ำเรียนได้ในอาคมต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ ออกป่าเข้าบ้านทดลองวิชาความรู้ในวันโกนวันพระ ที่ว่างเรียนมูละปกรณ์แล้วก็ต้องทดลองวิชาเบ็ดเตล็ดเป็นนิตยกาล จนคล่องแคล่วชำนิชำนาญ ใช้ได้ดังประสงค์ทุกอย่างฯ

๏ ครั้นถึงปีจอโทศก จุลศักราช ๒๑๕๒ อายุสามเณรโตได้ ๑๕ ปี บวชเป็นเณรได้ ๓ พรรษา เล่าเรียนคัมภีร์มูละกัจจายนะปกรณ์จบ เข้าใจไวยากรณ์ รู้

สัมพันธ์บริบูรณ์ ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอโทศกนั้น สามเณรโตเกิดกระสันใคร่เรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาเป็นกำลัง ทนความกระหายการเรียนพระปริยัติธรรมนั้นไว้ไม่ได้ จึงคลานเข้าไปนั่งพนมก้มกราบไหว้ท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วอ้อนวอนขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาต่อไป ฯ

๏ ฝ่ายท่านพระครูได้ฟังคำสามเณรโต เข้ามาร้องขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรมอีก ท่านก็อั้นอกอึกอักอึกด้วยคัมภีร์พระปริยัติได้กระจัดกระจายตกเรี่ยเสียหายป่นปี้มาแต่ครั้งพม่าเข้ามาตีกรุง ซ้ำสังฆราชเรือง เผยอตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ทำให้สมบัติของวัดวาอารามเสียหายหมดอีกเป็นคำรบ ๒ ซ้ำร้ายพวกผู้ร้ายเข้าปล้นพระพุทธศาสนาคว้าเอาพระคัมภีร์ปริยัติ สำหรับวัดนี้ไปจนหมดสิ้นเป็นคำรบ ๓ และวัดแถบนี้ก็หายากหาตำราหยิบยืมกันยาก ถึงจะมีบ้างก็เล็กน้อยสักวัดละผูกสองผูก ก็จะไม่พอแก่สติปัญญาของออสามเณรโต จะเป็นทางกระดักกระเดิด ครั้นกูจะปิดบังเณรเพื่อหน่วงเหนี่ยวชักนำไปทางอื่นก็จะเป็นโทษมากถึงอเวจี ควรกูจะต้องชี้ช่องนำมรรคาจึงจะชอบด้วยพระพุทธศาสนาตามแบบพระอรหันตาชีณาสพแต่ก่อน ๆ ท่านได้กุลบุตรที่ดีมีสติปัญญาวิสาระทะแกล้วกล้า สามารถจะทำกิจพระศาสนาได้ตลอด ท่านก็มิได้ทิ้งทอดหวงห้ามกักขังไว้ ท่านย่อมส่งกุลบุตรนั้น ๆ ไปสู่สำนักพระมหาเถระเจ้าซึ่งเชี่ยวชาญต่อ ๆ ไปเป็นลำดับ จนตลอดกุลบุตรนั้น ๆ ลุล่วงสำเร็จกิจตามประสงค์ทุก ๆ พระองค์มา ก็กาลนี้สามเณรโตเธอก็มีปรีชาว่องไว มีอุปนิสัยยินดีต่อพระบวรพุทธศาสนามากอยู่ ไม่ควรตัวกูเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์จะทานทัดขัดไว้ ฯ

๏ ครั้นท่านดำริเห็นแจ่มแจ้งน้ำใจที่ถูกต้องตามคลองพระพุทธศาสนานิกมณฑลฉะนี้แล้ว ท่านจึงมีเถระบัญชาแก่สามเณรโตดังนี้ ฯ

เออแน่ะ สามเณรโต ตัวกูนี้มีคำภีร์มูล กูชอบและกูสอนกุลบุตรได้ตลอดทุกคัมภีร์ แต่กูก็มีแต่คัมภีร์มูลครบครัน เหตุว่ากูรักกูนิยม กูรวบรวมรักษาไว้ ถึงว่าจะขาดเรี่ยเสียหายกระจัดกระจายไป ก็จัดงานซ่อมแซมขึ้นไว้จึงเป็นแบบแผนพร้อมเพรียงอยู่ เพราะกูมีนิสัยรู้แต่เรื่องมูลและไวยากรณ์เท่านั้น แต่คัมภีย์ปริยัติธรรมนั้นเป็นของสุดวิสัยกู กูจึงไม่ได้สะสมตำหรับตำรา ไม่มีคัมภีร์ฎีกาอะไรไว้เลย ในตู้หอไตรเล่า

ก็มีแต่หอและตู้อยู่เปล่า ๆ ถ้าหากว่ากูจะเที่ยวยืมมาแต่อารามอื่น ๆ มาบอกมาสอนเธอได้บ้าง แต่กูไม่ใคร่จะไว้ใจตัวกู ก็คงบอกได้แต่ก็คงไม่ดี เพราะกูไม่สู้ชำนาญในคัมภีร์พระปริยัตินัก จะกักเธอไว้ ก็จะพาเธอโง่งมงายไปด้วย เพราะครูโง่ลูกศิษย์ก็ต้องโง่ตาม กูเองก็เป็นเพราะเหตุนี้จึงได้ยอมโง่ แต่ครั้นมาถึงเธอเข้า จะทำให้เธอโง่ตามนั้นไม่ควรแก่กู และว่าถ้าเธอมีศรัทธาอุตสาหะใคร่แท้ในทางเรียนคัมภีร์พระ-ปริยัติศาสนาแน่นอนแล้ว กูจะบอกหนทางให้ กูจะแนะนำไปถึงท่านพระครูวัดเมืองไชยนาท ท่านพระครูเจ้าคณะพระองค์นี้ดีมาก ทั้งท่านก็คงแก่เรียน ทั้งเป็นผู้เอาใจใส่หมั่นตรวจตราสอบสวนศัพท์แสงถ้อยคำบทบาทพระศาสนาเสมอ ทั้งบอกพระบอกเณรเสมอ จึงเรียกว่ามีความรู้กว้างขวางทางคัมภีร์พระพุทธศาสนา อรรถกถาฎีกาก็มีมาก ทั้งท่านเอาใจใส่ตรวจตรารวบรวมหนังสือไว้มาก ถึงนักปราชญ์ในกรุง ท่านก็ไม่หวั่นหวาดสยดสยอง

๑ ถ้าเธอมีความอุตสาห์จริง ๆ เธอก็พยายามหาหนทางไปเรียนกับท่านให้ได้ เธอจะรู้ธรรมดีทีเดียว ฯ

๏ ฝ่ายสามเณรโต ได้สดับคำแนะนำของท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ดังนั้น เธอยิ่งมีกระสัณฐ์เกิดกระหายใจใคร่เรียนรู้ จึงกราบลาท่านพระครู เลยเข้าไปบ้านอ้อนวอนมารดาและคุณตาโดยเอนกประการ เพื่อจะให้นำไปถวายฝากมอบกับท่านพระครูจังหวัด วัดเมืองไชยนาทบุรี ฯ

๏ ฝ่ายคุณตาผล นางงุดโยมผู้หญิง ฟังสามเณรโตมาออดแอดอ้อนวอนก็คิดสงสารไม่อาจขัดขวางห้ามปรามได้ จึงได้รับคำสามเณรว่าจะนำจะพาไปฝากให้ ขอรอให้จัดเรือจัดคนจัดเสบียงอาหารก่อนสัก ๒ วัน จะพาไป สามเณรโตได้ฟังก็ดีใจกลับมาสู่อารามเดิม ฯ

๏ ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเย็น ๆ นางงุด ตาผล จึงออกไปกราบเรียนบอกความประสงค์ของสามเณรโตแก่ท่านพระครูวัดใหญ่ทุกประการ แล้วขอลาพาเณรไปส่งตามใจในวันรุ่งเช้าพรุ่งนี้ ท่านพระครูก็ยินดีอนุญาตตามประสงค์ ทั้ง ๒ ผู้ใหญ่นั้นก็ลากลับมาบ้าน จัดเรือจัดคนจัดเสบียงอาหารไว้พร้อมเสร็จบริบูรณ์ ครั้นได้เวลารุ่งเช้าสามเณรโตเข้าไปฉันที่บ้าน ครั้นฉันเช้าแล้ว ก็ออกเรือแจวออกไปทางแม่น้ำไชยนาทบุรี ฯ

(สิ้นข้อความในรูปภาพประวัติสมเด็จเจ้าโตที่ฝาผนังฉากที่ ๒)

๏ ทีนี้จะได้แปลจากรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหาร สมเด็จเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียนประวัติของท่าน เมื่อท่านได้ผ่านมาเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักนี้ ท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรี เจ้าของท่านเขียนไว้ดังนี้ ฯ

เขียนท่าวัดเมืองไชยนาทบุรี เขียนเรือท่านจอดอยู่ที่ท่าวัด เขียนจรเข้ขึ้นทางหัวเรือของท่าน เขียนคนหัวเรือของท่านนอนหลับ เขียนคนที่สองตกใจตื่นลุกขึ้นโยงโย่ฉุดคนหัวให้ถอยเข้ามาเพื่อให้พ้นปากจรเข้ เขียนคนแจวคนที่สามนั่งไขว่ห้างหัวเราะ เขียนคนบนบ้าน ๓ คนแม่ลูกยายเหนี่ยวรั้งกันขึ้นบ้านเรือนกระโตงกระแตงกระต่องกระแต่งเพื่อหนีจรเข้ เขียนตาผลนายเรือออกมายืนตัวแข็งอยู่ที่อุดเรือ เขียนรูปสามเณรโตเรียนคัมภีร์กับท่านพระครูจังหวัด วัดเมืองไชยนาทบุรี

ผู้เรียงจึงอนุมาน สันนิษฐาน ตามลักษณะภาพพร้อมกับเหตุผลแล้วแปลเป็นเรื่องความดังนี้:—

๏ ครั้นคนแจว แจวเรือเป็ดมาสุดระยะทาง ๒ คืนก็ถึงท่าเรือวัดเมืองชัยนาทบุรี จึงได้จอดเรือเข้าที่ท่าในเวลากลางคืน คนแจวเรือจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงอาบน้ำดำเกล้าแล้วพักนอนในเรือทั้ง ๓ คน ฯ

๏ ครั้นเวลารุ่งเช้าสว่างแล้ว เจ้าจรเข้ใหญ่ในน่านน้ำหน้าท่านั้น ก็ขึ้นเสือกตัวมาตรงหัวเรือเป็ดของตาผลนั้น คนบนเรือริมตลิ่ง ๓ คน แม่ลูกและหญิงผู้ใหญ่ลงอาบน้ำหน้าบันไดบ้านแต่เช้า ครั้นเห็นจรเข้ขึ้นจะคาบคนนอนหลับที่หัวเรือใหญ่ จึงพากันตกใจกลัว แล้วร้องบอกกล่าวกันโวยวายขึ้น คนแจวที่ ๒ นอนถัดเข้ามา ได้ยินเสียงคนบนบ้านเรือนนั้นร้องเอะอะโวยวายจึงตกใจตื่นขึ้น เห็นจรเข้ขึ้นตรงหัวเรือลุกขึ้นโยงโย่จับบั้นเอวคนนอนหลับหัวเรือ เพื่อจะให้พ้นจากปากจรเข้ ส่วนคนแจวเรือคนที่ ๓ ก็ตื่นขึ้นนั่งไขว่ห้างหัวเราะคนบนบ้านที่กำลังหนีจรเข้ขึ้นบันไดผ้าผ่อนหลุดลุ่ยล่อนจ้อน ลูกเด็กหญิงเหนี่ยวขาแม่นางแม่เหนี่ยวขายาย ยายผ้าลุ่ยหมดก้าวขาต่อไปก็ก้าวไม่ออก ตาผลอยู่ในเรือก็โผล่ออกมายืนดูอยู่หน้าอุดเรือเฉย จะว่าอย่างไรก็ไม่ว่าดูชอบกล ฯ

๏ ฝ่ายสามเณรโตก็ลุกขึ้นนั่งภาวนาอยู่ในประทุนเรือ จรเข้ขึ้นมาแล้วก็อ้าปากไม่ออกจมก็ไม่ลง และไม่ว่ายไม่ฟาดหางทั้งนั้น ดูอาการอ่อนมาก คนบนบ้านก็งงคนในเรือก็งันอยู่ท่าเดียว ฯ

๏ ครั้นเวลาเช้า โยมของสามเณรโต ก็จัดแจงหุงต้มอาหารอยู่ตอนท้ายเรือเป็ดนั้นครั้นได้เวลาก็จัดแจงเลี้ยงดูกัน ถวายอาหารให้เณรขบฉันเสร็จแล้วพอถึงเวลา๓โมงเช้าก็พาเณรขึ้นจากเรือ เณรเดินหน้า ตาผลตามเณร นางงุดโยมผู้หญิงพากันเดินตามเป็นแถว ขึ้นกุฏิท่านพระครู ครั้นถึงท่านพระครูแล้วต่างคนต่างปูผ้าลงกราบกันเป็นแถว เณรก็ยืนวันทาแล้วลงกราบท่านพระครูแล้วนั่ง ฯ

๏ ฝ่ายท่านพระครูเจ้าวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงมีปฏิสันฐานปราศรัยไต่ถามถึงเหตุการณ์ที่มา ถามถึงบ้านช่อง และถามความประสงค์ ฯ

๏ ฝ่ายตาผลจึงกราบเรียนท่านว่า เณรหลานชายของเกล้ากระผมบวชอยู่ในสำนัก ท่านพระครูใหญ่ เจ้าคณะวัดใหญ่ ในเมืองพิจิตร ได้ร่ำเรียนบาลีไวยากรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์จบแล้ว เณรใคร่จะเรียนคัมภีร์ใหญ่ต่อไป จึงขอเรียนที่ท่านพระครูวัดใหญ่ แต่ท่านไม่เต็มใจสอนเณร และท่านพระครูวัดใหญ่ได้แนะนำเณรให้ได้มาสู่สำนักพระเดชพระคุณ เพื่อเล่าเรียนคัมภีร์ใหญ่กับพระเดชพระคุณแล้ว จะมีความรู้ดีกว่าเรียนกับท่าน ๆ แนะนำมาดังนี้ เณรดีใจเต็มใจใคร่เรียนในสำนักของพระเดชพระคุณ เณรจึงมารบเร้าเกล้ากระผมและมารดาเณร ขอร้องให้เกล้ากระผมเป็นผู้นำพามาสู่สำนักพระเดชพระคุณ ในวันนี้เกล้ากระผมพร้อมด้วยมารดาเณร ขอถวายเณรให้เป็นศิษย์เรียนพระคัมภีร์กับพระเดชพระคุณต่อไป ฯ

๏ ครั้นกล่าวสุดถ้อยคำแล้ว จึงบอกให้เณรถวายดอกไม้ธูปเทียนต่อท่านพระครูฝ่ายท่านพระครูผู้รู้พระปริยัติธรรมวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงรับเครื่องสักการะแล้วพิจารณาดูเณรก็รู้ด้วยการพินิจพิจารณาว่า สามเณรนี้มีวาสนาบารมีธรรมประจำอยู่สรรพอวัยวะก็สมบูรณ์โตพร้อมไม่บกพร่องต้องตามลักษณะ ท่านก็ออกวาจาว่า รูป

จะช่วยแนะนำเสี้ยมสอนให้มีความรู้ในคัมภีร์ต่าง ๆ ตามวัยและภูมิของสามเณรดังที่โยม ทั้ง ๒ ได้อุตส่าห์มาทางไกล ไม่เป็นไรรูปจะช่วยให้สมดังประสงค์ทุกประการ ฯ

๏ ตาผลและนางงุดก็ดีใจ กราบไหว้แล้วมอบหมายผ่ากผั่งทุกสิ่งอัน แล้วถวายกับปิยะจรรหรรมัจฉะมังสาหารทั้งปวงแล้ว พระสมุห์ของท่านก็เรียกคนมายกถ่ายทันที แล้วจัดห้องหับให้พักอาศัยสำราญ ตาผลและนางงุดก็ยกบริขารของสามเณร เข้าบันจุจัดปูอาศน์เรียบเรียงตั้งไว้ตามตำแหน่งแห่งที่ แล้วออกมากราบลาท่านพระครูลงไปพักในเรือ ค้างคืนคอยปรนนิบัติสามเณรดูลาดเลา การอยู่การขบฉันบิณฑบาตรยาตนา เห็นว่าสดวกดีไม่คับแค้นเดือดร้อน พอเป็นที่ไว้วางใจได้แล้ว จึงขึ้นนมัสการลาท่านพระครูกลับมายังบ้าน ณ แขวงเมืองพิจิตร ฯ

๏ ตั้งแต่สามเณรโตได้เข้าสู่สำนักท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรีแล้ว เป็นปรกติก็หมั่นทำกรณียกิจตามหน้าที่และอนุโลมตามข้อกติกาไม่ผ่าผืน ชะอ้อนอ่อนน้อมต่อพระลูกวัดมิให้ขัดอัชฌาสัย เพื่อนศิษย์เพื่อนเณรเหล่านั้นก็ปราณีปรานอมกันพร้อมหน้า ไม่ไว้ท่า ไม่ถือตัว ไม่หัวสูง อดเอาเบาสู้ ระงับไม่หาเหตุแข่งดีกว่าเพื่อน ไม่ส่อเสียดสอพลอพร่อย เรียบร้อยหงิมเสงี่ยมเจียมตัวหมั่นเอาใจใส่รับใช้รับปฏิบัติท่านพระครู ระแวดระวังหน้าหลัง ท่านมีกิจธุระจะไปไหน ก็จัดการสิ่งของที่จะต้องเอาไปไม่เกี่ยงงอนเพื่อนศิษย์ เวลาท่านจะกลับ ก็รับรองเก็บงำสม่ำเสมอตลอดมา ครั้นถึงเวลาเรียนก็เข้าเรียน ถึงคราวพึ่งก็พึ่ง ตั้งสติสัมปชัญญะ สำเหนียกสำเนาเสมอ เรียนแล้วจดจำตกแต้มกำหนดกฎหมาย กลางคืนก็เข้ารับโอวาทปริยายของท่านพระครู สิ่งใดที่ไม่รู้ก็ถาม รู้เท่าไม่ถึงความก็ซัก ที่ตรงไหนขัดข้องไม่ต้องกันก็หารือ ตามบาฬีที่มีมาในพระคัมภีร์นั้น ๆ ถ้าบทไหนบาฐไหนเป็นนิรุติ ไม่ชอบด้วยเหตุผลไม่เข้ากันเธอก็ยังไม่ลงมติไม่ถือเอาความคิดเห็นความรู้ของตนเป็นประมาณ ตั้งใจวิจารณ์จนเห็นถ่องแท้แน่นอนตามพระบาฬี ในธรรมบททีปะนี ทศะชาติ (๑๐ ชาติ) สาราตถ์สามนต์ ฎีกาโยชนาคัณฐี ในคัมภีร์พระไตรปิฎกธรรมนั้น ทุกวันทุกเวลาเรียนแปลเป็นภาษาลาวบ้าง แปลเป็นภาษาเขมรบ้าง แปลเป็นภาษาพม่าบ้างตามเวลา ครั้งล่วงมาได้ ๓ ปีเรียนจบถึงแปดปั้นบาฬี สามเณรโตไม่มีอุปสรรคกีดกั้น ไม่มีอาการ

เจ็บป่วยไข้ สดวกดีทุกเวลาทั้งไม่เบื่อไม่หน่าย นิยมอยู่แต่ที่จะหาความจริงซึ่งยังบกพร่องภูมิปัญญาอยู่ร่ำไป ฯ

๏ ครั้งถึงเดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศกจุลศักราช ๑๑๕๕ สามเณรโตมีความกระหายใคร่จะล่องลงมาร่ำเรียนในสำนักราชบัณฑิตย์นักปราชญ์หลวงบ้าง ใคร่จะเข้าสู่สำนักพระเถระเจ้าผู้สูงศักดิ์อรรคฐานในกรุงเทพพระมหานครโดยความเต็มใจ ฯ

๏ ครั้นสามเณรโต อายุได้ ๑๘ ปี ย่าง ปลงใจแน่วแน่แล้วในการที่จะละถิ่นฐานญาติโยมได้ จะทนทานในการอนาถาในกรุงเทพฯ ได้แน่ใจแล้ว จึงได้กราบกรานท่านพระครูจังหวัด บรรยายแถลงยกย่องพิทยาคุณและความรู้ของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรีพอเป็นที่ปลื้มปราโมทย์ ปราศจากความลบหลู่ดูหมิ่น ด้วยระเบียบถ้อยคำอันดีพอสมพอควรแล้ว ขอลาว่าเกล้ากระผมขอถวายนมัสการลาผ่าท้าวเพื่อจะลงไปสู่สำนักราชบัณฑิตย์ ผู้สูงศักดิ์อรรคฐานให้เป็นการเชิดชูเกียรติคุณของผ่าท้าวให้แพร่หลายในกรุงเทพฯ ขอบารมีผ่าท้าวจงกรุณาส่งเกล้า กระผมให้ถึงญาติโยม ณ แขวงเมืองพิจิตรด้วย ฯ

๏ ฝ่ายท่านพระครูเจ้าคณะเมืองไชยนาทบุรีได้ฟัง ซึ่งมีความพอใจอยู่แล้วในการที่จะแสวงหาศิษย์ที่ดีมีสาระทะแกล้วกล้าองค์อาจ ฉลาดเฉลียวรอบรู้คัมภีร์ คิดจะส่งศิษย์อย่างดีเข้ากรุงเทพฯ เพื่อช่วยเผยแพร่ให้ความรู้และความดีของท่านนั้นโด่งดังปรากฏแพร่หลายไปในกรุงเทพฯ บ้าง แทนคำประกาศโฆษณา ก็พอดีที่สามเณรโตขอลากลับไปบ้านเพื่อให้ญาติจัดการส่งเข้ากรุงเทพฯ อนึ่งสามเณรองค์นี้ก็เป็นคนดีมีความรู้กอปร์ด้วยคติสติปัญญา ความเพียรก็กล้าไม่งอนง้อท้อถอยเลย หัวใจก็จดจ่ออยู่แต่การเล่าเรียนหาความรู้ดูฟังตั้งใจจริง ไม่เป็นคนโง่งมซมเซา พอจะเข้าเทียบเทียมเมธีที่กรุงเทพพระมหานครได้ ท่านพระครูเห็นสมควรจะอนุญาตได้ ท่านจึงกล่าวเถระวาทสุนทรกถาเป็นทางปรุงปลูกผูกอาลัยแก่สามเณรพอสมควรแล้ว ท่านก็ออกวาจาอนุญาตว่า "ดีแล้วนิมนต์เถอะจ้ะ" เราขอรอผลัดจัดการส่งสัก ๓ วัน เพื่อเตรียมตัวเตรียมการส่งให้เป็นที่เรียบร้อยตามระเบียบแบบธรรมเนียมการ สามเณรก็กราบถวายนมัสการลามายังกุฏิที่อยู่ แล้วก็จัดการตระเตรียมเก็บสรรพสิ่งเครื่องอุปโภคต่างๆ ที่ควรจะนำไปใช้สรอยข้างหน้า จัดบรรจุลงหีบลั่นกุญแจผูกรัดมัดหนังสือคัมภีร์ต่างๆ

ส่งคืนเข้าที่ตามเดิม คัมภีร์ที่ยังเรียนค้างอยู่ ก็ทำใบยืมๆ ไปเรียนต่อไป สิ่งของที่เหลือบริโภคอุปโภคแล้ว ก็แบ่งปันถวายเพื่อนสามเณรที่อยู่ที่เคยเป็นเพื่อนกันไว้ใช้สรอยพอเป็นทางผูกอาลัยทำไมตรี ฯ

๏ ครั้นเวลารุ่งเช้า สามเณรโตก็ออกพายเรือสามปั้นบิณฑบาตรไปถึงบ้านที่สุดเหนือน้ำและใต้น้ำ สามเณรก็บอกกล่าวร่ำลาแก่ญาติโยมอุปฐากและที่ปวารณา และผู้ที่มีวิสาสะทั่วหน้ากันทั้งสองฝั่ง ที่อยู่บ้านดอนขึ้นไปก็บอกลาฝากขึ้นไปทั่วกัน ฯ

๏ ฝ่ายเจ้าพวกเด็กๆ ลูกศิษย์วัดทั้งปวงรู้ว่าหลวงพี่เณร ของเขา จะลง ไปอยู่บางกอก พวกเด็กทั้งหลายก็พากันเสียดาย ใจเขาหาย เขาทำได้แต่หน้าแห้ง ทำตาแดงๆ เหตุเขามีความคุ้นเคยรักใคร่อาลัยหลวงพี่สามเณรโต เขาเคยกินอยู่สำราญด้วยอาหารเกิดทวีขึ้น เพราะอำนาจบารมีศีลธรรมของสามเณรโต จนเข้าของแปลกปลาดเหลือเฟือเอื้อเอาใจเขามาช้านานประมาณ ๓ ปีล่วงมา ฯ

๏ ฝ่ายแม่รุ่นสาวๆ คราวกันกับพ่อเณร ซึ่งมีใจโอนเอนไปข้างฝ่ายรัก ก็ทำอึกอักผะอืดผะอมกระอักกระอ่วนรัญจวนใจ ด้วยพ่อเณรเธอจะไปอยู่ไกลถึงบางน้ำบางกอก ต่างก็อั้นอั้นจนใจไม่อาจออกวาจาห้ามปรามเพราะความอาย รักก็รักเสียดายก็เสียดาย ทั้งความยึดถือมุ่งหมายก็ยังมีอยู่มั่นคงจงใจ ทั้งเกรงผู้หลักผู้ใหญ่จะล่วงรู้ดูแคลน แสนกระดากทำกระเดื่องชำเลืองชมโฉมพ่อเณรโต แอบโผล่หน้าต่างตามมองแลรอดสอดตามช่องรั้วหัวบ้านแลจนลับนัยตา เสียวซ่านถึงโสกาเช็ดน้ำตาอยู่ก็มี ฯ

๏ ฝ่ายพวกเด็กๆ พอกลับถึงวัด เขาก็ตะโกนบอกเพื่อนกันว่า ต่อแต่วันนี้พวกเราจะอดกันละโว้ยๆ ฯ

ครั้นพระเณรฉันเช้าแล้ว ท่านพระครูเจ้าคณะจังหวัด จึงเรียกพระปลัดพระสมุห์มาสั่งการว่า แน่ะพระปลัดจ๋า พรุ่งนี้เธอต้องสั่งเลขวัด ให้เขาจัดเรือเก๋ง ๔ แจวคนแจวประจำพร้อม และจัดเสบียงทางไกลให้พร้อมมูลด้วย ให้พอเลี้ยงกันทั้งเวลาไปและมาด้วย ส่วนเธอและพระสมุห์ช่วยพาสามเณรโตเข้าไปส่งให้ถึงญาติโยมเณร ณ เมืองพิจิตรในวันรุ่งพรุ่งนี้แทนตัวฉันด้วย พรุ่งนี้มารับจดหมายส่งของฉันก่อน ฯ

๏ ฝ่ายพระปลัด ๑ พระสมุห์ ๑ รับเถระบัญชาแล้วออกมาเรียกร้องกะเกณฑ์เลขวัด สั่งให้จัดเรือจัดเสบียงให้พร้อมทั้งเครื่องต้มเครื่องแกง หม้อน้อยหม้อใหญ่

กระทะ หม้ออวย จวัก จริ๋ว ครกใหญ่ ครกเล็ก ไม้ตีพริก กระชอน แผงลวดนึ่ง เกลือ กะปิ น้ำปลา ข้าวเหนียว น้ำตาล มะขามเปียก พริกสด พริกแห้ง หอม กระเทียม ขิง ข่า กระทือ พริกไท ให้พร้อมไว้ เวลาเที่ยงแล้วมาจอดไว้ที่ท่าวัดนี้ ตามที่ท่านพระครูสั่ง ฯ

๏ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๓ พระปลัดฉันเช้าแล้วเข้าหาท่านพระครู รับจดหมายแล้ว กราบลาออกมาแล้วนัดหมายพระสมุห์และนัดสามเณรโตว่าเที่ยงแล้วลงเรือพร้อมกัน ครั้นเวลาเพลฉันเพลแล้ว ขอแรงศิษย์วัดและเพื่อนเณร ๒–๓ คนช่วยขนบริขารหีบ ตะกร้า กระเช้า กระบุงที่บรรจุของของสามเณรโตลงท่าวัดพร้อมกัน สามเณรโตก็ เข้าไปสักการวันทา ลาท่านพระครูด้วยความเคารพ ฯ

๏ ส่วนท่านพระครูก็ประสิทธิ์ประสาทพรให้วัฒนาถาวรภิญโญภาวะยิ่ง ให้ สัมฤทธิ์สมความมุ่งหมาย จงทุกสิ่งทุกประการเทอญ

๏ ครั้นเวลาเที่ยงทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว พระปลัด พระสมุห์ และสาม-เณรโต พร้อมด้วยคนแจวก็ลงเรือ ได้เวลาบ่ายโมงก็ออกเรือทางแม่น้ำ บ่ายหัวเรือ ไปเมืองพิจิตรในวันนั้น ฯ

๏ ครั้นแจวมา ๒ คืนก็ถึงท่าบ้านสามเณรโต ฝ่ายตาผล ยายลา นางงุด เห็น เรือเป็ดเก๋งมาจอดท่าหน้าบ้าน ต่างก็ออกมาดู รู้ว่าท่านปลัด ท่านสมุห์และสามเณรโต มาก็ดีใจลงไปถึงในเรือต้อนรับแล้วนิมนต์ขึ้นเรือน แล้วขึ้นมาปูลาดอาศน์ ตักน้ำเย็น ต้มน้ำร้อน จัดเภสัชเพลา ยาสูบใส่พานแล้ว ครั้นพระปลัด พระสมุห์ สามเณรขึ้นมา อาราธนาที่หอนั่ง ประเคณหมาก น้ำ ยาสูบ แล้วก็กราบ ฯ

๏ ครั้นพระปลัดเห็นเจ้าบ้านนั่งปรกติเรียบราบแล้วจึงปฏิสันฐาน และนำ จดหมายของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรี ส่งให้ตาผล ๆ รับมาอ่านได้ทราบความตลอด แล้วด้วยความพอใจ เมื่อสนทนาเสร็จจึงพาพระปลัด พระสมุห์และสามเณรออกไปยัง วัดใหญ่เข้าหาท่านพระครูใหญ่ แล้วถวายลายลิขิตของท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรี ออกให้ท่านพระครูใหญ่วัดเมืองพิจิตรทราบ ฯ

๏ ครั้นท่านพระครูอ่านดูข้อความตลอดแล้ว ก็เห็นดี เห็นชอบด้วย ตกลงก็เห็นดีเห็นงามด้วยกันทั้งครูอาจารย์และคณะญาติโยมพร้อมใจกันหมด ครั้นได้เวลาพระปลัด พระสมุห์ ตาผลและนางงุดก็ลาท่านพระครูใหญ่กลับมาบ้าน แล้วก็จัดแจงอาหารเลี้ยงพระเลี้ยงเณร และคนแจวเรือจนอิ่มหนำสำราญแล้วทั้ง ๓ เวลา ส่วนพระปลัดและพระสมุห์เมื่อได้ทำสิ่งที่ได้รับมอบหมายมาเสร็จและสมควรแก่เวลา ก็ลาเจ้าบ้าน ๆ ก็จัดการส่งพระปลัดและพระสมุห์ให้กลับไปยังวัดเมืองไชยนาทบุรี ฯ

๏ ส่วนทางบ้านเมื่อได้กำหนด นางงุดก็จัดเรือจัดคนจัดลำเลียงเสบียงอาหารจัดของแจกของให้ของฝากชาวกรุงเทพฯ ทั้งของถวาย ของกำนัลท่านผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ลงบรรทุกในเรือเรียบร้อยเสร็จแล้ว ก็เกณฑ์ตาผลให้เป็นผู้นำพร้อมด้วยคนแจวส่งสามเณรไปกรุงเทพฯ แต่ต้องให้แวะนมัสการบูชาพระพุทธชินราชในวันกลางเดือน ๑๒ นี้ก่อน และพ่อต้องอ้อนวอนขอหลวงพ่อชิณราชให้ช่วยคุ้มกันกำกับรักษาส่งพ่อเณรอย่าให้มีเหตุการณ์ และอย่าให้ป่วยไข้ได้เจ็บอย่าให้มีภัยอันตราย ตั้งแต่วันนี้จนตราบเท่าจนเฒ่าจนแก่ และขอให้เณรร่ำเรียนลุสำเร็จทุกสิ่งทุกประการ กับขอบารมีหลวงพ่อชิณราชช่วยป้องกันศัตรูหมู่อันธพาล อย่าผจญและอย่าเบียดเบียฬพ่อเณรได้ ขอพ่อจงแวะไหว้บูชาอ้อนวอนว่าตามคำข้าสั่งนี้อย่าหลงลืมเลย ฯ

๏ ฝ่ายตาผลรับคำลูกสาวแล้ว ก็ลงเรือออกเรือจากท่าหน้าบ้าน และให้แจวออกทางแม่น้ำพิษณุโลก ล่องมาหลายเพลาก็มาถึงวัดพระชิณราชในวันขึ้น ๑๔ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีนั้น ฯ

๏ ครั้น ณ วันที่ ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ ศกนั้น ตาผลนิมนต์สามเณรโตขึ้นไปโบสถ์พระชิณราช เดินปทักษิณรอบแล้ว เข้านมัสการทำสักการะบูชา สามเณรยืนขึ้นวันทาแล้วตั้งสักการะ โดยสักกัจจะเคารพแก่พระพุทธชิณราช ตาผลจึงพร่ำรำพรรณาถวายเณรแก่พระชิณราช และวิงวอนขอฝาก ขอความคุ้มครองป้องกัน ขอให้พระพุทธชิณราชบันดาลดลส่งเสริมแก่สามเณร ตามคำนางงุดโยมของเณรสั่งมาทุกประการ ฯ

๏ ครั้นทำการเคารพสักการะบูชาแก่พระพุทธชินราชเสร็จแล้ว ก็กราบลาพาสามเณรโตมาลงเรือแจวล่องลงมา ๒ คืนก็ถึงหน้าท่าวัดบางลำภูบนกรุงเทพ ฯ ตอนเวลาเช้า ๒ โมงวันแรม ๒ ค่ำเดือน ๑๒ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพ พระมหานคร ฯ

๏ ตาผลชาวเมืองกำแพงเพชร ซึ่งถอยลงมาตั้งถิ่นฐานภูมิลำเนาอยู่เหนือเมืองพิจิตร ได้นำสามเณรโตผู้หลานอันเป็นลูกของนางงุดลูกสาว สามเณรโตนั้นมีอายุย่างเข้า ๑๘ ปี ตาผลผู้เป็นตา จึงได้นำพาสามเณรโตขึ้นไปมอบถวายพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน พระนคร ตาผลได้เล่าถึงการเรียนของสามเณรโตจนกระทั่งถึงท่านพระครูจังหวัดวัดเมืองเหนือทั้ง ๒ อาราม มีความเห็นชอบพร้อมกันที่จะให้ลงมากรุงเทพ ฯ เกล้ากระผมจึงได้นำสามเณรโตมาสู่ยังสำนักของหลวงพ่อ เพื่อหลวงพ่อจะได้ทำนุบำรุงชี้ช่องนำทางให้สามเณรดำเนินหาคุณงามความดีมีความรู้ยิ่งในพระมหานครสืบไป ฯ

๏ ฝ่ายพระอาจารย์แก้วทราบพฤติการณ์ ตามที่ตาผลเล่า ก็เกิดความเชื่อ และเลื่อมใสในสามเณรโต และมีความเห็นพ้องด้วยกับท่านพระครูทั้ง ๒ จังหวัด สมจริงดังที่พยากรณ์ไว้แต่ยังนอนเบาะและได้รับเป็นลูกไว้ จึงนึกขึ้นได้ถึงเงินที่ได้ลั่นวาจาว่าจะจ้างแม่มันเลี้ยงปีละ ๑๐๐ บาท ๓ ปีอย่านม เป็นเงินค่าจ้าง ๓๐๐ บาท จึงให้ศิษย์ที่เป็นไวยาวัจจกรหยิบเงินมา ๓๐๐ บาท ส่งมอบให้ตาผลเพื่อฝากไปใช้ให้นางงุดเป็นค่าน้ำนมข้าวป้อน ๓ ปีเงิน ๓๐๐ บาท ฯ

๏ ตาผลน้อมคำนับรับเอาเงิน ๓๐๐ บาทมากำไว้สักครู่ เมื่อจวนจะลากลับจึงพร่ำพรรณนามอบฝากเณรโดยเอนกประการ แล้วถวายเงิน ๓๐๐ บาทนั้นคืนหลวงพ่อแก้ว แล้วถวายอีก ๑๐๐ บาทเป็นค่าบำรุงเณรสืบไป แล้วก็ลาท่านอาจารย์แก้วไปเยี่ยมญาติพี่น้อง ณ บางขุนพรหมต่อไป ฯ

๏ ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว จึงจัดห้องหับให้สามเณรอยู่บนหมู่บนคณะวัดบางลำภูบน วันนั้นมา เวลาเช้าก็ลุกขึ้นบิณฑบาต และสำรับกับข้าวของฉันในคณะอาจารย์แก้วนั้นอุดมล้นเหลือไม่บกพร่อง ทั้งบารมีศีลและธรรมที่สามเณรโตประพฤติดี ก็

บันดาลให้มีผู้ขึ้นถวายเช้าและเพลและที่ปวารณาก็กลายเป็นโภชนะสับบายของโยคะบุคคล ทุกเวลา ฯ

๏ ฝ่ายพระอาจารย์แก้วเมื่อเห็นเวลาฤกษ์ดีแล้ว จึงได้นำพาสามเณรโตไปฝากพระโหราธิบดี, พระวิเชียร กรมราชบัณฑิต ให้ช่วยแนะนำสั่งสอนสามเณรให้มีความรู้ดีในคัมภีร์ พระปริยัติธรรมทั้ง ๓ ปิฎก พระโหราธิบดี, พระวิเชียรก็รับและสอนตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา ฯ

๏ พระโหราธิบดี พระวิเชียร อยู่บ้านหลังวัดบางลำภูบนเสมียนตราด้วง บ้านบางขุนพรหม ท่านขุนพรหมเสนา บ้านบางขุนพรหม ปลัดกรมนุท บ้านบางลำภูบนเสมียนบุญและพระกระแสร ทั้ง ๗ ท่านนี้เป็นคนมั่งคั่งหลักฐานดีทั้งมีศรัทธาความเชื่อมั่นในบวรพุทธศาสนา เมื่อได้เห็นจรรยาอาการของสามเณรโต และความประพฤติดี หมั่นเรียนเพียรมาก ปากคอลิ้นคาง คล่องแคล่วไม่ขัดเขิน เคร่งครัดดีรูปร่างกายก็ผึ่งผายองค์อาจ ดูอาการมิได้น้อมไปในกามคุณ มรรยาทเณรก็ละมุนละม่อม เมื่อร่ำเรียนธรรมะในคัมภีร์ไหนก็เอาใจใส่ไต่ถามให้รู้ลักษณะ จะเดินประโยคอะไร ก็ถูกต้องตามในของรูปประโยคแบบอย่าง ถูกใจอาจารย์มากกว่าผิด ท่านทั้ง ๗ คนดั่งออกนามมานี้พร้อมกันเข้าเป็นโยมอุปัฏฐากช่วยกันอุปถัมภ์บำรุง หมั่นไปมาหาสู่ที่วัดบางลำภูเสมอ และสัปปรุษอื่น ๆ ต่างก็เลื่อมใสใส่บาตรอย่างบริบูรณ์บางคนก็นิมนต์แสดงธรรมเทศนา ถึงฤดูหน้าเทศน์มหาชาติตามวัดแถวนั้น คนก็ชอบนิมนต์สามเณรโตเทศน์ หิมพานบ้าง เทศน์ทานกัณฑ์บ้าง เทศน์วันประเวศน์บ้าง เทศน์ชูชกบ้าง เทศจุลพนบ้าง เทศมหาพนบ้าง เทศน์กุมารบรรพบ้าง เทศน์มัทรีบ้าง เทศน์สักกะบรรพบ้าง เทศน์มหาราชบ้าง เทศน์ฉกษัตริย์บ้าง เทศน์นครกัณฑ์บ้าง ตกลงเทศน์ได้ถูกต้องทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ทำเสียงเล็กแหลมก็ได้ ทำเสียงหวานแจ่มใสก็ได้ ทำเสียงโฮกฮากก็ได้ กลเม็ดมหาพนและแหล่สระแหล่ราชสีห์ ว่ากลเม็ดแพรวพราว ที่หยุดที่ไป ที่หายใจขึ้นลงเข้าออกสนิททุกอย่างทุกกัณฑ์ กระแสเสียงเสนาะน่าฟังทุกกัณฑ์ ทำนองเป็นหมดไม่ว่ากัณฑ์อะไรเทศน์ได้ทุกกัณฑ์ จังหวะก็ดีเสมอ แต่สามเณรโตมิได้มัวเมาหลงใหลในการรวยเรื่องเทศนามหาชาติ และมิได้

มัวเมาหลงใหลด้วยอุปัฏฐากมาก เอาใจใส่แต่การเรียนการปฏิบัติทางเพลิดเพลินเจริญสมณธรรมเป็นเบื้องหน้า จึงได้เป็นที่รักที่นับถือของท่านโหราธิบดี, พระวิเชียร, เสมียนตราด้วง, ปลัดกรมนุท, ขุนพรหมเสนา, และท่านขรัวยายโหง, เสมียนบุญ, พระกระแสร, ท่านยายง้วนและใครต่อใครอีกเป็นอันมากจนจดไม่ไหว ฯ

๏ ครั้นถึงวันเดือนห้า ปีขาล ฉศกจุลศักราช ๑๑๕๖ เป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานคร ฯ พระชนมายุกาลแห่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรย่างขึ้นได้ ๒๘ พระพรรษาโดยจันทรคตินิยม อายุสามเณรโตก็ได้ ๑๘ ปีบริบูรณ์ในเดือน ๕ ศกนั้น ฯ

๏ จึงท่านพระโหราธิบดี, พระวิเชียร, และเสมียนตราด้วง ได้พิจารณาเห็นกิริยาท่าทาง และจรรยาอาการสติปัญญาอย่างเยี่ยมแปลกกว่าที่เคยได้เห็นมาแต่ก่อน ทั้งมีรัดประคด หนามขนุนคาดด้วย จะทักถามและพยากรณ์เองก็ใช่เหตุ จึงปรึกษาเห็นตกลงพร้อมกันว่าควรจะนำเข้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรให้ได้ทรงทอดพระเนตร์ อนึ่งพระองค์ท่านก็ทรงโปรดพระและเณรที่ร่ำเรียนรู้ในธรรมทั้ง ๒ คือ คัณถธุระและวิปัสสนาธุระ บางทีพ่อเณรมีวาสนาดีก็อาจจะเป็นพระหลวง เณรหลวงก็ได้ ครั้นท่านขุนนางทั้ง ๓ ปฤกษาตกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงแนะนำสามเณรโตให้รู้ตัวว่า จะนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในวันเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ศกนี้เป็นแน่ ฯ

๏ ฝ่ายสามเณรโตรู้ตัวแล้วจึงเตรียมตัวสุผ้าย้อมผ้า และสุย้อมรัดประคดหนามขนุนของโยมผู้หญิงให้มานั้น ซึ่งโยมผู้หญิงกระซิบสั่งสอนเป็นความลับกำกับมาด้วย ฟอกย้อมรัดประคตสายนั้นจนใหม่เอี่ยมดี ฯ

๏ ครั้นถึงวันกำหนด จึงพระโหราธิบดี, พระวิเชียร และเสมียนตราด้วง ได้ออกมาที่วัดบางลำภู เรียนกับท่านอาจารย์แก้ว ให้รู้ว่าจะพาสามเณรโต, เข้าเฝ้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ฯ พระอาจารย์แก้วก็อนุมัติตามใจ แล้วท่านจึงเรียกสามเณรโต มาซ้ำร่ำสอนทางขนบธรรมเนียมเดินนั่งพูดจากับจ้าวใหญ่นายโตใช้ถ้อยคำอย่างนั้น ๆ เมื่อจะทรงถามอะไรมาให้มีสติระวังระไว

พูดมากเป็นขี้เมาก็ใช้ไม่ได้ พูดน้อยจนต้องซักต่อก็ใช้ไม่ได้ ไม่พูดก็ใช้ไม่ได้ พูดเข้าตัวก็ใช้ไม่ได้ จงระวังตั้งสติสัมปชัญญะไว้ในถ้อยคำของตน เมื่อพูดอย่าจ้องหน้าหน้าตรงพระพักตร์ เมื่อพูดอย่าเมินเหม่อไปอื่น ตั้งอกตั้งใจเพ็ดทูลให้เหมาะถ้อยเหมาะคำ ให้ชัดถ้อยชัดคำ อย่าหัวเราะ อย่าตกใจ อย่ากลัว อย่ากล้า จงทำหน้าให้ดี อย่ามีความสะทกสะท้าน จงไปห่มผ้าครองจีวรให้เรียบร้อย ไปกับคุณพระเดี๋ยวนี้ ฯ

๏ สามเณรโตน้อมคำนับรับเถโรวาทใส่เกล้าแล้ว ไปเข้าห้องครองผ้า คาดรัด-ประคตเสร็จแล้ว จุดธูปเทียนอาราธนาพระบริกรรมภาวนาประมาณอึดใจหนึ่ง แล้วก็ออกเดินมาหาพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราด้วง ท่านทั้ง ๓ จึงนมัสการลาพระอาจารย์แก้วแล้วพาสามเณรโตลงเรือแหวด ๔ แจว คนแจวล่องลงมาจอดที่ท่าตำหนักแพหน้าพระราชวังเดิม แล้วนำพาเณรขึ้นไปบนท้องพระโรงในพระราชวังเดิม ณ ฝั่งธนบุรีใต้วัดระฆังนั้น ฯ

๏ ฝ่ายพนักงานหน้าท้องพระโรง นำความขึ้นกราบทูลว่า พระโหรา-ธิบดี พาสามเณรมาเฝ้า จึงเสด็จออกท้องพระโรง ทรงปราศรัยทักถามพระโหราธิบดี พระวิเชียร และเสมียนตราด้วงแล้ว ได้ทรงสดับคำพระโหราธิบดีกราบทูลเสนอคุณสมบัติของสามเณรขึ้นก่อน เพื่อให้ทรงทราบ ฯ

๏ จึงทอดพระเนตรสามเณรโต ทรงเห็นสามเณรโตเปล่งปลั่งรังษีรัศมีกายออกงามมีราษี เหตุด้วยกำลังอำนาจศีละคุณ สมาธิคุณ ปัญญาคุณหากอบรมสมกับผ้ากาสาวะพัตร์ และมีรัดประคดหนามขนุน อย่างของขุนนางนายตำรวจใหญ่ คาดเป็นบริขารมาด้วย ฯ

๏ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวง ฯ พระองค์นั้น ทรงพระเกษมสันต์โสมนัสยิ่งนัก จึงเสด็จตรงเข้าจับมือสามเณรโตแล้ว จูงมาให้นั่งพระเก้าอี้เคียงพระองค์แล้วทรงถามว่า อายุเท่าไร ฯ ทูลว่า ฯ ขอถวายพระพรอายุได้ ๑๘ เต็มในเดือนนี้ ฯ ทรงถามว่า เกิดปีอะไร ฯ ทูลว่า ขอถวายพระพรเกิดปีวอกอัฐศก ฯ รับสั่งถามว่า บ้านเกิดอยู่ที่ไหน ฯ ทูลว่าขอถวายพระพร ฯ บานเดิมอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร์ แล้วย้ายลง

มาตั้งบ้านอยู่เหนือเมืองพิจิตร ขอถวายพระพร ฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้ชายชื่ออะไร ฯ ทูลว่า ขอถวายพระพร ไม่รู้จัก ฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้หญิงชื่ออะไร ฯ ทูลว่า ขอถวายพระพร ชื่อแม่งุด ฯ รับสั่งถามว่า ทำไมโยมผู้หญิงไม่บอกตัวโยมผู้ชายให้เจ้ากูรู้จักบ้างหรือ ฯ ทูลว่า โยมผู้หญิงเป็นแต่กระซิบบอกว่าเจ้าของรัดประคดนี้เป็นเจ้าคุณแม่ทัพ ขอถวายพระพร ฯ

๏ ครั้นได้ทรงฟัง ตระหนักพระหฤทัยแล้ว ทรงพระปราโมทย์เอ็นดูสามเณรยิ่งขึ้นจึงทรงรับสั่งทักทักว่า แน่ะ คุณโหรา เณรองค์นี้ ฟ้าจะทึกเอาเป็นพระโหรานำช้างเผือกเข้ามาถวาย จงเป็นเณรของฟ้าต่อไป ฟ้าจะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงเอง แต่พระโหราต้องเป็นผู้ช่วยเลี้ยงช่วยสอนแทนฟ้า ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราด้วง ช่วยฟ้าบำรุงเณร เณรก็อย่าสึกเลยไม่ต้องอนาทรอะไร ฟ้าขอบใจพระโหรามากทีเดียว แต่พระโหราอย่าทอดธุระทิ้งเณร ช่วยเลี้ยง ช่วยสอน ต่างหูต่างตา ช่วยดูแลให้ดีด้วย และเห็นจะต้องย้ายเณรให้มาอยู่กับสมเด็จพระสังฆราชมี จะได้ใกล้ ๆ กับฟ้า ให้อยู่วัดนิพพานารามจะดี (วัดนิพพาราม คือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์เดี๋ยวนี้) ฯ

๏ ครั้นรับสั่งแล้ว จึงทรงพระอักษรเป็นลายพระราชหัตถเลขามอบสามเณรโตแก่สมเด็จพระสังฆราช (มี) แล้วส่งลายพระราชหัตถเลขานั้นมอบพระโหราธิบดีให้นำไปถวาย พระโหราธิบดีน้อมเศียรคำนับรับมาแล้วกราบถวายบังคมลา ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราด้วง สามเณรโตก็ถวายพระพรลา แล้วก็เสด็จขึ้น ฯ

๏ ฝ่ายขุนนางทั้ง ๓ ก็พาสามเณรลงเรือแจวข้ามฟากมาขึ้นท่าวัดมหานิพพานารามตามรับคำสั่ง พาเณรเดินขึ้นบนตำหนักสมเด็จพระสังฆราช (มี) ครั้นพบแล้วต่างถวายนมัสการพระโหราธิบดีก็ทูลถวายลายพระราชหัตถเลขาแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ๆ คลี่ลายพระหัตถออกอ่านดู รู้ความในพระกระแสรับสั่งนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้พระครูใบฎีกาไปหาตัวพระอาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบน ซึ่งเป็นเจ้าของสามเณรเดิมนั้นขึ้นมาเฝ้า ครั้นพระอาจารย์แก้วมาถึงแล้วจึงรับสั่งให้อ่านพระราชหัตถเลขา พระอาจารย์แก้วอ่านแล้วทราบว่าพระยุพราชนิยมก็มีความชื่นชม อนุญาตถวายเณรให้เป็นเณรอยู่วัดนิพพานารามต่อไป ได้รับนิสัยแต่สมเด็จ พระสังฆราชด้วยแต่วันนั้นมา ฯ

๏ สามเณรโตนั้นก็อุตส่าห์ทำวัตรปฏิบัติแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และเข้าเรียนคัมภีร์ พระปริยัติธรรม จนทราบลัทธิวิธีของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าจนชำนิชำนาญดี และเรียนกับพระอาจารย์เสมวัดนิพพานารามอีกอาจารย์หนึ่งด้วย ฯ

๏ ครั้นถึงเดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานครฯ จึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระคำนวนปีเกิดของสามเณรโต เป็นกำหนดครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ควรอุปสมบทได้แล้ว จึงรับสั่งให้หาพระโหราธิบดีกับเสมียนตราด้วงมาเฝ้า แล้วทรงรับสั่งโปรดว่า พระโหราฯ ต้องไปบวชสามเณรโตแทนฟ้า ต้องบวชที่วัดตะไกร เมืองพิษณุโลก แล้วทรงมอบกิจการทั้งปวงแก่พระโหราธิบดี พร้อมทั้งเงินที่จะใช้สอย ๔๐๐ บาท ทั้งเครื่องบริขารพร้อม และรับสั่งให้ทำขวัญนาค เวียนเทียนแต่งตัวนาคอย่างแบบนาคหลวง การซู่ซ่าแห่แหนนั้นอนุญาตตามใจญาติโยมและตามคติชาวเมือง แล้วรับสั่งให้เสมียนตราด้วง แต่งท้องตราบัวแก้วขึ้นไปวางให้เจ้าเมืองพิษณุโลก ให้เจ้าเมืองเป็นธุระช่วยการบวชนาคสามเณรโต ให้เรียบร้อยดีงาม ตลอดทั้งการเลี้ยงพระเลี้ยงคน ให้อิ่มหนำสำราญทั่วถึงกัน กับทั้งให้ขอแรงเจ้าเมืองกำแพงเพชร์ เจ้าเมืองพิจิตร. เจ้าเมืองพิชัยและเจ้าเมืองไชยนาทบุรี ให้มาช่วยกันดูแลการงาน ให้เจ้าเมืองพิษณุโลกจัดการงานในบ้านในจวนนั้นให้เรียบร้อย และให้ได้บวชภายในข้างขึ้นเดือน ๖ ปีนี้ แล้วแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งฝ่ายญาติโยมของเณร ฯ

๏ รับสั่งให้สังฆการีในพระราชวังบวรวางฎีกาอาราธนาสมเด็จพระวันรัตวัดระฆังให้ขึ้นไปบวชนาคที่วัดตะไกร ให้ขึ้นไปแต่ข้างขึ้นอ่อนๆ ให้สำเร็จกิจบรรพชาอุปสมบทภายในกลางเดือน ให้ไปนัดหมายการงานต่อเจ้าเมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยญาติโยมของเณร และตามเห็นดีของเจ้าเมืองด้วย

พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง รับพระกระแสร์รับสั่งแล้วถวายบังคมลา ออกมาจัดกิจการตามรับสั่งทุกประการ ฯ

๏ ฝ่ายข้างญาติโยมของสามเณรโต ทราบพระกระแสร์รับสั่งแล้ว จึงจัดเตรียมเข้าของไว้พร้อมสรรพ แล้วไปนิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบนให้เป็นพระ

กรรมวาจาจารย์รับขึ้นไปพร้อมด้วยตน แล้วนิมนต์ท่านเจ้าอธิการวัดตะไกรเป็นอนุสาวนาจารย์ จะเป็นวันไหนก็แล้วแต่สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้ และเผดียงพระสงฆ์อันดับ ๒๕ รูป ในวัดตะไกรบ้าง วัดที่ใกล้เคียงบ้าง ให้คอยฟังกำหนดวันที่ๆ สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้ ฯ

๏ ฝ่ายพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง จึงจัดเรือญวนใหญ่ ๖ แจว ๑ ลำ, เรือญวนใหญ่ ๘ แจว ๑ ลำ, เรือครัว ๑ ลำ คนแจวพร้อม และจัดหาผ้าไตรคู่สวดอุปัชฌาย์ จัดเทียนอุปัชฌาย์คู่สวด จัดเครื่องทำขวัญนาคพร้อมผ้ายกตลอมพอกแว่นเทียน ขันถม ผ้าคลุม บายศรีเสร็จแล้ว เอาเรือ ๖ แจว ไปรับสมเด็จพระวันรัตสามเณรจากสมเด็จพระสังฆราช แล้วนำมาลงเรือ ๖ แจว ส่วนพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง ไปลงเรือ ๘ แจว ฯ

๏ เรือสมเด็จพระวันรัตและสามเณรโต เรือพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง ออกเรือแจวขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยา ตามกันเป็นแถวขึ้นไปรอนแรมค้างคืนตามหนทาง ล่วงเวลา ๒ คืน ๒ วัน ก็ถึงเมืองพิษณุโลก ตรงจอดที่ท่าหน้าจวนพระยาพิษณุโลก เสมียนตราด้วงจึงให้คนขึ้นไปเรียนท่านผู้ว่าราชการเมือง ให้เตรียมตัวรับท้องตราบัวแก้ว และรับรองเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัตวัดระฆังตามพระกระแสรับสั่ง ฯ

๏ ครั้นท่านพระยาพิษณุโลกทราบแล้ว จึงจัดการรับท้องตราก่อน เสมียนตราด้วง จึงเชิญท้องตราบัวแก้วขึ้นไปบนจวน เชิญท้องตราตั้งไว้ตามที่เคยรับมาแต่กาลก่อน เมื่อเจ้าเมือง ยกกระบัตร กรมการมาประชุมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราด้วงจึงแกะครั่งประจำถุงตรา เปิดซองออกอ่านท้องตรา ให้เจ้าเมือง ยกกระบัตร กรมการฟัง ทราบพระประสงค์ และพระกระแสรับสั่งตลอดเรื่องแล้ว เจ้าเมืองกรมการน้อมคำนับถวายบังคมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราด้วงจึงวางไว้บนพานถมบนโต๊ะแล้วคุกเข่าถวายบังคม ภายหลังแล้วจึงคำนับท่านเจ้าเมือง ไหว้ยกกระบัตรกรมการทั่วไป ตามฐานันดรแลอายุ ท่านเจ้าเมืองจึงลงไปอาราธนาสมเด็จพระวันรัต แลสามเณรโต ขึ้นพักบนหอนั่งบนจวนกระทำความคำนับต้อนรับเชื้อเชิญตามขนบธรรมเนียม โดยเรียบร้อยเป็นอันดี ผู้ว่าราชการจึงสั่งหลวงจ่าเมือง หลวงศุภมาตรา ๒ นาย ให้ออกไปบอก

ข่าวท่านสมภารวัดตะไกรให้ทราบว่า สมเด็จพระวันรัตวัดระฆัง มาถึงตามรับสั่งแล้ว ให้ท่านสมภารจัดเสนาศ ปูอาศนะให้พร้อมไว้ ขาดแคลนอะไร หลวงจ่าเมือง หลวงศุภมาตรา ต้องช่วยท่านสมภาร สั่งหลวงแพ่ง หลวงวิจารณ์ ให้จัดที่พักคนเรือ และนำเรือเข้าโรงเรือ เอาใจใส่ดูแลรักษาเหตุการณ์ทั่วไป สั่งขุนสรเลขให้ขอแรงกำนันที่ใกล้ ๆ ช่วยยกสำรับเลี้ยงพระเลี้ยงคนในตอนพรุ่งนี้ จนตลอดงาน สั่งพระยกกระบัตรให้มีตราเรียกเจ้าเมืองทั้ง ๔ ให้มาถึงปะรืนนี้ สั่งหลวงจ๊ให้ขอกำลังเลี้ยงผีพายบางกอก สั่งรองวิจารณ์ รองจ่าเมือง ให้นัดประชุมกำนันในวันปะรืนนี้ สั่งรองศุภมาตราให้เขียนใบเชิญพ่อค้าคฤหบดี ครั้นเวลาเย็นเห็นว่าที่วัดจัดการเรียบร้อยแล้ว จึงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ออกไปพักผ่อนอิริยาบถที่วัด สบายกว่าพักบ้านตามวิสัยของพระ ส่วนท่านเจ้าเมืองพร้อมด้วยเสมียนติดตาม ส่งสมเด็จพระวันรัต ณ วัดตะไกร และนัดหมายสามเณรโตให้นัดญาติโยมพร้อมหาฤๅกันใน ๒ วันนี้ ฯ

๏ ครั้นท่านเจ้าเมืองมาส่งสมเด็จพระวันรัตที่วัดตะไกรถึงแล้ว ได้ตรวจตราเห็นว่า เพียงพอถูกต้องแล้ว จึงสั่งกรรมการ ๒ นายให้อยู่ที่วัดคอยระวังปฏิบัติ และให้กำนันตำบลนี้ คอยดูแลระวังพวกเรือญาติโยมของสามเณรโต อย่าให้มีเหตุการณ์ได้ ครั้นสั่งเสียแล้วจึงนมัสการลาสมเด็จพระวันรัต นัดหมายกับท่านว่า อีก ๒ หรือ ๓ วันจึงจะออกมาให้พร้อม จะได้นัดหมายการงานให้รู้กันแล้วนมัสการลามาจัดแจงการเลี้ยงดูที่บ้านอีก ท่านเจ้าเมืองได้สั่งให้หลวงชำนาญคดี จัดห้องบนจวนให้ข้าหลวงและเสมียนตราพักให้เป็นที่สำราญ สั่งในบ้านหุงต้มเลี้ยงคน เลี้ยงแขก เลี้ยงกรมการที่มีหน้าที่ทำงานในวันนี้พรุ่งนี้ ต่อไปติดกันไปในการเลี้ยง ฯ

(สิ้นใจความในรูปภาพประวัติเขียนไว้ในฉากที่ ๓ เท่านี้ ในประวัติที่ฝาผนังโบสถ์เป็นฉากที่ ๔ เจ้าของท่านให้เขียนไว้ดังนี้ เขียนรูปสมเด็จพระวันรัต เขียนรูปอาจารย์แก้ว เขียนรูปวัดตะไกร เขียนบ้านเจ้าเมือง เขียนคนมาช่วยงานทั้งทางน้ำทางบก เขียนพวกกระบวนแห่นาค เขียนรูปท่านนิวัติออกเป็นเจ้านาค เขียนพวกเต้นรำทำท่าต่าง ๆ เขียนคนพายเรือน้ำเป็นคลื่น จึงได้อนุมาณสันนิฐานใคร่ควรกอปเหตุกอปผลเข้าได้ความดังนี้)

๏ ครั้นล่วงมาอีก ๓ วัน เจ้าเมืองกำแพงเพชร์ ๑ เจ้าเมืองพิจิตร ๑ เจ้าเมืองไชยนาท ๑ เจ้าเมืองพิชัย ๑ พ่อค้าคฤหบดี กำนันในตำบลเมืองพิษณุโลก กรมการเมืองพิษณุโลกทั้งสิ้น มาประชุมพร้อมที่จวนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงได้พาคนทั้งปวงออกไปประชุมที่ศาลาใหญ่วัดตะไกร โดยอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ให้ลงมาประชุมร่วมด้วยพร้อมทั้งตาผลนางงุด และคณะญาติของสามเณรโต ครั้นเข้าในที่ประชุมเรียบร้อยแล้ว ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงขอความตกลงที่แม่งุด เจ้าของนาคหลวงนั้นก่อน ว่าการบวชนาคหลวงครั้งนี้ มีพระกระแสร์รับสั่งโปรดเกล้า ให้เจ้าเมือง กรมการอำเภอ เจ้าภาษี นายอากร คฤหบดี ทั้งปวงนี้ เป็นผู้ช่วยสนับสนุนการจนตลอดแล้วโดยเรียบร้อย แต่รับสั่งให้อนุมัติตามเจ้าของนาคหลวง ก็ฝ่ายแม่งุดเป็นมารดาจะคิดอ่านอย่างใดขอให้แจ้งมา ฝ่ายบ้านเมืองจะเป็นผู้ช่วยอำนวยการทั้งสิ้นฯ

ฝ่ายนางงุดจึงเรียนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกว่า ดิฉันคิดกะไว้ว่าจะบวชแต่เช้า บวชแล้วเลี้ยงเช้าทั้ง ๒๙ รูป เลี้ยงเพลอีก ๒๙ รูป ดิฉันจะตั้งโรงครัวที่วัดนี้ ดิฉันใคร่จะมีพิณพาทย์ กลองแขก ตีกระบี่กระบอง มีแห่นาคมีแห่พระใหม่ มีการสมโภชฉลองพระใหม่ ดิฉันใคร่จะนิมนต์ท่านพระครูวัดใหญ่ที่เมืองพิจิตร ๑ ท่านพระครูวัดเมืองไชยนาท ๑ มาสวดมนต์ฉันเช้าในการฉลองพระใหม่ มีการทำขวัญเวียนเทียน มีการสมโภชพระใหม่ มีการมหรสพด้วยเจ้าค่ะ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ก็รับที่จะจัดทำตามทุกประการ ฯ

๏ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก หันเข้าขอประทานมติ ต่อสมเด็จพระวันรัต ต่อไปว่าเมื่อวันไหนจะสดวกในรูปการเช่นนี้ สมเด็จพระวันรัตตอบว่า โครงการที่ร่างรูปไว้เช่นนี้ เป็นหน้าที่ ๆ เจ้าคุณจะดำริห์และสั่งการ จะนานวันสักหน่อย ข้าเจ้าคิดเห็นเหมาะว่า วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งนพศกนี้ เป็นวันนิวัติสามเณรออกมาเป็นเจ้านาค สามโมงเย็นวันนั้นห้อมล้อมอุปสัมปทาเปกเข้าษ์ไปทำขวัญในจวน ให้นอนค้างในจวน เช้ามืดจัดขบวนแล้วแห่มา วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๑ โมงเช้าบวชเสร็จ ๒ โมงเช้าพระฉันมีมหรสพเรื่อยไปวันยังค่ำ พอ ๕ โมงเย็นจัดกระบวน

แห่พระใหม่ เข้าไปในจวนเจ้าคุณเริ่มการสวดมนต์ธรรมจักร์ต่อ ๑๒ ตำนานตาม แบบหลวง แล้วรุ่งเช้าฉัน ฉันแล้วเลี้ยงกัน มีเวียนเทียน แล้วมีการเล่นกันไปวันยังค่ำอีกค่ำลงเสร็จการ เจ้าเมืองรับเถรวาทว่า สาธุ เอาละ ฯ

๑ ครั้นท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก หารือด้วยสมเด็จพระวันรัต ถงมติกำหนดการกำหนดวันเป็นที่มั่นคงแล้ว จึงประกาศให้บรรดาที่มาประชุมกันรู้แน่ว่า วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันทำขวัญ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันบวชเช้า ตามโครงการบวชนาคหลวงคราวนี้มีรายการอย่างนั้น ๆ ท่านทั้งหลายทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อย จงได้กำหนดไว้ทุกคน และขอเชิญไปฟังคำสั่งที่แน่นอนที่จวนอีกครั้ง แล้วท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็นมัสการลาสมเด็จพระวันรัตและพระสงฆ์ทั้งปวง นำเจ้าเมืองทั้ง ๔ กับบรรดาที่มาประชุมกันสู่จวน ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงแสดงสุนทรกถาชลอเกียรติคุณของทางพระรัฏฐะปสาสน์ ปลุกน้ำใจข้าราชการ และราษฎรทั้งปวงให้มีความเอื้อเฟื้อต่อพระกุศลอันนี้ พอเป็นที่พร้อมใจกันแล้ว จึงสั่งกิจการทั้งปวงและแบ่งหน้าที่ทุกแห่งตำแหน่งการ ทั้งทางที่วัดแลจัดที่บ้าน ตลอดการปรุงปลูกมุงบังบุดาษปูปัดจัดตั้งแบกหามยกขน และขอแรงมาช่วยเพิ่มพระบารมีกุศลตามมีตามได้ตามสติกำลังความสามารถจงทุกกำนันเป็นต้นว่าของเลี้ยงกันเข้าโรงครัวถั่วผัก มัจฉมังสากระยาหารตาลโตนด ตาลทราย หมาก มะพร้าว ข้าวเหนียว ข้าวสาร เจ้าภาษีนายอากรขุนตำบลช่วยกันให้แข็งแรง พวกที่ไม่มีจะให้ มีแต่ตีเป่าเต้นรำทำท่าพิณ พาทย์ กลองแขก กระบี่กระบอง ชกมวย มวยปล้ำ ใครมีอะไรมาช่วยกันให้พร้อมทั้งของข้าว นำมาเข้าโรงครัว แต่ ณ วันขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๖ เป็นต้นไป จนถึงขึ้น ๑๓ ค่ำ สิ้นกำหนดส่งจะลงบัญชีขาด การโยธาเล่าให้เรียบร้อยแล้วเสร็จ ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำเหมือนกันฝ่ายท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงนำฎีกาสวดมนต์ฉันเช้า ไปวางฎีกาอาราธนาพระครูจังหวัดทั้ง ๔ มาสวดมนต์พระธรรมจักรแล ๑๒ ตำนาน ในการสมโภชพระบวชใหม่ที่จวนนี้ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ รุ่งขึ้นวันแรม ๑ ค่ำเดือนนี้ ศกนี้ นิมนต์ฉัน เจ้าเมืองทั้ง ๔ ต้องนำบอกงานแก่ผู้มีชื่อในจังหวัดของเมืองนั้น ๆ จงทั่วหน้า ฯ

๏ ถ้าหากว่าผู้ที่จะมาช่วยงานในการนี้ ติดขัดมาไม่สดวก ขอเจ้าเมืองจงเป็นธุระส่งแลรับให้ไปมาจงสดวกทุกย่านบ้านบึงบาง ขอให้เจ้าเมืองมอบเมืองแก่ยกกระบัตรกรมการ ให้กำนันเป็นธุระเผ้าบ้านเผ้าควายเผ้าเกวียน แก่บรรดาผู้ที่จะมาในงานนี้ แต่ ณ วันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนนี้ศกนี้ ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงมาถึงให้พร้อมกัน คำสั่งดังกล่าวนี้จงอย่าขาดเหลือได้ กิจการทั้งวัดทั้งบ้านทั้งใกล้ทั้งไกล ขอให้ยกกระบัตรเป็นพนักงานตรวจตรา แนะนำตักเตือนต่อว่าเร่งรัดจเรทั่วไปจนตลอดงานนี้ หลวงจ่าเมือง รองจ่าเมือง เป็นหน้าที่พนักงานตรวจตราอาวุธ การทะเลาะวิวาทอย่าให้มีในการนี้ หลวงแพ่ง รองแพ่ง เป็นหน้าที่รับแขกคนเชิญนั่ง หลวงวิจารณ์ รองวิจารณ์ เป็นพนักงานจัดการเลี้ยงน้ำร้อนน้ำชาทั้งพระทั้งแขกคนที่จะมาจะไป หลวงชำนาญ รองชำนาญเป็นพนักงานเลี้ยงหมากพลูยาสูบ ทั้งพระทั้งแขกทั้งคนเตรียมเครื่องด้วยหลวงศุภมาตรา รองศุภมาตราเป็นพนักงานจัดการหน้าฉากทุกอย่าง ทั้งการพระการแขก ขุนสรเลข เป็นเสมียนจดนามผู้นำของมา จดทั้งบ้านเมืองอำเภอหมู่บ้านให้ละเอียด ทั้งมากทั้งน้อยพระธำรงผู้คุมต้องเป็นพนักงานปลูกปรุงมุงบังบุดาษ เสมียนทนายดูเลี้ยง หลวงจ่าเมือง ต้องจัดหาตะเกียงจุดไฟทั่วไป ขัดข้องต้องบอกข้าพเจ้าช่วยกันให้เต็มฝีมือด้วยกัน สั่งการเสร็จแล้ว สั่งแขกที่เชิญมากลับไป ส่งเจ้าเมืองทั้ง ๔ กลับขึ้นบ้านเมือง ฯ

๏ ส่วนผู้ว่าราชการเมืองพร้อมด้วยพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง คิดการจัดไทยทานถวายพระ จัดซื้อผ้าดอกผ้ายี่โป้ไว้สำหรับสำร่วยการมหรสพทั้งปวง ขอแรงภรรยากรมการเป็นแม่ครัว ท่านผู้หญิงเป็นผู้อำนวยการครัว พระยกกระบัตรเป็นพนักงานเลี้ยงพระเลี้ยงคนด้วย พวกผู้หญิงลูกหลานพี่น้องกรมการ ขอแรงเย็บบายศรีเจียนหมากจีบพลู มวนยาควั่น เทียน ตำโขลกขนมจีน ทำน้ำยาเลี้ยงกัน ครั้นท่านผู้ว่าราชการเมืองจัดการสั่งการเสร็จสรรพแล้ว พักผ่อนพูดจากับท่านเสมียน ท่านพระโหราธิบดีตามผาสุขสำราญคอยเวลา ฯ

๏ ตั้งแต่วันที่กำหนดส่งของเข้าครัว อาหารก็ล้นไหลเรื่อยมาแต่ขึ้น ๘ ค่ำ จนถึงขึ้น ๑๓ ค่ำ ท่านเจ้าเมืองส่งไปครัวทางวัดบ้าง เข้าครัวบ้านบ้าง คนทำกิจการงาน

ได้บริโภคอิ่มหนำ ตลอดถึงกรมการและลูกเมีย กำนันและลูกบ้านที่ยังค้างอยู่ก็ได้บริโภคอิ่มหนำทั่วกันนายอากรสุราก็ส่งสุรามาเลี้ยงกันสำราญใจ ต่างก็ชมเชยบารมีพ่อเณร และชมอำนาจเจ้าคุณผู้ว่าราชการเมือง และชมเชยพระยุพราชกุศลกัลยาณวัตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์นี้ เป็นที่สนุกสนานทั่วกัน ฯ

(ถามว่า เรื่องนี้ทำไมผู้เรียบเรียงจึงเรียงความได้ละเอียด ตอบว่าเสมียนตราด้วงพระโหรา ได้เห็นได้รู้ นำมาเล่าสืบ ๆ มา)

๏ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนหก ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี เวลาเช้าเจ้าเมืองทั้ง ๔ ก็มาถึง พระครูจังหวัดก็มาถึง ผู้มีชื่อที่มาช่วยกิจการอุปสมบทนี้ก็มาถึงพร้อมกันทั้งใกล้ไกล ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ยิ้มแย้มทักทายต้อนรับ พระยกกระบัตรก็ดูแลเลี้ยงดูเชื้อเชิญให้รับประทานทั่วถึงกัน ตลอดจนพวกมหรสพ ผีพาย ทั้งเรือพระ เรือเจ้าเมืองเรือคฤหบดี ก็เรียกเชิญเลี้ยงดูอิ่มหนำทุกเวลา ฯ

๏ ครั้นเวลาเที่ยงแล้ว ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๔ และพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง กับทั้งพวกกระบวนแห่ก็เตรียมออกไปรับนาคที่วัด สมเด็จพระวันรัตก็ให้สามเณรโตลาสิกขาบท นิวัติออกเป็นนาค ท่านสมภารวัดตะไกร ก็สั่งพระให้โกนผมเจ้านาคแล้ว พระโหราธิบดีก็บอกให้ญาติโยมช่วยกันอาบน้ำขัดถู แต่อย่าทาขมิ้นครั้นอาบน้ำขัดถูกันเสร็จแล้ว พระโหราก็แต่งตัวเจ้านาค นำเครื่องผ้ายกออกจากหีบ เสื้อกรุยเชิงมีดอกพราวออกแล้ว นุ่งจีบโจงหางโหง ชักพก แล้วติดผ้าหน้าเรียกว่าเชิงงอน ที่ภาษาชะวาเรียกว่าซ่าโปะ แล้วคาดเข็มขัดทองประดับเพชร์ สอดแหวนเพชร์ถือพัชนีด้ามสั้น สรวมเสริดยอดประดับพลอยทับทิมแลมรกฎที่คำสามัญเรียกว่า ตะลอมพอกทรงเครื่อง แต่งตัวเสร็จแล้ว ท่านผู้ว่าราชการก็นำนาค พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง เดินแซงข้างนาค ญาติโยมตามหลังเป็นลำดับลงไป พวกกระบวนแห่ก็เต้นรำตามกันมา ตามเจ้าคุณพระยาพิษณุโลกนำนาคเข้ามาทำขวัญที่จวนเมื่อเวลาบ่าย ๓ โมงเย็น วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ศกนั้น ฯ

๏ ครั้นถึงจวนเจ้าเมืองก็นำนาคเข้าโรงพิธีที่จัดไว้บนหอนั่ง แล้วเรียงราย เจ้าเมืองกรมการ เจ้าบ้านคหบดี เจ้าภาษีนายอากร ราษฎรสูงอายุ และญาติโยมของ เจ้านาค พระโหราธิบดีเรียกคนเชิญขวัญ ที่นำไปแต่กรุงเทพทั้งพราหมณ์พรหมบุตร ชุดหนึ่งขึ้นมาจากเรือ แล้วเข้านั่งทำขวัญๆ แล้วเวียนเทียน พิณพาทย์ก็บรรเลงตาม เพลงกระ, กรม, กราว, เชิด, ไป เสร็จ แล้วจัดการเลี้ยงเย็น ค่ำลงจุดไฟแล้วมีการ เต้นรำร้องเพลงสนุกจริง ฯ

๏ ครั้นเวลาย่ำรุ่ง ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๔ แลกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย พ่อค้าแม่ค้า เจ้าภาษีนายอากร อำเภอ กำนัน พันทนายบ้าน ขุนตำบลพระธำมะรงผู้คุม ผู้ใหญ่มาพร้อมกันที่หน้าจวน จึงจัดกระบวนแห่เป็น ๗ ตอน ตอน ๑ พวกกระบี่กระบอง ตอน ๒ พวกมวยชกมวยปล้ำ ตอน ๓ กลองยาว ตอน ๔ เทียนอุปัชฌาย์ ไตรบาตร์ ไตรอุปัชฌาย์ ตอน ๕ เจ้าเมืองทั้ง ๕ กรมการ เสมียนตรา ข้าหลวง ตอน ๖ ญาติมิตรคนช่วยงานถือของถวายอันดับ ตอน ๗ พวก เพลงพวกเต้นรำต่าง ๆ เป็นแถวยืดไป แห่แหนห้อมล้อมเป็นขบวนเดินมา จนถึง เขตกำแพงวัดตะไกร ผ่อน ๆ กันเดินเข้าไป ตั้งชุมนุมเป็นกอง ๆ แต่พวกกลองยาว พวกขบวนถือเทียน ถือไตรบาตร์บริขารของถวายพระนั้นเวียนโบสถ์ไปด้วย พวก พิณพาทย์ กลองแขกนั่งตีที่ศาลาหน้าโบสถ์ ครบสามรอบแล้ว เจ้านาควันทาสีมา เจ้าเมืองทั้ง ๕ แวดล้อม พระโหราเป็นผู้คุมและสอน แล้วขึ้นโบสถ์ก็ทิ้งทานเปลื้อง เครื่องที่แต่งแห่มา ผลัดเป็นยกพื้นขาว ผ้ากรองทองห่มสะไบเฉียง เปลื้องเสื้อกรุย ออกถอดตะลอมพอก ถอดแหวนแลสร้อยส่งให้เสมียนตราๆ รับบันจุลงหีบลั่นกุญแจ มอบเจ้าเมืองทั้ง ๕ เป็นผู้รักษา แล้วโยมญาติช่วยกันจูงช่วยกันรุมเข้าโบสถ์ พระโหรา ธิบดีนำเข้าวันทาพระประธาน แล้วมานั่งคอยพระสงฆ์ ฯ

๏ ฝ่ายพระสงฆ์ ๒๙ รูป มีสมเด็จพระวันรัตเป็นประธานที่พระอุปัชฌาย์ ลง โบสถ์พร้อมกันแล้ว นางงุดจึงยื่นผ้าไตรบวชส่งให้นาค ๆ น้อมคำนับรับเอาเข้ามาใน ท่ามกลางสงฆ์พวกกรมการยกเทียนอุปัชฌาย์ ไตรอุปัชฌาย์พร้อมด้วยกรวยหมากเข้ามา ส่งให้เจ้านาคถวายพระอุปัชฌาย์ แล้วให้เจ้านาคยืนขึ้นวันทาอ้อนวอนขอบรรพชาเป็น

ภาษาบาฬี (ตามวิธีบวชพระมหานิกาย) ครั้นเสร็จเรียนกัมมัชฐานแล้วออกไปครองผ้าเข้ามาถวายเทียน ผ้าไตร แก่พระกรรมวาจา แล้วยืนขึ้นขอประทานวิงวอนขอพระสรณาคมณ์ นั่งลงรับพระสรณาคมน์เสร็จรับศีล ๑๐ ประการเป็นเณร แล้วเข้ามายืนขอนิสสัยพระอุปั่ชฌาย์ สำเร็จเป็นภิกษุภาวะในเพลา ๓๒ ชั้นคือ ๗ นาฬิกาเช้า วันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี ประชุมพระสงฆ์ ๒๘ รูป เป็นคณะปั๊กกะตัดตะในพัทธสีมาวัดตะไกร เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระวันรัตวัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี เป็นพระอุปั่ชฌาย์ พระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน เป็นกัมมวาจา พระอธิการวัดตะไกรเมืองพิษณุโลกเป็นอนุสาวะนะ ครั้นเสร็จการอุปสมบทแล้วพระสงฆ์ทั้งปวงออกจากโบสถ์ ลงมาฉันเช้าที่ศาลาวัดตะไกรพร้อมกันทั้งพระภิกษุโตด้วย ฯ

๏ ครั้นเจ้าภาพอังคาสถวายอาหารบิณฑบาตร์ พระสงฆ์ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ก็ถวายไทยทานเป็นอันมากมายนักหนา พระภิกษุโตก็รับของถวายเป็นก่ายกองสุดจะพรรณา ครั้นเสร็จแล้วพระสงฆ์อนุโมทนา เจ้าภาพจัดการเลี้ยงกัน เสร็จเรียบร้อยแล้ว พวกกระบี่ก็รำกระบี่กระบองราวี พวกมวยก็เข้าคลีเป็นคู่คู่ พวกเพลงก็ร้องสู้กันเซ็งแซร่ พวกกลองยาวของพม่าก็บุ้มบ้ำรำถวาย คนดูก็เดินกรายชายตามองจ้องที่ต้องใจ สมโภชพระบวชใหม่จนถึงห้าโมงเย็น ครั้นเย็นแล้ว ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๕ จัดกระบวนพระกระบวนแห่ แห่พระเข้าไปเจริญพุทธมนต์เย็นที่จวน สมโภชพระบวชใหม่ ฯ

๏ ครั้นถึงแล้ว พระสงฆ์นั่งบนอาสนะถวายน้ำร้อนน้ำตาลเภสัชหมากพลูบุหรี่ เป็นที่สำราญ ผู้ว่าการเมืองจุดเทียนหลวงบูชา หลวงนาวาว่าที่กรมการอาราธนาศีล แล้วอาราธนาพระปริตต์ สวดธรรมจักร์ต่อกับ ๑๒ ตำนาน จบแล้วพระสงฆ์กกลับ ก็จัดการเลี้ยงกันจนเรียบร้อย ก็จุดไฟมีการสมโภชต่อไปเป็นที่สนุกสนานครึกครื้นรื่นเริงทั่วหน้ากัน ฯ

๏ เวลาเช้าพระสงฆ์มาสวดมนต์ฉันเช้าแล้ว ก็ถวายเครื่องไทยทานต่าง ๆ เป็นอันมาก พระสงฆ์รับแล้วอนุโมทนาทานเสร็จแล้วก็กลับ พราหมณ์ ๓ คนเข้าที่ โอม

อ่านพระศุลีเทวราชประสิทธิ์ เบิกแว่นอุณาโลม แล้วตีพิณพาทฆ้องกลอง เป่าแตร เป่าสังข์ แกว่งบัณเฑาะว์ เคาะกรับ และเวียนเทียน ๗ รอบสมโภชพระภิกษุโตผู้บวชใหม่ เป็นอันเสร็จพิธี ดีงามทุกสิ่งทุกประการ ฯ

(เรียบเรียงแก้ไขพรรณาตามเค้ารูปภาพที่เจ้าของท่านให้ช่างเขียน ๆ ไว้ที่ฝาผนังโบสถ์ด้านสกัดเป็นประวัติการบวชพระของท่าน ก็จบลงเพียงเท่านี้)

(ต่อไปนี้จะได้บรรยายประวัติในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์ วัดอินทรวิหาร บางขุนพรหม ฝ่ายทักษิณแห่งพระอุโบสถวัดนั้น เป็นฉากที่ ๕ ต่อไป ในฉากที่ ๕ นั้น ท่านให้ช่างเขียนรูปพระสังฆราชมี เขียนรูปท่านเข้าไปไหว้ลา เขียนรูปวัดระฆัง เขียนรูปเรียนหนังสือ เขียนรูปพระบรมมหาราชวัง และรูปพระบวรราชวัง รูปฉันในบ้านตระกูลต่าง ๆ รูปพระสังฆราชนาค สันนิษฐานตามเค้าเหตุผล เรียงตามลำดับดังนี้)

๏ ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันแรมสองค่ำเดือนหกศกนั้น ท่านพระยาพิษณุโลกได้มาส่งสมเด็จพระวันรัตและพระภิกษุโตกับพระอาจารย์แก้วกลับกรุงเทพ ฯ ได้ขอทุเลากับสมเด็จพระวันรัตว่า "เกล้า ฯ ขอทุเลาให้หายเหนื่อยสัก ๒ วัน และสั่งกิจการ ต่อวันแรม ๔ ค่ำเดือกหกจึงจะไปหาพระคุณเจ้า" สมเด็จพระวันรัตว่า "ตามใจเจ้าคุณเถิด" ครั้นตกลงกันแล้วพระยาพิษณุโลกก็ทำรายงานเรื่องอุปสมบทตามพระกระแสร์รับสั่งมอบให้เสมียนตราด้วงน้อมเกล้าถวายแล้วส่งเจ้าเมืองทั้ง ๔ กลับพร้อมทั้งผู้คน สั่งยกกระบัตรและกรมการใหญ่น้อยให้ทำหน้าที่แล้วจัดเรือแจว ๖ แจว มีฝีพาย เรือครัวไปส่งพระในกรุงเทพ ฯ ในวันแรม ๔ ค่ำเดือนนั้น ฯ

๏ ครั้นแรม ๔ ค่ำศกนั้น พระยาพิษณุโลกได้อาราธนาสมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้ว พระภิกษุโตบวชใหม่เข้าไปฉันในจวน เลี้ยงข้าหลวงเสมียนตรา ฝีพายพราหมณ์เสร็จแล้วก็ลงเรือล่องลงมาเป็น ๕ ลำด้วยกัน ฯ

๏ วันแรม ๖ ค่ำศกนั้น ครั้นถึงวัดนิพพานาราม สมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้วได้พาพระภิกษุโต พระยาพิษณุโลก พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง เฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพร้อมกัน กราบเรียนให้ทราบพอสมควร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าจึงมอบให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระวันรัตเป็นอาจารย์สอนและบอกคัมภีร์พระปริยัติธรรม

ต่อไป ด้วยพระดำรัส "การสอนการบอกจงเป็นภาระของสมเด็จ ฯ ด้วยข้าพเจ้าชรา มากแล้ว ลมก็กล้า อาหารก็น้อยจำวัดไม่ใคร่หลับ บอกหนังสือก็ออกจะพลาด ๆ ผิดๆ" รับสั่งให้พระครูฐานาจัดกุฏิให้ภิกษุโตอาศัยต่อไป ในคณะตำหนักวัดนิพพานารามแต่ วันนั้นมา ฯ

๏ บรรดาสัปปุรุษ สีกา ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เลื่อมใสคุ้นเคยกับพระภิกษุโตแต่ครั้ง เป็นสามเณร ครั้นทราบว่าอุปสมบทแล้ว ต่างก็พากันมาเยี่ยมเยียนปวารณาตัว ความ อัตคัตขัดข้องไม่มีแก่ภิกษุโตเลย พุ่มเพื่อยสง่าโอ่โถงองอาจผึ่งผายเสมอ ๆ มา ฯ

๏ ครั้นเข้าพรรษาปีนั้น จึงได้ข้ามไปเรียนคัมภีร์กับสมเด็จพระวันรัตเสมอ ๆ มาก็มีความรู้แตกฉานลึกซึ้งในธรรมวินัยไตรปิฎกไม่ติดขัด ทั้งท่านก็ปฏิบัติตรงต่อพระ ธรรมวินัย มีความเคารพยำเกรงต่อผู้ใหญ่ ปฏิบัตินอบน้อมยอมตนให้สม่ำเสมอไป จึง เป็นเหตุให้อำมาตย์ราชเสนา คฤหบดี คฤหปตานี คุณท้าว คุณแก่ คุณแม่ คุณนาย คุณชาย คุณหญิง ผู้คุ้นเคยไปมาหาสู่อาราธนาให้แสดงธรรมตลอดไตรมาสบ้าง พิเศษ บ้าง เทศน์มหาชาติบ้าง สวดมนต์เย็นฉันเช้าในงานมงคลต่าง ๆเกิดอดิเรกลาภเสมอๆ มิได้ขาด ทั้งพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง พระวิเชียร ขุนพรหม ปลัดนุท ขรัว ยายโหง เสมียนบุญ ๗ ท่านนี้ ได้เป็นอุปัฏฐากประจำที่ไว้วางใจ ฯ

๏ ครั้นเห็นว่างราชกิจควรเข้าเฝ้าถวายพระราชกุศล จึงหารือด้วยพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราด้วง ทั้งหมดเห็นดีด้วยจึงพร้อมกันเข้าเฝ้าถวาย ณ พระราชวังเดิม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จออกทรงรับพระราชกุศล ถวายองค์เป็นอุปัฏฐากแต่นั้นมา ท่านก็รุ่งเรืองในกรุงเทพ ฯ แต่นั้นมา ฯ

๏ ครั้นลุปีขาล อัฏฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ปี พระภิกษุโตมีอายุ ๓๐ ปี มี พรรษาได้ ๑๐ อันเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้รับ พระราชทานพระบวรราชอิศริยศักดิ์สูงขึ้น เมื่อเสร็จอุปราชาภิเศกแล้ว ท่านได้เข้าเฝ้า ถวายพระพรชัยมงคลจึงได้ทรงโปรดพระราชทานเรือพระที่นั่งกราบเป็นเรือสี ถวาย แก่พระภิกษุโต โปรดรับสั่งว่า "เอาไว้สำหรับไปเทศน์โปรดญาติโยม" ทั้งยังทรงตั้ง

ให้เป็น "มหาโต" ด้วย แต่นั้นมาทุกคนจึงเรียกท่านมหาโตทั่วทั้งแผ่นดิน หากมีราชกิจกุศลในวังหน้าหรือการงานเล็กน้อยแล้ว พระมหาโตเป็นต้องถูกราชการด้วยองค์หนึ่ง ฯ

(๒ ปีล่วงมา สมเด็จพระสังฆราชมีชราภาพ ถึงมรณะล่วงไปแล้ว ยังหามีสมเด็จพระสังฆราชครองวัดนิพพานารามไม่) ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี กรมพระราชวังบวรเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงพระมหากรุณาโปรดยกพระปัญญาวิสารเถร (พระชินวร) วัดถมอรายขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงพระราชทานนามวัดนิพพานารามเสียใหม่ว่า "วัดมหาธาตุ" สมเด็จพระสังฆราชได้ลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วย พระมหาโตจึงร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับสมเด็จพระสังฆราชถึง ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชมี สมเด็จพระสังฆราชนาค (จึงได้ให้ช่างเขียนเป็นรูปพระสังฆราชไว้ ๒ พระองค์ ตามที่ท่านได้ผ่านพบมา) ในศกนี้พระมหาโตมีพรรษา ๑๒ ในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ พระมหาโตทำสง่าโอ่โถงพากพูมมาก เทศนาวาจากล้าหาญองอาจ เพราะเชี่ยวชาญรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ทั้งยังเป็นพระของพระเจ้าแผ่นดิน อันพระองค์ทรงเป็นอุปัฏฐากอีกด้วย อดิเรกลาภก็มีทวีคูณมากมาย ลูกศิษย์ลูกหามากมาย ชื่อเสียงโด่งดังกึกก้องตลอดกรุง

๏ ลุปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ ปี ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าให้สร้างพระตำหนักใหม่ในวัดมหาธาตุ เพราะทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่จะทรงพระผนวชเป็นสามเณรครั้นทรงพระผนวชแล้วก็เสด็จมาประทับอยู่ พระมหาโตก็ได้เข้าเป็นพระพี่เลี้ยง และได้เป็นครูสอนอักขระขอม ตลอดจนถึงคัมภีร์มูลกัจจายน์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชมีกิจ พระมหาโตก็ได้อธิบายขยายความแทน เป็นเหตุให้ทรงสนิทคุ้นเคยกันแต่นั้นมา ฯ

๏ ครั้นทูลกระหม่อมเณรทรงลาสิกขานิวัติกลับพระราชวังแล้ว ก็ทรงทำสักการะแก่พระมหาโตยิ่งขึ้น พระมหาโตเลยกว้างขวางยิ่งใหญ่รู้จักคุณท้าวคุณนางฝ่ายใน ทั้งจ้าวนายฝ่ายนอกมากมาย บ้านขุนนางก็แยะ เมื่อมีงานต้องนิมนต์พระมหาโตมิได้ขาดฯ

๏ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศกวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จขึ้นไปประทับวัดสมอราย (เปลี่ยนเป็นวัดราชาธิวาส) ภายหลังเสด็จกลับมาประทับ ณ ตำหนักเดิมวัดมหาธาตุ พระมหาโตก็ได้เป็นผู้บอกธรรมวินัยและพระปริยัติธรรมอีก เป็นเหตุให้ทรงคุ้นเคยกันมากขึ้นเพราะมีอัธยาศัยตรงกัน ฯ

๏ ในศกนี้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคต วันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอกฉศกจุลศักราช ๑๑๘๖ เสด็จขึ้นเถลิงราชย์ได้ ๑๔ ปี ๑๐ เดือน ศิริพระชนมายุได้ ๕๖ พระพรรษา ฯ

๏ ปีนี้พระมหาโตอายุได้ ๔๙ พรรษา ๒๘ พระชนมายุทูลกระหม่อมได้ ๒๑ พระพรรษา พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เปลี่ยนเป็นรัชกาลที่ ๓ ในปีนั้นวันนั้น ฯ

๏ ลุจุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจอ อัฐศก สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้ผดียงทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ ให้ทรงแปลพระปริยัติธรรม ๓ วัน ก็ทรงแปลได้หมด แล้วให้พระมหาโตแปลแก้รำคาญหูเสียบ้างท่านเข้าแปลถวายวันหนึ่ง แปลไปได้สักลานกว่า ผู้กำกับการสอบไล่ถือพัดยศเข้ามาท่านก็เลยม้วนหนังสือถวายกราบลามาข้างนอกพระราชวัง ใครถามว่า "ได้แล้วหรือขอรับคุณมหา" ท่านรับคำว่า "ได้แล้วจ้ะ" ฯ

๏ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ ปี ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ไม่สำราญพระหฤทัยในวัดมหาธาตุ จึงทรงกลับมาประทับ ณ พระตำหนักเดิมวัดสมอราย ฯ

๏ ในศกนี้พระมหาโตมีอายุ ๕๔ ปี พรรษา ๓๒ ยังรอรั้งอยู่วัดมหาธาตุ มีผู้บอกข่าวว่าโยมผู้หญิงอยู่ทางเหนือป่วยหนัก ท่านขี่เรือเสาขึ้นไป พร้อมกับนำเรือสีไปด้วยเพื่อจะพายอวดโยมของท่าน แต่โยมก็ถึงแก่อนิจจกรรมเสียก่อน ท่านก็ทำฌาปนกิจเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงแบ่งทรัพย์มรดกของโยมแก่บรรดาญาติและหลาน ๆ ทั่วกันแล้ว ที่ยังเหลือเป็นเงินทองก็นำมาถึงอำเภอป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง ณ ที่วัดขุนอินทร์ประมูล ท่านก็เอาทรัพย์นั้นออกสร้างพระนอนไว้ มีลักษณะงดงามองค์หนึ่ง

ยาวมาก สร้างอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ต่อนั้นท่านก็เป็นพระสงบมีจิตแน่วแน่ต่อญาณคติ มีวิถีจิตแน่วไปในโลกกุตตรภูมิ ไม่ฟุ้งซ่านโอ่อ่า เจียมตัวเจียมตนเทศน์ได้ปัจจัยมา สร้างพระนอนนั้นจนหมด ท่านทำซอมซ่อเงียบ ๆ สงบปากเสียงมา ๒๕ ปี ตลอดรัชสมัยของแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ

๏ ครั้นถึงปีกุน ยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ปี วันพุธขึ้น ๑ ค่ำ เดือนห้า เวลาค่ำ ๘ ทุ่ม ๕ บาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเสด็จสวรรคต ศิริพระชนมายุได้ ๖๓ พรรษา กับ ๑๑ วัน ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ๒๕ ปี ๗ เดือน ๒๓ วัน พระมหาโตอายุได้ ๖๔ ปี ๔๒ พรรษา พวกข้าราชการได้ทูลอัญเชิญเสด็จทูลกระหม่อม พระราชาคณะ วัดบวรนิเวศน์วรวิหาร ให้เสด็จนิวัติออกเถลิงราชย์ พระมหาโตเลยออกธุดงค์หนีหายไปหลายเดือน ครั้นทรงระลึกได้จึงรับสั่งให้หาตัวมหาโตก็ไม่พบ ก็ทรงกริ้วสังฆการีรับสั่งว่า "ท่านเหาะก็ไม่ได้ดำดินก็ไม่ได้ แหกกำแพงจักรวาฬหนีก็ยังไปไม่ได้" จึงรับสั่งให้พระญาณโพธิออกติดตามก็ไม่พบ ก็รับสั่งว่า "ฉันจะตามเอง" ครั้นถึงเดือนเจ็ดปีนั้น มีกระแสรับสั่งถึงเจ้าเมือง ฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ ตะวันตก ตะวันออก ทั่วพระราชอาณาจักร์ จับพระมหาโตส่งมายังเมืองหลวงให้ได้ ให้เจ้าคณะเหนือ กลาง ใต้ ตก ออก ออกค้นหามหาโต เลยสนุกกันใหญ่ทั้งฝ่ายพุทธจักร์ อาณาจักร์ แม้จะมีท้องตรารับสั่งเร่งรัดอย่างไรก็ยังเงียบอยู่ เจ้าเมือง เจ้าหมู่ฝ่ายพระร่วมใจกันจับพระอาคันตุกะทุกองค์ส่งยังศาลากลาง คราวนี้พระมหาโตลองวิชาเปลี่ยนหน้า ทำให้คนรู้จักกลับจำไม่ได้เห็นเป็นพระองค์อื่นปล่อยท่านไปก็มี (อาคมชนิดนี้ พระอาจาริย์เจ้าเรียกว่านารายณ์แปลงรูป) ต่อมาท่านพิจารณาเห็นว่านายด่าน นายตำบล เจ้าเมือง กรรมการ จับพระไปอดเช้าบ้าง เพลบ้าง ตากแดดตากฝนได้รับความลำบาก ทำทุกข์ทำยากแก่พระสงฆ์คงไม่ดีแน่ จึงแสดงตนให้กำนันบ้านไผ่รู้จัก จึงส่งตัวมายังศาลากลาง เจ้าเมืองมีใบบอกมายังกระทรวงธรรมการ ๆ บอกส่งไปวัดโพธิเชตุพน ฯ พระญาณโพธิขึ้นไปดูตัวก็จำได้ แล้วคุมตัวลงมาเฝ้า ณ พระที่นั่งอมรินทรท่ามกลางขุนนางข้าราชการ ครั้นเห็นพระญาณโพธินำมหาโตเข้าเฝ้า จึงมีพระดำรัสว่า "เป็นสมัยของฉันปกครอง

แผ่นดินท่านต้องช่วยฉันพยุงพระบวรพุทธศาสนาด้วยกัน" แล้วมีพระบรมราชโองการให้กรมสังฆการีวางฎีกาตั้งพระราชาคณะตามธรรมเนียมตั้งพระราชาคณะพระมหาโตก็เข้าไปตามฎีกานิมนต์ จึงทรงถวายสัญญาบัตรตาลิปัตแฉกหักทองขวางด้ามงาเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิตติเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม มีฐานานุกรม ๓ องค์ มีนิตยภัตรเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท ทั้งค่าข้าวสาร เมื่อออกจากพระบรมราชวังแล้ว ท่านแบกพัดไปเองถึงบางขุนพรหมและบางลำภูบอกลาพวกสัปปุรุษที่เคยนับถือ มีเสมียนตราด้วงและพระยาโหราธิบดีเก่า และผู้อื่นอีกมาก แล้วท่านก็กลับมาวัดมหาธาตุลาพระสงฆ์ทั้งปวง ลงเรือกราบสีที่ได้รับพระราชทานมาแต่พระพุทธเลิศหล้าข้ามไปกับเด็กช้างผู้เป็นหลาน ท่านถือบาตรผ้าไตรและบริขารไปบอกพระวัดระฆังว่า "จ้าวชีวิต ทรงตั้งฉันเป็นที่พระธรรมกิตติมาเผ้าวัดระฆังวันนี้จ้ะ เปิดประตูโบถ์รับฉันเถอะจ๊ะ ฉันจะต้องเข้าจำวัดเผ้าโบสถ์ จะเผ้าจัดตามพระราชโองการรับสั่งจ้ะ" ท่านแบกตาละปั้ดพัดแฉก สพายถุงย่ามสัญญาบัตรไปเก้ ๆ กัง ๆ พะรุงพะรังพวกพระนึกขบขันจะช่วยท่านถือ เจ้าคุณธรรมกิตติก็ไม่ยอม พระเลยสนุกตามมุงดูกันแน่น แห่กันเป็นพรวนเข้าไปแน่นในโบสถ์ บางองค์ก็จัดโน่นทำนี่ ต้มน้ำบ้าง ตักน้ำถวายบ้าง ตะบันหมากบ้าง กิตติศัพท์เกรียวกราวตลอดกรุง คนนั้นก็มาเยี่ยม คนนั้นก็มาดูเลื่อมใสในจรรยาบ้าง เลื่อมใสในยศศักดิ์บ้าง ท่านทำขบขันมากดูสนุกเป็นมหรสพโรงใหญ่ทีเดียว บางคนชอบหวยก็เอาไปแทงหวย ขลังเข้าทุก ๆ วันคนก็ยิ่งเอาไปแทงหวยถูกกันมากรายยิ่งขึ้น เลยไม่ขาดคนไปมาหาสู่ บางคนก็ว่าท่านบ้า บางคนก็ตอบว่า "เมื่อขรัวโตบ้า พากันนิยมชมว่าขรัวโตเป็นคนดี ยามนี้ขรัวโตเป็นคนดีพูดกันบ่นอู้อี้ว่าขรัวโตบ้า" บางวันเขานิมนต์ไปเทศน์ เมื่อจบท่านบอกว่า "เอวํ พังกุ้ย" บ้าง บางวันก็บอกว่า "เอวํ กังสือ" บางวันก็บอกว่า "เอวํ หุนหัน" เล่ากันต่อ ๆ มาว่าท่านเทศน์ไม่เว้นแต่ละวัน ครั้งหนึ่ง ที่วังเจ้าฟ้ามหามาลากรมหมื่นบำราบปรปักษ์มีเทศน์ ไตรมาส ๓ วันยก พระพิมลธรรม (อ้น) ถวายเทศน์พระธรรมกิตติเป็นผู้รับสัพพี พระพิมลธรรมถวายเทศน์เรื่องปฐมสมโพธิ ปริเฉทลักขณะปริวัตร ความว่า "กาลเทวินทร์ดาบสร้องไห้ เสียใจว่า ตนจะตายไปก่อนไม่ทันเห็นพระสิทธาตถ์ตรัสรู้

เป็นพระพุทธเจ้า ซ้ำจะต้องไปเกิดในอสัญญีภพเสียอีกเพราะผลของอรูปสมาบัติ เนวะสัญญานาสัญญายะตะนะฌานในปัจจุบันชาติ" วันที่ ๓ ก็มาถวายอีก พระธรรมกิตติ (โต) ก็ไปรับสัพพีอีก เจ้าฟ้ามหามาลาฯ ทรงรับสั่งถามพระพิมลธรรมว่า "พระคุณเจ้าฌานโลกีย์นี้ได้ยินว่าเสื่อมได้ไม่ใช่หรือ" พระพิมลธรรมรับว่า "ถวายพระพร เสื่อมได้" ทรงรับสั่งรุกอีกว่า "เสื่อมก็ได้ ทำไมกาลเทวินทร์ไม่ทำให้เสื่อมเสียก่อน บำเพ็ญแต่กามาวจรฌาณถึงตายก่อนสิทธาตถ์ ก็พอไปเกิดอยู่ในรูปพรหม หรือฉกามาพจรชั้นใดชั้นหนึ่งก็พอจะได้ เหตุใดไม่ทำญาณของตนให้เสื่อม ต้องมานั่งร้องไห้เสียน้ำตาอยู่ทำไม" คราวนี้พระพิมลอั้นตู้ ไม่สามารถแก้ไขออกให้แจ้งได้ ส่วนพระธรรมกิตติ (โต) เป็นพระรับสัพพี เห็นพระพิมลธรรมเฉยไม่เฉลยข้อปัญหานั้น จึงออกเสียงเรอดัง "เออ" แล้วบ่นว่า "เราหนอช่างกระไรวัดระฆังอยู่ใกล้ ๆ ตรงวังข้ามฟาก เหตุใดจึงไม่ข้ามฟาก ต้องมาฝืนร่างกาย ทนลำบากจนดึกดื่น ๒ วัน ๓ คืนดังนี้แล้วท่านก็นั่งนิ่ง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา ฯ ก็ทรงจุดเทียน พระพิมลธรรมก็ขึ้นถวายเทศน์จนจบ ลงธรรมาสน์แล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา ฯ ก็ประเคนเครื่องไทยธรรม พระพิมลธรรมยะถาพระธรรมกิตติรับสัพพี พระพิมลธรรม ถวายพระพรลา เมื่อถึงกำหนดเทศน์อีกพระธรรมกิตติก็ได้รับฎีกาอันเป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ นิมนต์เทศน์ต่อจากพระพิมลธรรมท่านเต็มใจรับและบอกมหาดเล็กให้ไปกราบทูลให้ทรงทราบ ฯ

๏ ครั้นวัน ๗ ค่ำเวลา ๒ ทุ่ม พระธรรมกิตติก็ไปถึงท้องพระโรงสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา ฯ เสด็จออกทรงเคารพแล้วปราไสแล้วจุดเทียน พระธรรมกิตติขึ้นธรรมาสน์ ถวายศีล ถวายศักราช ถวายพระพร แล้วจึงเดินคาถาที่ผูกขึ้นว่า

วิมลธมฺมสฺส ฯลฯ กสฺมาโส วิโสจติติ

อธิบายความว่า "มหาบพิตรเจ้า มีพระปุจฉาแก่เจ้าคุณพระพิมลธรรมว่า เหตุไฉนกาลเทวินทร์จึงร้องไห้ ควรทำฌาณของตนให้เสื่อม ดีกว่านั่งร้องไห้" ดังนี้ ข้อนี้อาตมาภาพผู้มีสติปัญญาทรามหากได้รับพระอภัยโทษ โปรดอนุญาตให้แสดงต่อข้อปุจฉา อาตมาจำต้องแก้ต่างเจ้าคุณพระพิมลธรรม ดังมีข้อความตามพระบาลีที่มีมาในพระปุคคลบัญญัติ มีอรรถกถาฎีกา แก้ไว้พร้อมตามพระคัมภีร์ว่า

กุปฺปธมฺโม อกุปฺปธมฺโม

ท่านแสดงตามคัมภีร์เสียพักหนึ่ง ว่าด้วยข้อฌานโลกีย์ เสื่อมได้ในคนที่ควรเสื่อม ไม่เสื่อมได้ในคนที่ไม่ควรเสื่อม ฌานก็เสื่อมไม่ได้ตามบาฬี แล้วอธิบายซ้ำว่า ธรรมดาฌานโลกีย์เสื่อมได้เร็วก็จริงอยู่ แต่บุคคลผู้เป็นเจ้าของผู้ได้ฌานมีความกระหายต่อเหตุการณ์ อารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจเป็นของใหม่ ของเก่าก็ยังอาลัย สละทอดทิ้งเสียไม่ได้ เพราะเคยเสวยสุขคุ้นเคยกันมานานของเก่าคือฌาน ที่ตนอาศัยสงบอารมณ์ ก็เห็นมีคุณดีอยู่ของใหม่ตามข่าวบอกเล่ากันต่อมา และคนที่ควรเชื่อได้ชี้แจงอย่างถี่ถ้วนว่า ของใหม่ดีอย่างนั้น ๆ แต่อาลัยของเก่ามาก จึงทิ้งไม่ได้ ทำไปไม่ได้ จะยึดสองฝ่ายก็ไม่ได้ เพราะของใหม่ไม่คุ้นกัน ไม่เคยเห็นใจกัน ผะอืดผะอมมากเสียดายของรักก็มีเสียดายของใหม่ คือรู้แน่ว่าพระสิทธาตถ์จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าก็มี แต่แกเสียใจว่าจะตายไปเสียก่อนและเห็นว่าพรหมโลกอยู่ในเงื้อมมือแน่นอน แต่คุณของการพบพระพุทธเจ้านั้นจะทำประโยชน์สุขสมบัติอะไร กาลเทวินทร์ยังไม่รู้ จึงไม่อาจทำฌานให้เสื่อม ทั้งเป็นบุคคลที่เป็นอุปปธรรมยังไม่เป็นคนที่ควรเสื่อมจากคุณธรรมที่ตนได้ตนถึงด้วย เปรียบเหมือนคนที่ป่วยไข้อยู่ จะกระทำกระปรี้กระเปร่าแข็งแรงคึกคัก กินข้าว กินน้ำ อร่อยอย่างคนธรรมดาดีดีนั้นไม่ได้ คนที่ดีดีผิวพรรณผุดผ่อง จะมารยาทำป่วยไข้ จะนั่งห่มผ้าคลุมกรอมซอมซ่อพูดกระร่อกระแร่เป็นคนไข้ก็ทำไม่ได้ ทำให้คนอื่นแลเห็นรู้แน่ว่า คนที่ทำเป็นไข้นั้น เป็นไข้มารยาไข้ไม่จริง คนในเห็นคนนอกเป็นสุขสบายก็ออกมาเป็นคนนอกไม่ได้ เหตุอาลัยความคุ้นเคยข้างในอยู่มาก คนนอกเห็นคนในนวยนาฏน้ำนวลผ่องใสด้วยผ้านุ่งห่ม แต่ไม่อาจเป็นคนในกับเขา เพราะเป็นห่วงอาลัยของข้างนอก จะไปเที่ยวชั่วคราวนั้นได้ แต่จะไปอยู่ที่เดียวไม่ได้ เพราะไม่ไว้วางใจว่าเหตุการณ์ข้างในจะดีหรือเลวยังไม่แน่ใจ เป็นแต่กระหายอยู่เท่านั้น คนที่มีความสุขสบายอยู่ด้วยเพศบวชมาช้านาน แต่แลเห็นคนที่ไม่บวชเที่ยวเตร่กินนอน ดู ฟังเล่นหัวสบาย ไม่มีเครื่องขีดคั่นอะไร บางคราวชาววัดบางคนเห็นดีแต่ไม่อาจออกไปเพราะถ้าออกไปไม่เหมือนเช่นเขาหรือเลวทรามกว่าเขา จะทุกข์ตรมระบมทวีมาก จะ

เดือดร้อนยิ่งใหญ่มาก ก็เป็นแต่นึกสนุกแต่ไม่ออกไปทำอย่างเขา เพราะอาลัยในความสุขในการบวชค้ำใจอยู่ออกไปไม่ได้ เป็นแต่ทำเอะอะฮึดฮัดไปตามเพลง คนที่ยังไม่เคยบวชนั้น เห็นว่าผู้บวชสบายไม่ต้องกังวลอะไร กินแล้วก็นอน นอนแล้วก็เที่ยวตามสบาย ไม่ต้องเหงื่อไหลไคลย้อย ไม่ต้องแสวงหาอาหาร มีคนเลี้ยงคนเชิญน่าสบาย คนที่ไม่บวชคิดเห็นดีไปเพ้อ ๆ เท่านั้น แต่ไม่กล้าหันเข้ามาบวช เหตุว่ากามคุณทั้งห้าเหนี่ยวรั้งน้ำใจไว้ สละมาเอาอย่างผู้บวชไม่ได้ เลยนั่งดูกันไปดูกันมา เพราะยังไม่ถึงคราวจะบวช หรือยังไม่ถึงคราวจะสึก ก็ยังสึกและยังบวชไม่ได้นั่นเอง ข้ออุปมาทั้งหลายดังถวายวิสัชนามานี้ ก็มีอุปมัยเปรียบเทียบด้วยฌานทั้ง ๙ ประการ ที่เป็นธรรมเสื่อมได้เร็ว ตั้งได้เร็วก็จริง แต่ยังไม่ถึงคราวเสื่อม ก็ยังเสื่อมไม่ได้ กาลเทวินทร์ดาบสก็เปรียบดังชาววัด ชาวบ้าน ชาวนอก ชาวใน ต่างเห็นของกันและกัน ไม่อาจแสร้งให้ฌานเสื่อม ที่ตรงแกร้องไห้นั้น อาตมาภาพเข้าใจว่า แกร้องไห้เสียดายขันธ์ เพราะแกกล่าวโดยอันยังไม่รู้เท่าทันขันธ์ว่า มันเป็นสภาพแปรปรวนแตกดับเป็นธรรมดาของมันเอง แต่เวลานั้นโลกยึดถือขันธ์มาช้านาน ที่กาลเทวินทร์เจริญอรูปฌานจนสำเร็จก็เพราะคิดรักษาขันธ์เพื่อมิให้ขันธ์พลันแตกสลายทำลาย จึงพยายามมาได้สำเร็จความปรารถนา และเสียดายหน้าตา ถ้าชีวิตของแกอยู่มาอีก ๓๖ ปี แกจะได้เข้าบรรจบประสบคุยกับหมู่พุทธบริษัท และหมู่พระประยูรญาติ และหมู่พุทธมามกะผู้นับถือ แกจะพลอยมีชื่อยกตัวเป็นครูอย่างดีกว่าที่แล้วมา แต่พระอรรถกถาจารย์ ท่านไม่ว่าอย่างขรัวโตเห็นท่านว่าเพียงว่า กาลเทวินทร์เสียใจว่าจะตายเสียก่อนเท่านั้น ไม่ทันพระสิทธาตถ์เป็นพระพุทธเจ้าเท่านี้ ฯ

๑ เรื่องเทศน์ถวายและเฉลยพระปัญหาถวายสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมหมื่นบำราบปรปักษ์ ตามที่เรียบเรียงไว้นี้ ได้ฟังมาจากสำนักพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) เจ้าคุณพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) ได้ฟังมาจากเจ้าคุณปรีชาเฉลิม (เกษ) พระปรีชาเฉลิม (เกษ) เป็นเปรียญ ๖ ประโยค อยู่วัดอรุณราชวรารามได้เป็นพระรับสัพพี จึงได้ยินเทศนาถวายของเจ้าคุณธรรมกิตติ (โต) ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ฯ

๏ ต่อแต่นั้นมาท่านก็มีชื่อเสียงในทางเทศน์ ตัดทอนธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย ไม่ต้องเสียเวลาไตร่ตรองสำนวน เพราะเทศน์อย่างคำไทยตรง ๆ จะเอาข้อธรรมอะไรแสดงก็ง่ายต่อผู้ฟังดังประสงค์ อย่างที่ถวายในวังสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา ผู้ฟังชมว่าดีเกิดโอชะในธรรมสวนะได้ง่าย โลกนิยมเทศน์อย่างนี้มาก พระธรรมกิตติแสดงธรรมตามภาษาชาวบ้าน ถือเอาความเข้าใจของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ไม่ต้องร้อยกรอง ฯ

๏ ครั้นถึงปีชวดฉศก จุลศักราช ๑๒๒๖ ปี ได้ถูกนิมนต์เทศน์หน้าพระที่นั่ง พอเข้าไปถึงพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก จึงปราสัยสัพยอก "ว่าไงเจ้าคุณ เขาพากันชมว่าเทศน์ดีนักนี่ วันนี้ต้องลองดู" พระธรรมกิตติ (โต) ถวายพระพรว่า "ผู้ที่ไม่มีความรู้เหตุผลในธรรม ครั้นเขาฟังรู้ เขาก็ชมว่าดี ขอถวายพระพร พระองค์ทรงพระสรวล แล้วทรงถามว่า "ได้ยินข่าวเขาว่าเจ้าคุณบอกหวยเขาถูกกันจริงหรือ" ทูลว่า "ขอถวายพระพร อาตมาภาจะขอแถลงแจ้งคำให้การแก้พระราชกระทู้โดยสัจจ์ว่า ตั้งแต่อาตมาภาพได้อุปสมบทมา ไม่เคยออกวาจาว่าหวยจะออก ด กวางเหมงตรง ๆ เหมือนดังบอก ด กวางเหมงแด่สมเด็จพระบรมพิตร์พระราชสมภารเจ้าอย่างวันนี้ ไม่ได้เคยบอกแก่ใครเลย" ได้ทรงฟังแล้วพระสรวลอีกแล้วทรงจุดเทียน พระธรรมกิตติจับตาลปัตแฉกขึ้นธรรมาสน์ เมื่ออาราธนาแล้ว ก็ถวายศีลแล้วถวายศักราช พอถึงปีชวด ท่านก็ย้ำ "ฉศก ฉศก ฉศก ฉศก" สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระอักษรอยู่ ได้ทรงฟังปีชวดฉศก ย้ำ ๆ อยู่นาน ก็เงยพระพักตร์ขึ้นพนมหัตถ์รับว่าถูกแล้วชอบแล้ว เจ้าคุณ" แต่กาลก่อนที่ล่วงมาแล้ว เดิมเลข ๖ ท้ายศักราช เขียนและอ่านต่อ ๆ มาว่า "ฉ้อศก" นั้นไม่ถูก แล้วรับส่งกรมราชเลขาให้ตราพระราชบัญญัติ ออกประกาศเป็นใบปลิวให้รู้ทั่วกันทั่วพระราชอาณาจักร์ว่า ตั้งแต่ปีชวด ฉศก เหมือนศกนี้มีเลข ๖ เป็นเศษท้าย ไม่ให้เขียนและอ่านว่า ฉ้อศก อย่าเขียนตัว อ เคียงไม่ให้เขียนไม้โท (้) ลงไปเป็นอันขาด ให้เขียน ฉ เฉย ๆ ก็พอ ถ้าเขียนและอ่านว่า ฉ้อศกอีก จะต้องว่าผู้นั้นผิดและผ่าฝืน" กรมราชเลขาก็บันทึกและออกประกาศให้ทราบทั่วกัน และนิมนต์ท่านเทศน์ต่อไป ฯ

๏ พระธรรมกิตติก็ตั้งคัมภีร์บอกศักราชต่อจนจบ ถวายพรแล้วเดินคาถาจุณณีย-บท อันมีมาในพราหมณสังยุตตนิกายปาฏิกวรรคนั้น แปลถวายว่ายังมีพราหมณ์ผู้หนึ่ง

แกนั่งคิดว่า "สมณํ โคตมํ อุปสงฺกมิตฺวา อิมํ ปญฺหํ ปุจฺฉามิ อหํ กูจะเข้าไปหาพระสมณะโคดมแล้ว กูจะถามปัญหากับเจ้าสมณะโคดมดูสักหน่อย "สีสณฺหาตฺวา ปารุปนํนิวาเสตฺวา คามโตนิกฺขมิตฺวา เชตวน มหาวิหาราภิมุโข อคมาสิ" แปลว่า โส พฺราหฺมโณ พราหมณ์ผู้นั้น คิดฉะนี้แล้ว แกจึงลงอาบน้ำ ดำเกล้า โสพฺเภ ในห้วย แล้วแกออกจากบ้านแก แกตั้งหน้าตรงไป พระเชตวันมหาวิหาร ถึงแล้วแกจึงตั้งข้อถามขึ้นต้น แกเรียกกระตุกให้รู้ตัวขึ้นก่อนว่า "โภ โคตม นี่แน่ะพระโคดม" ฯ

๏ ครั้นท่านว่ามาถึงคำว่า "นี่แน่พระโคดม" เท่านี้แล้ว ก็กล่าวว่า คำถามของพราหมณ์และคำเฉลยของ พระผู้มี พระภาคเจ้านั้น มีอยู่เป็น ประการใด สมเด็จ พระบรมบพิตร์เจ้าได้ทรงตรวจตราตริตรองแล้ว ก็ได้ทรงทราบแล้วทุกประการ ดังรับประทานวิสัชชนามา ก็สมควรแก่เวลาแต่เพียงนี้ เอวํ ก็มีด้วยประการดังนี้ ขอถวายพระพร" ฯ

๏ พอยถาสัพพีแล้ว ก็ทรงพระสรวลตบพระหัตถ์ว่าเทศน์เก่ง จริงพวกพราหมณ์ที่เขาถือตัวว่าเขารู้มากเขาแก่มาก เขาไม่ใคร่ยอมคำรพพระเจ้านักเขามาคุย ๆ ถาม พอแก้รำคาญ ต่อนาน ๆ เขาก็เชื่อในธรรม เขาก็สำเร็จเป็นพระโสดา ที่ความดำริห์ของพราหมณ์ผู้เจ้าทิฏฐิทั้งหลาย เขาวางโตทุกคน เจ้าคุณแปล อหํ กูว่านั้น ชอบแท้ทางความดีจริง ๆ รางวัล ก็ได้รับพระราชทานรางวัล ๑๖ บาท เติมท้องกัณฑ์ ๒๐ บาท รวมเป็น ๓๖ บาท" ฯ

(เรื่อง ฉศก เรื่องถวายเทศน์อย่างที่เรียงมานี้ พระปรีชาเฉลิมแก้วเคยเล่าให้ฟังเป็นพื้นจำมีอยู่บ้าง ซึ่งได้สืบถามพระธรรมถาวรอีกท่านก็รับ ว่าจริงแต่เทศน์ว่าอย่างไรนั้นลืมไป พระธรรมถาวรว่า แต่ความคิดของพราหมณ์ใช้คำว่ากูกูนี้ยังจำได้ เจ้าคุณธรรมถาวรเลยบอกต่อไปว่า วันที่ถวายเทศน์ถวายฉศกนี้ และถวาย ๓ กวางเหม็งไว้ก่อนขึ้นเทศน์นั้นว่า วันนั้นหวยจำเพาะออก ๓ กวางเหม็งจริงอย่างที่ท่านแก้พระราชกระทู้ว่า ไม่เคยบอกตัวตรง ๆ กับใคร ๆ เหมือนดังบอกสมเด็จบรมบพิตรวันนี้

๏ ครั้นถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวดศกนี้เอง ทรงพระมหากรุณาโปรดเลื่อนสมณศักดิ์พระธรรมกิตติ (โต) ขึ้นเป็นพระเทพกวีราชาคณะผู้ใหญ่ในตำแหน่งสูงมีนิตยภัตร ๒๘ บาท ค่าเข้า ๑ บาท ฯ

สิ้นข้อความในประวัติที่เจ้าของท่านเขียนไว้ในฉากที่ ๕ ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหาร ที่ได้คิดวิจารณ์ อนุมาณแสวงหาเหตุผล ต้นปลายตรวจราชประวัติ และราชพงษาวดาร ประกอบกับรูปภาพในฉากนี้ ก็สิ้นข้อความในเพียงนี้

ในประวัติของสมเด็จเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียน ๆ วัดระฆัง เขียนรูปบ้านพระยาโหรา รูปเสมียนตราด้วง รูปสมเด็จพระสังฆราช (นาค) รูปพระเทพกระวี (โต) รูปวัดอินทรวิหาร รูปวัดกัลยาณมิตร รูปเด็กแบกคัมภีร์ ในงานฉลองวัดทั้ง ๒ และรูปป่าพระพุทธบาท รูปป่าพระฉาย รูปพระอาจารย์เสม รูปพระอาจารย์รุกขมูล รูปเมืองเขมร รูปสู้เสือที่ทางไปเมืองเขมร รูปจ้าวเขมร ตั้งแต่ฉากที่ ๑ ถึงฉากที่ ๑๓—๑๔ จะได้สันนิฐานเป็นเรื่องดังต่อไปนี้

๑ ครั้นออกพรรษาในปีชวดศกนั้นแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงลงมาจัดการกวาดล้างกุฏิใหญ่ ๕ ห้อง ข้างคลองคูวัดระฆังข้างใต้ แล้วบอกบุญแก่บรรดาผู้ที่มาสันนิบาต ให้ช่วยการทำบุญขึ้นกุฏิ ได้เลี้ยงสงฆ์ลงสวดมนต์ทั้งวัดที่กุฏินั้น ค่ำวันนั้นมีมหรสพฉลองผู้ที่ศรัทธานับถือลือไปถึงไหน ก็ได้มาช่วยงานถึงนั่น บรรดาผู้ที่มานั้นต่างก็หาเลี้ยงกันเอง งานที่ทำคราวนั้นเป็นงานใหญ่มาก เลี้ยงพระถึง ๕๐๐ องค์ ผู้คนต่างนำสำรับคาวหวานเครื่องไทยทานมาถวายพระเทพกระวีแน่นวัดแน่นวา ครั้นการเลี้ยงพระเลี้ยงคนสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ท่านลงแจกด้ายถักผูกข้อมือคนละเส้น แล้วท่านบอกว่าดีนักจ๊ะ ลองดูจ๊ะตามประสงค์ ฯ

๒ ครั้นพระเทพกระวี (โต) ขึ้นอยู่บนกุฏิ ๕ ห้องแล้ว ผู้คนก็มาละเล้าละลุมเพื่อจับหวยทุกวัน ครั้นนั้นพระยาโหราธิบดี ทำบุญฉลองสัญญาบัตร พระเทพกระวีก็ได้ไปสวดมนต์ ไปฉัน ครั้นพระยาโหราธิบดี และเสมียนตราด้วง ปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหม (วัดอินทรวิหาร) สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวีก็ได้ไปเทศน์ไปฉันการฉลองวัด เมื่อท่านพระยานิกรบดินทร์ สร้างวัดกัลยาณมิตรแล้วก็มีการฉลอง สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวี (โต) ก็ได้ไปเทศน์ไปฉัน คราวพระยานิกรบดินทร์ สร้างโบสถ์วัดเกตุไชโย พระเทพกระวี (โต) ก็ได้ไปเป็นแม่งานฉลองโบสถ์ มีการมหรสพใหญ่โตตามภาษาชาวบ้านนอกอำเภอไชโยนั้น มีพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในกรุงเทพได้ขึ้นไปช่วยงานฉลองโบสถ์วัดเกตุไชโยนั้นมากท่านด้วยกัน ฯ

๏ ครั้นกาลล่วงมาสมเด็จพระวันรัตวัดมหาธาตุ ถึงมรณภาพแล้ว สมเด็จพระ-วันรัต เซ่ง วัดอรุณเป็นเจ้าคณะกลาง ครั้งนั้นพระอันดับในวัดระฆังทะเลาะกัน และฝ่ายหนึ่งได้ตีฝ่ายหนึ่งศีรษะแตก ฝ่ายศีรษะแตกได้เข้าฟ้องพระเทพกระวีเจ้าอาวาศ ๆ ก็ชี้หน้าว่าคุณตีเขาก่อน พระองค์หัวแตกเถียงว่าผมไม่ได้ทำอะไร องค์นั้นตีกระผม พระเทพกระวีว่า ก็เธอตีเขาก่อน เขาก็ต้องตีเธอบ้าง พระก็เถียงว่าเจ้าคุณเห็นหรือ พระเทพกระวีเถียงว่า ถึงฉันไม่ได้เห็นก็จริง แต่ฉันรู้อยู่นานแล้วว่าคุณตีเขาก่อน คุณอย่าเถียงนั้นเลย พระองค์ศีรษะแตกเสียใจมาก จึงได้อุตส่าห์เดินลงไปวัดอรุณ เข้าอุทธรณ์ต่อสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) เจ้าคณะกลาง ฯ

๏ ส่วนสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) จึงเรียกตัวพระเทพกระวี (โต) ไปชำระตามคำอุทธณ์ พระเทพกระวี (โต) ก็โต้คำอุทธรณ์และตอบสมเด็จพระวันรัตว่า ผมรู้ดีกว่าเจ้าคุณอีก เจ้าคุณได้รู้แต่ว่าเห็นเขาหัวแตกเท่านั้น ไม่รู้ถึงเหตุในกาลเดิมมูลกรณี ผมรู้ดีว่าคุณองค์นั้นได้ตีคุณองค์นี้ก่อน แต่เขาบ่ห่อนจะรู้สึกตัว เขามามัวแต่ถือหัว หัวเขาจึงแตก ฯ

๏ สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ฟัง ๆ ก็นึกแปลก แยกวินิฉัยก็ไม่ออก กลับจะเป็นคนถือเอาแต่คำบอก จึงย้อนถามว่า เจ้าคุณเห็นอย่างไรจึงรู้ได้ว่า พระองค์นี้ตีพระองค์นั้นก่อน แจ้งให้ฉันฟังสักหน่อยให้แลเห็นบ้าง จะได้ช่วยกันระงับอธิกรณ์ ฯ

๏ พระเทพกระวีว่า พระเดชพระคุณจะมีวิจารณ์ยกขึ้นพิจารณาแล้ว กระผมก็เต็มใจอ้างอิงพยานถวาย พระวันรัตว่า เอาเถอะผมจะตั้งใจฟังเจ้าคุณชี้พยานอ้างอิงมา พระเทพกระวีจึงว่า ผมทราบตามพุทธฎีกา บอกให้ผมทราบว่า นหิเวรานิ วูปสัมมันติ ว่าเวรต่อเวรย่อมเป็นเวรกันร่ำไป ถ้าจะระงับเวรเสียด้วยไม่ตอบเวร เวรย่อมระงับ นี่เหละพระพุทธเจ้าบอกผมเป็นพยานกระผมว่าเวรต่อเวร มันจึงทำกันได้ ผมเห็นตามคำพระพุทธเจ้าบอกผมเท่านี้ ผมจึงวิจารณ์พิจารณากล้ากล่าวได้ว่า คุณตีเขาก่อน ฯ

๏ สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ชักงงใหญ่ จะเถียงก็ไม่ขึ้น เพราะท่านอ้างพุทธภาษิตจึงล้มเข้าหาพระเทพกระวี (โต) ว่า ถ้ากะนั้นเจ้าคุณต้องระงับอธิการณ์เรื่องนี้ว่าใครเป็นผู้ผิด ผู้ถูก โทษจะตกกับผู้ใด แล้วแต่เจ้าคุณจะตัดสินเถิด พระเทพกระวีมัดคำพระวันรัตว่าพระเดชพระคุณอนุญาติตามใจผม ผมจะชี้โทษชี้คุณให้ยินยอม-พร้อมใจกันทั้งคู่ความทั้งผู้พิพากษาให้อธิกรณ์ระงับได้ ให้เวรระงับด้วย สมเด็จพระ-วันรัตก็อนุญาติ ฯ

๏ พระเทพกระวี (โต) ก็ประเล้าประโลมโน้มน้าวกล่าวธัมมิกถาพรรณาอานิสงษ์ของผู้ระงับเวร พรรณาโทษของผู้ต่อเวรให้ โจทย์จำเลยสลดจิต คิดเห็นบาปบุญคุณโทษปราโมทย์เขาหากัน ท่านจึงแก้ห่อผ้าไตรออกกับเงินอีกสามตำลึง ทำขวัญองค์ที่ศีรษะแตกแยกบทชี้เป็นสามสถาน ผู้ตีตอบเอาเป็นหมดเวรจักไม่ตีใครต่อไป ถ้าขืนไปตีใครอีกจะลงโทษว่าเป็นผู้ก่อเวรฝืนต่อพระบวรพุทธศาสนา มีโทษหนักฐานละเมิด ฯ

๏ ผู้ที่ถูกตีก็ระงับใจไม่อาฆาฏ ไม่มุ่งร้ายต่อก่อเวรอีก ถ้าขืนคดในใจทำหน้าไหว้หลังหลอกเอาฉันเป็นผู้ปกครอง หรือขืนฟ้องร้องกันต่อไป ว่าฉันเอนเอียงไม่เที่ยงธรรมแล้ว จะต้องโทษฐานบังอาจหาโทษผู้ใหญ่ โดยหาความผิดมิได้ ทั้งจะเป็นเสี้ยนหนามต่อพระบวรพุทธศาสนา เป็นโทษใหญ่ร้อนถึงรัฐบาล จะต้องลงอาญาตามรบิลเมือง ฯ

๏ ฝ่ายฉันเป็นคนผิดเอาแต่ธุระอื่น ไม่สอดส่องดูแลลูกวัด ไม่คอยชี้แจงสั่งสอนอันเตวาสิก สัทธิงวิหาริก ให้รู้ธรรมรู้วินัย จึงลงโทษตามพระวินัยว่าไม่ควรย่อมเป็นโทษแท้ ขอคดีเรื่องนี้จะเลิกระงับไปตามวินัยนี้ พระถานาที่นั่งฟังทั้งมหาบาเรียนและพระอันดับพระคู่ความ ก็สาธุการเห็นดีพร้อมกันอย่างเย็นใจ พระวันรัต (เซ่ง) ก็เห็นดีสงบเรื่องลงเท่านี้ ฯ

๏ ครั้งหนึ่งพระวัดระฆังเต้นด่าท้าทายกันขึ้นอีกคู่ พระเทพกระวี (โต) ท่านเอกเนกนั่งอยู่นอกกุฏิท่าน ท่านแลเห็นเข้า ทั้งได้ยินพระทะเลาะกันด้วย จึงลุกเข้าไปในกุฏิ จัดดอกไม้ธูปเทียนใส่พานรีบเดินเข้าไปในระหว่างวิวาท ซุดองค์ลงนั่งคุกเข่า

ไปถวายดอกไม้ธูปเทียนพระคู่นั้นแล้วอ้อนวอนวอนฝากตัวว่า พ่อเจ้าประคุณ พ่อจงคุ้มฉันด้วย ฉันฝากตัวกับพ่อด้วย ฉันเห็นจริงแล้วว่า พ่อเก่งเหลือเกิน เก่งพอได้เก่งแท้เท้ พ่อเจ้าประคุณ ลูกฝากตัวด้วย เลยพระคู่นั้นเลิกทะเลาะกัน มาคุกเข่ากราบพระเทพกระวีๆ ก็คุกเข่ากราบตอบพระ กราบกันอยู่นั้น หมอบกันอยู่นั้นนาน ฯ

๏ ครั้งหนึ่งสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) นิมนต์เข้าไปเทศน์ที่จวนสมเด็จเจ้าพระยาจุดเทียน พระเทพกระวีขึ้นธรรมาสน์ ครั้นรับศีลเสร็จแล้ว พวกหัวเมืองเข้ามาหาสมเด็จเจ้าพระยาหมอบกันเป็นแถว ส่วนตัวเจ้าพระยานั้นเอกเขนกรินน้ำชาไขว่ห้าง กำลังพระเทศน์ พระเทพกระวีเลยเทศน์ว่าส้มมาม้วรินกินน้ำชา มิจฉาหมอบก้มประนมมือ สมเด็จเลยบาดหูลุกเข้าเรือน ส่วนพระเทพกระวีก็ลงจากธรรมาสน์กลับวัดระฆัง ข่าวว่าตึงกันไปนาน ฯ

๏ ครั้นสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ถึงมรณภาพแล้ว พระเทพกระวีต้องเป็นผู้ใหญ่นั่งหน้า ครั้งหนึ่งเมื่อมีกิจการฉลองสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง พระเทพกระวีเป็นผู้ชักนำพระราชาคณะอ่อน ๆ ลงมา ครั้นสวดเสร็จแล้วยถา พระรับสัพพีแล้วสวดคาถาโมทนาจบแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงถวายอติเรกขึ้นองค์เดียวว่าดังนี้

อติเรกวสฺสตํ ชีวตุ อติเรกวสฺสตํ ชีวตุ อติเรกวสฺสตํ ชีวตุ ฑีฆายุโกโหตุ **อโรโค โหตุ สุขิโต โหตุ มหาราชา สิทฺธิกิจฺจํ สิทฺธิกมฺมํ สิทฺธิลาโภ ชโย-นิจฺจํ มหาราชสฺส ภวตุ สพฺพทา** ขอถวายพระพร ดังนี้

สมเด็จพระจอมเกล้าทรงโปรดมาก รับสั่งถามว่า แก้ลดตัดเติมจะได้บ้างไหม พระเทพกระวี (โต) ถวายพระพรว่า อาตมาภาพได้เปยยาลไว้ในตัวบทคาถา สำหรับสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงตรอกลง ตามพระบรมราชอัธยาศัยแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าทรงตรอกซ้ำลงตรงฑีฆายุอีกบันทัดหนึ่ง ทรงตรอกลงที่หน้าศัพท์มหาราชสฺส เป็นปรเมนฺทรมหาราชวรสฺส นอกนั้นคงไว้ตามคำพระเทพกระวี (โต) ทุกคำ แล้วตราพระราชบัญญัติประกาศไปทุก ๆ พระอาราม ให้เป็นขนบธรรมเนียมต้องให้พระราชาคณะผู้นั่งหน้าถวายคาถาอติเรกนี้ก่อน จึงรับภวตุสัพฯ จึงถวายพรลาออกจากพระที่นั่งได้ ตลอดจนการพระเมรุ การถวายพระกฐินทานตามพระอาราม

หลวง ต้องมีพระราชาคณะถวายอติเรกนี้ ทุกคราวพระราชดำเนิน จึงเป็นราชประ–เพณีสืบมาจนทุกวันนี้แล ฯ

๏ ครั้นถึงปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ปี สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสถาปนาพระเทพกระวี (โต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ รับหิรัญบัตรมีถานา ๑๐ มีนิตยภัตร ๓๒ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาทต่อเดือน สมเด็จฯ มีชนมายุ ๗๘ พรรษา ๕๖ ได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปีโสกันต์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โสกันต์คราวนี้มีเขาไกรลาศ รวมที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นราชาคณะ เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังมาได้ ๑๕ ปีจึงได้เป็นสมเด็จพระ–พุฒาจารย์ ในปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพพรามหานครแล ฯ

๏ ครั้งหนึ่งมีราชการโสกันต์ สังฆการีวางฎีกาว่าย่ำรุ่งถึง แล้วถวายพระพรถวายชัยมงคลคาถา พระฤกษ์โสกันต์ วางฎีกาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้นได้เวลาย่ำรุ่งตรงท่านก็มาถึง พระมหาปราสาทยังไม่เปิดพระทวารสมเด็จพระพุฒาจารย์ก็มานั่งอยู่บนบันไดพระมหาปราสาทชั้นบน แล้วท่านก็สวดชัยมงคลคาถาชยันโตโพธิยาลั่นอยู่องค์เดียว สามจบแล้ว ท่านก็ไปฉันข้าวต้มที่ทิมสงฆ์ แล้วท่านก็ไปพักจำวัดในโรงม้าต้น ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาสามโมงเช้า เสด็จออกจวนพระฤกษ์ สังฆการีประจุพระราชาคณะประจำที่หมดยังขาดแต่สมเด็จพระพุฒาจารย์องค์เดียว เที่ยวตามหากันลั่นไปหมด สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกริ้วใหญ่ พวกทนายเลือกสนมใน บอกต่อ ๆ กันเข้าไปว่าได้เห็นสมเด็จหายเข้าไปในโรงม้าต้น พวกสังฆการีเข้าไปค้นคว้าเอาองค์ท่านมาได้ ช่วยกันรุนก้นดันส่งเข้าไปในพระทวาร ครั้นทอดพระเนตรเห็นก็กริ้วแหว รับสั่งว่าถอดๆไม่ระวังรั้วงานราชการ เป็นขุนนางไม่ได้แฉกคืน ๆ เร็ว ๆ เอาชยันโตทีเดียว ขรัวโตก็เดินชยันโตจนถึงอาสน์สงฆ์ แล้วนั่งลงเข้าแถวสวด พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงคีบพระเมาฬี พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่

ก็คีบแลโกนเป็นลำดับไป ครั้นเสร็จแล้วทรงประเคน อังคาสพระสงฆ์แล้วเสด็จเข้าในพระฉาก ฯ

๏ ขรัวโตฉันแล้วก็นั่งนิ่ง เสด็จออกเร่งให้ยถา ขรัวโตก็ยถาแต่ไม่ตั้งตาลิปัต เวลานั้นพระธุระมาก มัวหันพระภักตร์ไปรับสั่งราชกิจอื่น ๆ พระพุฒาจารย์โต ก็เดินดุ่ม ๆ รีบออกไปลงเรือข้ามฟาก พอแปรพระพักตร์มารับสั่งว่าถวายอดิเรก จะรีบ ฯ พระราชาคณะรอง ๆ ลงมา ก็ไม่มีใครกล้านั่งงันกันไปหมด รับสั่งถามว่า อ้าวสมเด็จหายไปไหน เขาทูลว่าท่านกลับไปแล้ว อ้าวพัดยังอยู่ ชรอยจะทำใจน้อยไม่เอาพัดไป เร็วเอาพัดไปส่งให้ตัวมาถวายอดิเรกก่อน สังฆการีรับออกเรือตามร้องเรียกเจ้าคุณขอรับ นิมนต์กลับมาก่อนมาเอาพัดแฉก ท่านร้องตอบมาว่า พ่อจะมาตั้งสมเด็จกลางแม่น้ำได้หรือ สังฆการีว่ารับสั่งให้หา ท่านก็ข้ามกลับมาเข้าทางประตูต้นสน ดุ่ม ๆ ขึ้นมาบนพระปราสาท แล้วรับสั่งให้ถวายอดิเรกเร็ว ๆ ฯ ทูลว่าขอถวายพระพรถวายไม่ได้ ฯ รับสั่งถามว่าทำไมถวายไม่ได้ ฯ ทูลว่า ขอถวายพระพรเหตุพระราชบัญญัติตราไว้ว่า ให้พระราชาคณะถวายอดิเรก บัดนี้อาตมาภาพกลายเป็นพระอันดับแล้ว จึงไม่ควรถวายอดิเรก ขอถวายพระพร ฯ รับสั่ง ว่าอ้อจริง ๆ เอาสิตั้งกันใหม่ กรมวังออกหมายตั้งสมเด็จ บอกวิเสศเลี้ยงพระอีก สังฆการีวางฎีกาเอาพระชุดนี้ก็ได้ วิเลศทำไม่ทันก็ทำแต่น้อยก็ได้เพียง ๕ องค์ ศุภรัตน์เตรียมผ้าไตรตั้งและไตรพระชยันโต แล้วเสด็จ พวกสังฆการี วางฎีกาพระชุดโสกันต์ กำหนดเวลาเลยกลับไม่ได้

ครั้นเวลา ๕ โมงเสด็จออกทรงประเคณ พระฉันแล้ว (ประกาศตั้งสมเด็จ) ทรงประเคนหิรัญบัตร ประเคนไตร บาตร์ ตาลิปัต ย่าม พระชยันโต คราวนี้สมเด็จยกไตรแพรครอง กลับเข้ามาอนุโมทนาแล้วถวายอดิเรก ถวายพระพรลา เป็นอันเสร็จการไปคราวหนึ่ง ฯ

๏ ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมราชวัง ได้ทรงประเคนไตรแพรท่านก็นำไตรแพรนั้นเช็ดปากเช็ดมือยุ่งไปหมด รับสั่งทักว่าไตรเขาดีดี เอาไปเช็ดเปรอะหมด ท่านตอบว่าอะไรถวายได้ ผ้าเช็ดมือถวายไม่ได้ อาตมภาพก็ต้องเอาผ้าไตรของอาตมาเองเช็ดอาตมาเอง เป็นอันได้บริโภคของทายกแล้ว ไม่เป็นสัทธาเทยยวินิบาต ฯ

๏ ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมมหาราชวังอีก ถวายเงินองค์ละ ๒๐ บาท สมเด็จทำดีใจรวบเงินใส่ย่ามกราว ทรงทักว่าอ้าว พระจับเงินได้หรือ ขอถวายพระพร เงินพระจับไม่ได้ผิดวินัย แต่ขรัวโตชอบ เรื่องแผลงๆ ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งแต่เป็นพระธรรมกิตติ มาจนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ต่อหน้าที่นั่งเสมอๆมา แต่ก็ทรงอภัย ซ้ำพระราชทานรางวัลอีกด้วย ถึงวันรวบเงินนี้ ก็รางวัลอีก ๓๐ บาท รวบใส่ย่ามทันที ครั้นหิ้วคอนย่ามออกมา คนนั้นล้วงบ้าง คนนี้ล้วงบ้าง จนหมดย่าม ท่านคุยพึมว่าวันนี้รวยใหญ่ ๆ ฯ

๏ ครั้นคราวหนึ่งนักองค์ด้วง เจ้าแผ่นดินเขมร กลุ้มพระหทัยมีใบบอกเข้ามา กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้เผดียงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ออกไปแสดงธรรมโปรดนักองค์ด้วง ณ เมืองเขมร คราวนี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงกับบ่นที่วัดระฆังว่า สมเด็จพระนั่งเกล้าก็ไม่ใช่โง่แต่ว่าใช้ขรัวโตไม่ได้ สมเด็จพระจอมเกล้าฉลาดว่องไว กลับมาได้ใช้ขรัวโต ฯ

๏ ครั้นถึงวันกำหนด ท่านก็พาพระฐานา ๔ รูปไปลงเรือสยามูปสดัมภ์ เจ้าพนักงานไปส่งถึงเมืองจันทบุรี แล้วขึ้นเกวียนไปทางเมืองตราด ไปถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แขวงเมืองตราดนั้น เป็นตำบลที่มีเสือชุมมาก มันเผ่นเข้าขวางหน้าเกวียน เวลารอนๆ จวนค่ำ คนนำทางหน้าเกวียนจดพลองเล่นตีกับเสือ เจ้าเสือแยกเขี้ยวหื้อใส่รุกขนาบ คนถือพลองถอยหลังทุกที จนถึงหน้าเกวียนสมเด็จ คนหน้าเกวียนยกเท้ายันคนถือพลองไว้ไม่ให้ถอย ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านเห็นเสือมีอำนาจดุมาก ท่านจึงบอกว่าเสือเขาจะธุระฉันคนเดียวดอกจ้ะ ฉันจะพูดจาขอทุเลาเสือสักคืนในที่นี้ ครั้นแล้วท่านก็ลงส่งเกวียนส่งคนให้ไปคอยอยู่ข้างหน้า ท่านก็นอนขวางทางเสือเสีย เสือก็นั่งเฝ้าท่านคืนหนึ่ง เสือก็ไปไหนไม่ได้ จะไปไล่คนอื่นก็ไปไม่ได้ต้องเฝ้ายามสมเด็จยันรุ่ง ครั้นเวลาเช้าท่านเชิญเสือให้กลับไปแล้วท่านลาเสือว่า ฉันลาก่อนจ้ะ เพราะมีราชกิจใช้ให้ไปจ้ะ ว่าแล้วท่านก็เดินตามเกวียนไปทันกันแล้วท่านเล่าให้พระครูปลัดฟัง (พระครูปลัดคือพระธรรมถาวรเดี๋ยวนี้) พวกครัวก็หุงต้มเลี้ยงท่าน เลี้ยงกันเสร็จแล้วก็นิมนต์สมเด็จขึ้นเกวียนคนลาก ท่านไม่ชอบวัวควายเทียมเกวียน ฯ

๏ ครั้นไปถึงเมืองพระตระบอง ข้าหลวงฝ่ายสยามบอกการเข้าไปถึง กรมเมืองเมืองเขมร กรมเมืองทราบแล้ว นำความทูลนักองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมร ๆ ทรงทราบแล้วสั่งคนนำแคร่ออกไปรับสมเด็จ เข้าไปถึงวังใน กระทำความเคารพปฏิสันฐานปราสัยปรนนิบัติแก่สมเด็จเป็นอันดี แล้วสั่งให้จัดการเลี้ยงดูข้าหลวง และผู้คนที่เชิญสมเด็จมานั้น แล้วให้จัดที่พักที่อยู่ให้ตามสมควร ครั้นเวลาเช้าจัดแจงตั้งธรรมาสน์บอกกล่าวพระยาพระเขมร แล้วเจ้านายฝ่ายเขมรตลอดพ่อค้าคฤหบดีเขมร ให้มาฟังธรรมของสมเด็จจอมปราชญ์สยาม สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรับสั่งโปรดให้สมเด็จพระพุฒาจารย์มาโปรดเขมร เขมรทั้งหลายต่างก็ยินดีเต็มใจ พร้อมใจกันมาฟังเทศนาสมเด็จทุกตัวคน ฯ

๏ ครั้นเพลแล้วก็อาราธนาให้ขึ้นเทศน์ สมเด็จก็เลือกเฟ้นหาธรรมะนำมายกขึ้นแสดง ชี้แจงและแปลแก้ไขเป็นภาษาเขมร ให้พวกเขมรเข้าใจต่อตลอดมา ถึงพระมหากรุณาธิคุณของกรุงสยามด้วย เชื่อมกับสาสนปสาสน์และพระรัฏฐะปสาสน์ ให้กลมเกลียวกลืนกันเทศน์ให้ยึดโยงหยั่งถึงกัน ชักเอาเหตุผลตามชาดกต่าง ๆ พระสูตรต่าง ๆ ทางพระวินัยต่าง ๆ อานิสงษ์สันติภาพและอานิสงษ์สามัคคีธรรม นำมาปรุงเป็นเทศนากัณฑ์หนึ่ง ครั้นจบลงแล้วนักองค์จันทร์มารดานักองค์ด้วง ได้สละราชบุตรราชธิดา บูชาธรรม และสักการะด้วยแก้วแหวนเงินทองผ้าผ่อน และขัชชะโภชาหารตระการต่าง ๆ เขมรนอกนั้นก็เลื่อมใส เห็นจริงตามเทศนาของสมเด็จทุกคน และต่างก็เกิดความเลื่อมใสในองค์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ จึงได้ฝากนางธิดากุมารีไว้กับ มารดาเจ้านักองค์ด้วง รับมาแต่เจ้ากุมารชายคนเดียว นักองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรจึงจัดการส่งสมเด็จ มีเกวียนส่งเข้ามาจนถึงเมืองตราด เจ้าเมืองตราดจัดเกวียนส่งมาถึงเมืองจันทบุรี เจ้าเมืองจันทบุรีจัดเรือใบเรือเสาส่งเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานครจอดหน้าวัดระฆังทีเดียว ฯ

๏ ครั้นรุ่งเช้าสมเด็จพระพุฒาจารย์จึงเข้าในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกรับและทรงสดับรายงาน การที่ไปและไปถึง และเจ้าเขมรยินดีรับรองเลื่อมใส ได้เทศน์โปรดด้วยข้อนั้น นำข้อนั้นเทียบข้อนั้น ให้เจ้าเขมรเข้าใจด้วยนัยอย่างนั้น ลงมติ

อย่างนั้นตลอดเสนาเขมรทั่วกัน เขมรบูชาธรรมเป็นธรรมพลีบรรณาการมาอย่างนั้นเท่านั้น ของเท่านั้นๆ ให้ทรงถวายโดยละเอียดทุกประการ ฯ

๏ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบรายงานของสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) บรรยายถวาย เป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ทรงนิยมชมเชยความสามารถของสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) จึงทรงยินดีถวายเครื่องกัณฑ์ที่ได้มานั้น จงเป็นสรรพสิทธิของเจ้าคุณทั้งหมด ทั้งทรงปวารณาว่าเจ้าคุณประสงค์สิ่งอะไร พอที่โยมจะอนุญาตได้โยมก็จะถวาย แล้วก็เสด็จขึ้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็กลับวัดระฆัง ฯ

๏ ครั้นหายเหนื่อยสองสามวัน จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกรับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขอถวายพระพรขอพระบรมราชานุญาติที่ดินที่วัดเกตุไชโยเท่านั้นว่า ขอพระราชานุญาติสร้างพระใหญ่นั่งหน้าตัก ๘ วาไว้ในอำเภอไชโยขอให้ทรงพระกรุณารับสั่งเจ้าเมืองกรมการให้วัด ให้มีพระราชลัญจกรประทับ รับสั่งว่าดีแล้วจึงเป็นแบบที่ต้องขอพระบรมราชานุญาติก่อน ต้องมีบัตรพระราชลัญจกรอนุญาตแล้วจึงเป็นวิสุงคาม ทรงพระกรุณาโปรด มีใบพระบรมราชานุญาติ ประทับตราแผ่นดินถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เลยตราพระราชบัญญัติวิสุงคามสีมาต่อไปในคราวนั้นเป็นลำดับกันมา ฯ

๏ สมเด็จจึงจำหน่ายเครื่องกัณฑ์เทศน์จากเมืองเขมรลงเป็นอิฐเป็นปูนเป็นทรายเป็นค่าแรงคนงาน เป็นทุนรองงานขึ้นไปจัดการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ ที่ริมวัดเกตุไชโยเจ้าเมืองกรมการก็มารางวัดที่ตามที่มีท้องตราบังคับ ราชบุรุษทั้งปวงให้สมเด็จนำชี้ที่ สมเด็จก็ชี้หมดทั้งวัด และชี้ที่สร้างพระวิหารวัดเกตุ สำหรับคลุมองค์พระและชี้ที่ถานสุกะชี ชี้ที่สร้างองค์พระราชบุรุษก็วัดตามประสงค์ ชี้ที่โบสถ์ด้วย ชี้ที่อุปจารทั้งหมดด้วย รวมเนื้อที่วัดเกตุไชโยมีประมาณแจ้งอยู่ในบัญชีหรดารของหลวงเสร็จแล้ว ฯ

๏ เมื่อกำลังสร้างพระใหญ่องค์นี้ พระยานิกรบดินทร์ และอำมาตย์ราชตระกูลราษฎร พ่อค้าแม่ค้า คฤหบดี และสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระปิ่นเกล้า และแขกฝรั่ง เขมร ลาว มอญ จีน ก็ได้เข้าส่วนด้วยมากบ้างน้อยบ้างสร้างอยู่นานเกือบสามปีจึงสำเร็จ จึงได้ถวายวัดไชโยเป็นวัดหลวง พระราชทานนามว่าวัดเกตุไชโย แปลว่า

พระธงไชย วัดธงไชย ในอำเภอไชโยจังหวัดอ่างทองมีอธิบายว่ารถ ต้องมีธงทั้งอนรถ เป็นที่ปรากฏประเทศเมืองหลวงว่าราชรัฏฐะ ต้องมีธงทุกประเทศ ทุกชาติ ทุกภาษา พระศาสนาก็ควรมีธงประกาศให้เทวดามนุษย์ รู้ว่าประเทศนั้นนับถือพระพุทธศาสนา จึงสมมุติพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้เป็นประดุจดังธงไชย ให้ปลิวไปปลิวมาปรากฏทั่วกัน เหตุนั้นเทพยดาผู้มีฤทธิ จึงเข้าสถิตย์ในองค์พระปฏิมากร จึงได้ศักดิ์สิทธิ์ลือขจร ทั่วนานาทิศาภาคย์ คนหมู่มากเส้นสรวงบวงบน ให้คุ้มกันรักษาช่วยทุกข์ร้อนยากจน บางคนบางคราวก็ได้สมมาตร์ปรารถนา จึงมีผู้สักการะบูชามิได้ขาด เป็นด้วยอำนาจ สัจจาธิฐานของสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงปณิธานไว้ อย่างหนึ่ง เป็นไปด้วยความสัจความจริงที่ดีที่แท้ ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านแน่วแน่อยู่ในเมตตากรุณา หวังว่าจะให้เป็นประโยชน์แลความสุขสวัสดิมงคล แก่ ปัจฉิมชนิกชน แต่บันดาที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้บูชาได้หยั่งน้ำใจแน่วแน่ลงไป ถึงคุณพระพุทธเจ้าว่า มีพระคุณแก่สัตว์โลกพ้นประมาณ พระจึงบันดาลเปล่งแสงออก ด้วยอำนาจเทวดารักษา แสดงอิทธิฤทธิออกรับเส้นสรวงบวงบน ของคนที่ตั้งใจมาจริง จึงให้สำเร็จประโยชน์สมคิดทุกสิ่งทุกประการ ฯ

๏ แหละในขณะระหว่างการสร้างพระนั้น ท่านได้ขึ้นไปดูแลกิจการต่าง ๆ อยู่ เสมอ ได้ตั้งพระสมุห์ไว้องค์หนึ่ง ชื่อพระสมุห์จั่น พระสมุห์จั่นได้เล่าให้ใคร ๆ ฟัง อยู่เสมอว่า ได้ถามสมเด็จดูว่าพระโพธิสัตว์นั้นจะรู้จักได้อย่างไร สมเด็จก็ชูแขนของท่าน ว่าจงคลำดูแขนขรัวโตครั้นพระสมุห์และใคร ๆ คลำแขนก็เห็นเป็นกระดูกท่อนเดียว ฯ

๏ ครั้งหนึ่งท่านตั้งขรัวตาขุนเณรเป็นพระวัดชีปะขาว เป็นที่พระอุปัชฌาย์ เมื่อ แห่จากวัดมาวัดเกตุไชโยแล้ว นั่งพร้อมกันบนอาสน์สงฆ์ สมเด็จเจ้าโตอุ้มไตรเข้าไป กระแทกลงที่ตักขรัวตาขุนเณรแล้วออกวาจาว่า ฉันให้ท่านเป็นอุปัชฌาย์หนาจ๋า พระ อื่นก็เศกชยันโตโพธิยา ฯ

๏ ขรัวตาทองวัดเกตุไชโยเล่าว่า ท่านได้ทันเห็นสมเด็จ ฝังตุ่มใหญ่ไว้เหนือ พระโตแล้วเอาเงินใส่ไว้ ๑ บาท เอากระเบื้องหน้าวัวปิดหลุมไว้ ครั้งหนึ่งท่านขึ้นไป ตรวจงานที่วัดเกตุไชโย ท่านบ่าวร้องชาวบ้านมาช่วยกันทำบุญเลี้ยงพระบนศาลา ท่าน แจกทานของท่านคนละเหรียญพศ ๑ ในรัชกาลที่ ๔ กับผ้าขาวคนละผ่ามือจนทั่วกัน

หมดทุกคน ครั้นตอนสุดที่พระแล้วท่านขึ้นไปที่วัดเกตุไชโย สัปปรุสเอาแคร่คานหามลงไปรับท่าน ครั้นท่านนั่งมาบนแคร่แล้วสองมือเหนี่ยวแคร่ไว้แน่น ปากก็ว่าไปไม่หยุดว่า หามเขาดีๆ จ๊ะ อย่าให้เขาตกหนาจ๋า เขาเป็นของหลวงหนาจ๋า ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านทำแปลกๆ ทำขันๆ พูดแปลกๆ พูดขันๆ แต่พูดทำแล้วแล้วไม่ซ้ำยักร่ำไป ได้ปรากฏทันตาเห็นทันหูได้ยินแจ้วๆ แว่วๆ อยู่จนทุกวันนี้ เมื่อการสร้างพระเสร็จถวายเป็นวัดหลวงแล้ว ทรงรับเข้าทะเบียนแล้ว ท่านอยู่ในกรุงเทพก็ไม่มีเวลาว่างเปล่าสักวันเดียว มีผู้คนไปมาหาสู่ไม่ขาดสาย จนท่านต้องนำปัสสาวะสาดกุฎิบ้าง เอาทาหัวบ้างจนหัวเหลือง ต้องมาพักผ่อนอารมณ์ในป่าช้าผีดิบวัดสระเกษ เป็นที่สำราญของท่านมาก จนพวกวัดสระเกษหล่อรูปท่านไว้ปรากฏจนทุกวันนี้ กุฏิเก่าเขาสร้างถวายท่านหลังหนึ่ง ท่านเขียนภาษิตไว้ในกุฏินี้บทหนึ่งยาวมาก จำได้บ้าง ๒ วรรคท่านว่า "อย่าอวดกล้ากับผี อย่าอวดดีกับตาย" บางวันก็ไปผ่อนอารมณ์อยู่ในวัดบางขุนพรหม มีคนแถบนั้นนิยมนับถือท่านมาก บางรายถวายที่สวนเข้าเป็นที่วัดก็มาก เต็มไปทั้ง ๔ ทิศทางตวันตกถึงแม่น้ำ ซึ่งเป็นวัดทั้ง ๒ อยู่ในบัดนี้ ฝั่งเหนือจดคลอง ตวันออกก็เป็นพรมแดนกับบ้านพานบ้านหล่อพระนคร เป็นวัดกลางสวน ท่านจึงสร้างพระ คิดจะสร้างพระปางโปรดยักษ์ตนหนึ่งในป่าไม้ตะเฆียน ท่านคิดจะทำพระนั่งบนตอไม้ตะเฆียนใหญ่ ท่านจึงเตรียมอิฐ ปูน ทราย ช่างก่อ แต่เป็นการไม่เร่ง ท่านก่อตอไม้ขึ้นก่อนแล้วก่อขาพระเป็นลำดับขึ้นไปอนุมาณดูราวๆ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ปี ทำพระพิมพ์ ๓ ชนิด สามชั้นนั้น ๘๔๐๐๐ องค์ ทำด้วยผงบ้างลานจานเผาบ้าง กระดาษว่าวเขียนยันต์เผาบ้าง ปูนบ้าง น้ำมันบ้าง ชันบ้าง ปูนแดงบ้าง น้ำลายบ้าง เสลดบ้าง เมื่อเข้าไปมองดูคนตำคนโขลก มีจามมีไอขึ้นมา ท่านก็บอกว่าเอาใส่เข้าลงด้วย เอาใส่เข้าลงด้วย แล้วว่าดีนักจ๊ะ ดีนักจ๊ะ เสร็จแล้วตำผสมปูนเพ็ชร์ กลางคืนก็นั่งภาวนาไปกดพิมพ์ไป ตั้งแต่ยังเป็นพระเทพกระวี จนเป็นพระพุฒาจาริย์ พระยังไม่แล้ว ยังอีก ๘ หมื่น ๔ พันที่สามกับที่สี่ ฯ

๏ ครั้นถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ปี ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลายามกับ ๑ บาท นาฬิกา สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระชนมายุศม์ได้ ๖๔ พรรษา เถลิงถวัลยราชได้ ๑๗ ๖ เดือนกับ ๑๔ วัน เวลานั้นอายุสมเด็จได้ ๘๑ ปี เป็นสมเด็จมาได้ ๓ ปีเศษ ฯ

๏ เมื่อสมเด็จทราบแน่ว่า สมเด็จพระจอมเกล้าสวรรคตแล้ว ท่านเดินร้องไห้รอบวัด เดินบ่นไปด้วยร้องไห้ไปด้วยว่า สิ้นสนุกแล้วๆ ครั้งนี้ๆ สิ้นสนุกแล้ว เดินร้องไห้โฮ ๆ รอบวัดระฆัง ดังจนใคร ๆ ได้ยิน ครั้นสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงถวัลยราชสืบสันตติวงศ์แล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทำพระพิมพ์ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น ขึ้นอีก ตั้งใจว่าจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พิมพ์แล้วครั้งก่อนนั้นได้แอบบันจุไว้ในพระเกตุไชโยหมด แล้วพิมพ์พระ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น รวมกันให้ได้ ๘๔๐๐๐ เท่ากับพระธรรมขันธ์ กำลังพิมพ์อยู่ วิธีกระทำเช่นครั้งก่อน แปลกแต่เสกข้าวในบาตรใส่ด้วย จานหนังสือใส่บาตรไปด้วย ไปบิณฑบาตรก็จานหนังสือไปด้วย แล้วทำผงลงตัวเขียนยันต์ ตำปูนเพ็ชร์พิมพ์ไปทุกวัน ๆ กลางวันไปก่อเท้าพระวัดบางขุนพรหม เจริญทิวาวิหารธรรมด้วย ดูช่างเขียนออกแบบกะส่วนให้ช่างเขียน ๆ ประวัติของท่านขึ้นที่ผ่านมาแล้วแต่ต้นจนจบตลอด จนท่านนมัสการพระพุทธบาท ตั้งแต่เป็นพระมหาโตมา จนเป็นพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ยังขึ้นพระพุทธบาทตามฤดูเสมอ เมื่อครั้งทูลกระหม่อมพระ คือสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่วัดถมอราย (ราชาธิวาส) ยังทรงซักถามพระมหาโตว่าท่านเชื่อพระบาทลพบุรีเป็นของแท้หรือพระมหาโตทูลว่า เป็นเจดีย์ที่น่าปลาดเป็นที่ไม่ขาดสักการะ ฯ

๏ ครั้นเมื่อสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) ยังเป็นมหาโตในแผ่นดินพระนั่งเกล้า ทูลกระหม่อมพระยังเป็นพระราชาคณะเจ้าอาวาสวัดถมอราย ได้นิมนต์มหาโตไปสนทนาด้วยเป็นทางที่จะชวนเข้าหมู่ รับสั่งถามว่ามีบุรุษสองคนเป็นเพื่อนเดินทางมาด้วยกันคนทั้งสองเดินมาพบไหมเข้า จึงทิ้งปอที่แบกมาเสียเอาไหมไป อีกคนหนึ่งไม่เอาคงแบกเอาปอไป ท่านจะเห็นว่าคนแบกปอดีหรือคนแบกไหมดี ฯ

๏ มหาโตทูลเฉลยไปอีกทางหนึ่งว่า ยังมีกระต่ายสองตัว ขาวตัวหนึ่ง ดำตัวหนึ่ง เป็นเพื่อนร่วมหากินกันมาช้านาน วันหนึ่งกระต่ายสองตัวเที่ยวและเล็มหญ้ากิน

แต่กระต่ายขาวเห็นหญ้าอ่อน ๆ ฝั่งฟากโน้นมีชุมจึงว่ายน้ำข้ามฟากไปหากินฝั่งข้างโน้น กระต่ายดำไม่ยอมไป ทนกินอยู่ฝั่งเดียว แต่นั้นมากระต่ายขาว ก็ข้ามน้ำไปหาหญ้าอ่อนกินฝั่งข้างโน้นอยู่เรื่อย วันหนึ่งขณะที่กระต่ายขาวกำลังว่ายน้ำข้ามฟาก บังเกิดลมพัดจัด มีคลื่นปั่นป่วน กระแสน้ำเชี่ยวกราก พัดเอากระต่ายขาวไป จะเข้าฝั่งไหนก็ไม่ได้ เลยจมน้ำตายในที่สุด ส่วนกระต่ายดำก็ยังเที่ยวหากินอยู่ได้ไม่ตาย ฝ่าธุลีพระบาทลองทำนายว่ากระต่ายตัวไหนจะดี ฯ

(ทั้งสองเรื่องน้อยอันนี้ เชิญออกความเห็นเอาเอง)

๑ เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยายคุ้นท้าวแฟงเก็บตลาดเอาผลกำไรได้มาก แกรู้ว่าในหลวงทรงโปรดผู้ทำบุญสร้างวัด แกจึงสร้างวัดด้วยเงินรายได้ของแก สร้างเป็นวัดไว้ที่ในตรอกแฟง พระนคร ครั้นสร้างวัดแล้ว แกทูลขอพระราชทานนาม ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานนามว่า วัดคณิกาผล แกจึงนิมนต์มหาโตไปเทศน์ฉลอง มหาโตเทศน์ว่าเจ้าภาพคิดเพื่อเหตุเช่นนี้ทำด้วยผลทุนรอนอย่างนี้ ย่อมได้อานิสงษ์สลึงเฟื้อง เช่นตากับยายฝังเงินเฟื้องไว้ที่สิลารองหน้าบันได เงินสลึงเฟื้องหนีไปเข้าคลังเศรษฐี ไปติดอยู่กับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐี ตาจึงขุดตามรอยที่เงินหนีไปเข้าไปจนถึงบ้านเศรษฐี เศรษฐีจึงห้ามมิให้ขุด ตาก็จะขุดให้ได้ อ้างว่าจะขุดตามไอ้น้อยไปหาอ้ายใหญ่ เศรษฐีจึงถามว่าอ้ายน้อยคืออะไร ตาก็บอกว่าอ้ายน้อยคือเงินที่เทวดาให้ผมสลึงเฟื้อง เศรษฐีมั่นใจว่า เงินในคลังมีแต่ก้อนใหญ่ ๆ ทั้งนั้น เงินย่อยหามีไม่ จึงท้าตาว่า ถ้าขุดตามได้เงินสลึงเฟื้อง เราจะทำขวัญให้ตาหนักเท่าตัว ถ้าขุดตามไม่ได้จะเอาเรื่องกับตาฐานเป็นคนร้ายบุกรุก ตาก็ยินยอมเลยขุดต่อไปได้พบเงินสลึงเฟื้อง คลานเข้าไปกอดกับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐีอยู่ เศรษฐีก็ยอมให้ตาปรับตามที่ตกลงกันไว้ ครั้นเอาตัวตาขึ้นชั่ง ก็ได้น้ำหนักเพียงแค่สลึงเฟื้องตามที่เทวดาเคยชั่งให้ ด้วยผลบุญที่ทำไว้น้อยตั้งมูลไว้ผิดฐาน ดังเจ้าของวัดนี้สร้างลงไปจนแล้วเป็นการดี แต่ฐานตั้งไม่ถูกบุญใหญ่ ผลจึงใหญ่ไปไม่ได้คงได้สลึงเฟื้องของเศษบุญเท่านั้น ฯ

๏ เจ้าของวัดขัดใจโกรธหน้าแดง แกเกือบจะด่าเสียอีก แต่เกรงเป็นหมื่นประมาท แกประเคนเครื่องกัณฑ์กระแทก ๆ ดังกุกกักใหญ่ แกก็ขึ้นไปเชิญเสด็จทูลกระหม่อมพระ มาประทานธรรมบอกอานิสงษ์บ้างต่ออีกกัณฑ์ ทูลกระหม่อมทรงแสดงถึงจิตของบุคคลที่ทำกุศลว่า ถ้าทำด้วยจิตผ่องใสไม่ขุ่นมัวจะได้ผลมาก ถ้าทำด้วยจิตขุ่นมัวย่อมได้ผลน้อย ดังเช่นสร้างวัดนี้ ด้วยเรื่องขุ่นมัวทั้งนั้น แต่ท่านมหาโตท่านชักนิทานเรื่องทุคคะตะบุรุษที่เคยทำกุศลเศร้าหมองไว้แต่ปุเรชาติ ครั้นมาชาตินี้ได้อัตตภาพเป็นมนุษย์เหมือนเขา แต่ยากจนจึงได้ไปอ้อนวอนขอเงินเทวดาที่ต้นไม้ใหญ่ เทวดารำคาญจึงชั่งตัวบุรุษนั้นแล้วให้เงินตามน้ำหนัก ครั้นจะให้น้อยก็จะว่าแกล้งให้ ครั้นจะให้มากก็ไม่เห็นมีบุญคุณ ควรจะได้มาก เทวดาจึงชั่งตัวให้เขาจะได้สิ้นธุระต่อว่าต่อขาน ชั่งให้ตามน้ำหนักตัวเป็นอันหมดแง่ที่จะค้อนติงต่อว่า เรื่องนี้ในฎีกาพระอภิธรรม พระฎีกาจารย์ท่านแต่งไว้ทำฉากให้พระมหาโตตัดสินบุญรายนี้ ว่าได้ผลแห่งบุญจะอำนวยเพียงเล็กน้อย คือท่านแบ่งผลบุญเป็น ๘ ส่วน คงได้ผลแต่ ๓ ส่วน เหมือนเงิน ๑ บาท แปดเฟื้องโว่งเว้าหายไปเสีย ๕ เฟื้องคือ ๕ ส่วน คงได้แต่ ๓ ส่วน นี่ยังดีนักทีเดียว ถ้าเป็นความเห็นของข้าเจ้าแล้ว คงจะตัดสินให้ได้บุญเพียงสองไพเท่านั้น ในการสร้างวัดด้วยวิธีคิดในใจไว้แต่เดิมเท่านี้ มีดีเท่านี้ เอวัง กมี ฯ

(เทศน์ ๒ กัณฑ์นี้ ควรผู้สดับคิดวินิจฉัยเอาเอง)

๏ อนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แต่เมื่อครั้งยังเป็นพระเทพกระวี ได้เคยเทศน์คู่กับพระพิมลธรรม (ถึก) วัดพระเชตุพนเสมอเป็นคู่เทศน์ที่เผ็ดร้อนถึงอกถึงใจคนฟัง จนความทราบถึงพระกรรณสมเด็จพระจอมเกล้า ทรงนิมนต์เจ้าคุณทั้ง ๒ เข้าไปเทศน์ในพระบรมมหาราชวังครั้งหนึ่ง สมเด็จพระจอมเกล้าทรงติดเงินพระราชทานให้สลึงเฟื้อง พระเทพกระวีไหวทัน หันมาบอกพระพิมลธรรมว่า เจ้าถึกจำเจ้าถึก เจ้าถึกรู้หรือยัง ฯ พระพิมลธรรมถามว่าจะให้รู้อะไรหนา ฯ อ้าวท่านเจ้าถึกยังไม่รู้ตัวโง่จริง ๆ แฮะ ฯ ท่านเจ้าถึกถามรุกใหญ่ว่า จะให้รู้อะไรอีก นอกคอกเปล่า ๆ พระเทพกระวีว่า จะนอกคอกทำไม เรามาเทศน์กันวันนี้ในวังมิใช่หรือ ฯ รับว่า ในวังนั่นซี ฯ ก็ในวัง ในคอก ในกำแพงด้วยซ้ำ

รู้ไหมหละ ฯ รู้อะไรนะ ฯ จงรู้เถิดจะบอกให้ว่า ท่านเจ้าถึกนั้นหัวล้านมีศรี ฝ่ายพระเทพกระวีนั้นหัวเหลือง สมเด็จบรมบพิตร จึงทรงติดให้สลึงเฟื้องรู้ไหม ฯ พอหมดคำ ก็ฮาครื้นแน่นคึกบนพระที่นั่ง เลยให้รางวัลองค์ละ ๑๐ บาท พ่อจงเอาเงินนี้มาแบ่ง จงจัดแจงให้เข้าใจ พ่อถึกหัวล้าน พ่อโตหัวเหลือง เป็นหัวละเฟื้องสองไพ ฯ ได้อีกฮา ได้องค์ละ ๑๐ บาท คราวนี้เจ้าจอมคิกคักกันแซ่ คุณเฒ่าคุณแก่ยิงเหงือกยิงฟันอ้าปากกันหวอไปหมด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงพระสรวล แล้วถวายพระธรรมเทศนาปุจฉา วิสัชนาสืบไปจนจบ ฯ

๏ ครั้งหนึ่งเมื่อยังเป็นพระเทพกระวี ได้เข้าไปฉันบนพระที่นั่งแล้วยถาจบ สมเด็จพระจอมเกล้า ทรงสัพพยอกว่า ทำไมจึงไปให้เปรตเสียหมด คนผู้ที่ทำจะไม่ให้บ้างหรือ สมเด็จพระพุฒาจาริย์ยถาใหม่ว่า ยถาวาริ วหา ปุราปริ ปุเรนฺติสาครํ เอวเมวอิโตทินฺนํ ทายกานํ ทายิกานํ สพฺเพสํ อุปกปฺปติ ฯ รับสั่งว่า ยถาอุตตริ สัพพิอุตตรอย แล้วทรงรางวัล ๖ บาท สมเด็จเข้าวังทีใด อะไรมิอะไรก็ขยายให้เป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้รางวัลทุกคราว ฯ

๏ การจะนิมนต์สมเด็จไปเทศน์ ถ้ากำหนดเวลาท่านไม่รับ ถ้าไม่กำหนดเวลาท่านรับทุกแห่ง ตามแต่ท่านจะไปถึงคราวหนึ่งเขานิมนต์ท่านไปเทศน์ที่วัดหนึ่งในคลองมอญสมเด็จไปถึงแต่เช้า เจ้าภาพเลยต้องจัดให้มีเทศน์พิเศษขึ้นอีกกัณฑ์หนึ่ง เพราะกำหนดเอาไว้ว่าจะมีเทศน์คู่ตอนฉันเพลแล้ว เมื่อสมเด็จไปถึงก่อนเวลาเลยต้องนิมนต์ให้เทศน์เป็นพิเศษเสียก่อนกัณฑ์หนึ่ง พอ ๔ โมงกว่าพระพิมลธรรม (ถึก) คู่เทศน์ก็ไปถึง สมเด็จก็หยุดลงฉันเพล ครั้นฉันแล้วก็ขึ้นเทศน์ สมเด็จถามท่านเจ้าถึก ท่านเจ้าถึกติดเลยนิ่ง สมเด็จบอกกล่าวสัปปรุสว่า ดูนะดูเถิดจ๊ะ ท่านเจ้าถึกเขาอิจฉาฉัน เขาเห็นฉันเทศน์ ๒ กัณฑ์ เขาเทศน์ยังมิได้สักกัณฑ์เขาจึงอิจฉาฉัน ฉันถามเขาเขาจึงไม่พูด ถามไม่ตอบนั่งอม... ได้ยินว่าทายกเขาจัดเครื่องกัณฑ์ให้ท่านเจ้าถึกได้เท่ากับ ๒ กัณฑ์ เครื่องเท่ากันแล้ว ท่านเจ้าถึกจึงถามบ้างว่า เจ้าคุณโทโสเป็นกิเลสสำคัญ พาเอาเจ้าของต้องเสียทรัพย์ เสียชื่อเสียงเงินทอง เสียน้องเสียพี่ เสียที่เสียทาง

เสียอย่างเสียธรรมเนียม เสียเหลี่ยมเสียแต้ม ก็เพราะลุแก่อำนาจโทโส ให้โทษให้ทุกข์แก่เจ้าของมากนัก ก็ลักษณะแรกโทโสจะเกิดขึ้น เกิดตรงที่ไหนก่อนนะขอรับ ขอให้แก้ให้ขาว ฯ

๏ สมเด็จนั่งหลับกรนเสียด้วย ทำเป็นไม่ได้ยินคำถาม ท่านเจ้าถึกก็ถามซ้ำอีก ๒–๓ ครั้ง สมเด็จก็นั่งเฉย ท่านเจ้าถึกชักฉิวตวาดแหวออกมาว่า ถามแล้วไม่ฟังนั่งหลับใน ท่านเจ้าถึกตวาดซ้ำไป สมเด็จตกใจตื่นแล้วด่าออกไปด้วยว่า อ้ายเปรตอ้ายกาก อ้ายห่า อ้ายถึกกวนคนหลับ ฯ

๏ ท่านเจ้าถึกมีพื้นฉิวอยู่ก่อนแล้ว ครั้นถูกด่าเสียเกียรติในที่ประชุมชนเช่นนั้นก็ชักโกรธชักฉิวลืมสังวร จึงจับกระโถนปามาตรงสมเด็จ สมเด็จนั่งภาวนากันตัวอยู่ กระโถนไพล่ไปโดนเสาศาลา กระโถนแตกเปรี้ยงดัง สมเด็จเทศน์ผสมซ้ำแก้ลักษณะโทโสว่า สัปปุรุสดูซิเห็นไหม ๆ เจ้าคุณพิมลธรรมองค์นี้ ท่านดีแต่ชอบคำเพราะ ๆ แต่พอได้รับเสียงด่า ก็เกิดโทโสโอหัง เพราะอนิฐารมณ์ รูปร่างที่ไม่อยากจะดู มากระทบนัยตา เสียงที่ไม่น่าฟังมากระทบหู กลิ่นที่ไม่น่าดมมากระทบจมูก รสที่ไม่น่ากินมากระทบลิ้น สัมผัสความกระทบถูกมากระทบถึงกาย ความคิดที่ไม่สมคิดผิดหมายมากระทบใจ ให้เป็นมูลมารับเกิดสัมผัสชาเวทนาขึ้นภายใน สำรวมไม่ทันจึงดันออกข้างนอกให้คนอื่นรู้ว่าเขาโกรธ ดังเช่นเจ้าคุณพิมลธรรมเป็นตัวอย่าง ถ้าเขายอท่านว่าพระเดชพระคุณแล้วท่านยิ้ม พอเขาด่าก็โกรธ โทโสเกิดในทวาร ๖ เพราะถูกกระทบกระเทือนสิ่งที่เป็นอนิฐารมณ์ไม่พอใจ ก็เกิดโกรธ แต่โทโสก็ไม่มีอำนาจกดขี่เจ้าของเลยเว้นแต่เจ้าของโง่เผลอสติเช่นพระพิมลธรรมถึกนี้ โทโสจึงกดขี่ได้ ถ้าฉลาดแล้วระวังตั้งสติไม่พลุ่มพล่าม โทโสเป็นสหชาติเกิดกับด้วยจิต ไม่ได้ติดอยู่กับใจ ถึงเป็นรากเง่าเค้ามูลก็จริง แต่เจ้าของไม่นำพาหรือคอยห้ามปรามข่มขู่ไว้ โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ เปรียบเช่นพืชพันธ์เครื่องเพาะปลูก เจ้าของอย่าเอาไปดอง อย่าเอาไปแช่ อย่าเอาไปหมักในที่ฉ่ำแฉะแล้ว เครื่องพืชพันธ์เพาะปลูกทั้งปวงไม่ถูกชื้นแล้วงอกไม่ได้ โทโสก็เช่นกัน ถ้าไม่รับให้กระทบถูกแล้ว โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ ดูแต่ท่านเจ้าถึกเป็นตัวอย่าง ตัวท่านเป็นเพศพระครั้นท่านขาดสังวรท่านก็กลายเป็นโพระ กระโถนเลย

พลอยแตกโพล๊ะ เพราะโทโสของท่าน ท่านรับรองยึดถือทำให้มูลแฉะชื้น จงจำไว้ทุกคนเทอญ ฯ

๏ มีรายหนึ่งนิมนต์ท่านเจ้าคู่นี้ไปเทศน์ ท่านก็ใส่กันเบื้นต้นว่า สมเด็จเจ้าโตท่านเทศน์บอกสัปปุรุสว่า รูปไปเทศน์กลางทุ่งนายังมีหมาตัวหนึ่ง เจ้าของเขาเรียกว่าอ้ายถึก อ้ายถึกมันแห้ใส่อาตมา อาตมาไม่มีอะไรจะสู้อ้ายถึก หมา มีแต่หุบบาน ๆ สู้มันจ๊ะ หุบบานไม่ใช่อื่นหยาบคายหนาจ๋า คือฉันเอาร่มนี่เอง กางบานแล้วหุบเข้าจ๊ะ หุบบาน ๆ ๆ แล้วหมาหนี ฯ

(อันการเทศนาของท่านวิจิตรพิศดาร จดจำไม่หวาดไม่ไหวขอหยุดที)

๏ ครั้งหนึ่งเข้าบิณฑบาตเวรในพระบรมมหาราชวัง พอถึงตรงขันทรง เสื่อกระจูดลื่นแทบขะมำ แต่ท่านหลักดีมีสติสัมปชัญญะมาก ท่านผสมก้มลงจับมุมเสื่อ เต้นตามเสื่อตุ๊บตั๊บไป สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงทำพระสุรเสียง โอ่ะ โห่ะ ๆ ๆ เจ้าคุณหลักดี เจ้าคุณหลักดีทรงชม ฯ

๏ ครั้งหนึ่งไปเทศน์บ้านขุนนางผู้หนึ่ง พอบอกศักราชแล้วคุยขึ้นว่า วันนี้เสียงคล่องเทศน์กุมารก็ได้ ขุนนางผู้นั้นเลยให้เทศน์ท่านองกุมาร ข่าวว่าเพราะดีผู้หญิงชอบ ครั้งหนึ่งเขานิมนต์ไปเทศน์ที่ศาลาบ้านหม้อ อ. บางตะนาวศรี กัณฑ์ชูชก ท่านไปถึงยามสาม เขาไปนอนกันหมด ท่านไปถึงให้คนแจวตีกลองตูม ๆ ขึ้นแล้วท่านเทศน์ชูชกไปองค์เดียว ชาวบ้านต้องลุกมาฟังท่านยังรุ่ง ฯ

๏ ครั้งหนึ่งไปเทศน์ที่ไหนมา บ้านขุนนางอยู่ริมน้ำ เขาตั้งธรรมาสน์เทศน์ยังไม่มา ท่านจอดเรือถือคัมภีร์ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ว่า อด อด อด อด ๆ อยู่นานแล้วลงธรรมาสน์ไป ฯ

๏ ครั้งหนึ่งไปทอดกฐินทางอ่างทอง ไปจอดนอนท้ายเกาะใหญ่ ท่านจำวัดบนโบสถ์วัดท่าซุง คนเรือนอนหลับหมด ขโมยล้วงเอาเครื่องกฐินไปหมด ท่านดีใจยิ้มแต้แล้วกลับลงมา ชาวบ้านถามว่าท่านทอดแล้วหรือ ท่านตอบว่าทอดแล้วจ๊ะ แบ่งบุญให้ด้วย แล้วท่านเลยซื้อหม้อบางตะนาวศรีบรรทุกเต็มลำ ใครถามว่าเจ้าคุณซื้อหม้อไปทำไมมาก ท่านตอบว่า ไปแจกชาวบางกอกจ๊ะ แล้วแจวลัดเข้าคลองบางลำภู

ไปออกคลองโอ่งอ่าง คลองสะพานหัน เลยออกไปแม่น้ำ แล้วขึ้นวัดระฆัง วันนั้นหวยออก ม หันหุนเชิด คนคอยจับหวยถูกกันมาก แต่กินหู้หมด ท่านแจกหม้อหมดลำ ถ้าบ้านไหนนิมนต์เทศน์ท่านรับ กำหนดเวลาไม่ได้ ที่แห่งหนึ่งเจ้าของเขาหลับแล้วท่านไปนั่งเทศน์ที่ประตูบ้านก็มี หัวบันไดบ้านก็มี ฯ

๏ อนึ่งการบิณฑบาตไม่ขาด ท่านชอบไปจอดเรือในคลองบางนกแขวก พวกเข้ารีตมาก แล้วท่านออกบิณฑบาตตอนเช้า พวกเข้ารีตเข้าใจว่ามาขอทาน เขาใส่ข้าวสาร หมูดิบ ท่านก็มานั่งเคี้ยวข้าวสาร กับหมูดิบ ฯ

๏ บางทีไปเทศน์ทางคลองบางนกแขวก ท่านนอนจำวัดหลับไป พอบ่ายสองโมงตื่น ท่านถามคนแจวเรือว่าเพลหรือยัง เขาเรียนว่าเพลแล้วขอรับ ท่านถามว่าเพลที่ไหนจ๊ะ เขาเรียนว่าเพลที่วัดล่างขอรับกระผม

ท่านอ้อนวอนเขาว่า พ่อคุ้น พ่ออย่าเห็นกับเหน็ดกับเหนื่อย พ่อช่วยพาฉันไปฉันเพลที่วัดตีกลองเพลสักหน่อยเถอะจ๊ะ นึกว่าช่วยชีวิตฉันไว้ คนเรือแจวกลับลงไปอีกสามคุ้งน้ำถึงวัดที่ตีกลอง ท่านขึ้นไปขออนุญาตสมภารเจ้าวัด สมภารยอมปูเสื่อที่หอฉันใกล้กับกลองแล้วคนเรือยกสำรับกับข้าวขึ้นไปประเคนท่าน ท่านก็ฉัน สมภารมาคอยดูแล พระเด็ก ๆ แอบดู เจ้าพวกเด็กวัดก็กรูเกรียวมาห้อมล้อม บ้างตะโกนบอกกันว่า พระกินข้าวเย็นโว้ย เด็กบางคนเกรียวเข้าไปบอกผู้ใหญ่ถึงบ้าน เขาพากันออกมา บ้างมีส้มขนมกับข้าวลูกไม้ ก็ออกมาถวายเป็นอันมาก ฉันไม่หวาดไหว เลยเลี้ยงเด็กเลี้ยงคนเรืออิ่มแต้ตามกัน ฯ

(บางทีท่านเห็นในตติยคัณฐีฎีกา แก้โภชนะมีบาลีว่า "อญฺญตฺร รตฺติยา มาภุญฺชติ" แปลว่าให้เจ้าภิกษุขบฉันในเวลากาลตั้งแต่เห็นดวงอาทิตย์ขึ้น จนถึงดวงอาทิตย์ตกยังเห็นดวงเรียกว่ากาล ถ้าค่ำคืนเรียกว่าวิกาล ฉันกลางวันนี้ เป็นบัญญัติเพิ่มเติมเมื่อครั้งแผ่นดินพระพิมลธรรมในกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น)

๏ อนึ่งจรรยาอาการของสมเด็จพระพุฒาจารย์โตพระองค์นี้ ประพฤติอ่อนน้อมยำเกรงผู้ใหญ่ และพระสงฆ์ ถ้าพระแบกคัมภีร์เรียน สามเณรแบกคัมภีร์เรียน หาก

ท่านไปพบกลางถนนหนทาง ท่านเปี่นต้องหมอบก้มลงเคารพ ถ้าพระเณรไม่ทันพิจารณา สำคัญว่าท่านก้มตนเคารพตน และก้มตอบเคารพตอบท่าน ทีนั้นเถอะไม่ต้องไปกัน ต่างคนต่างหมอบกันแต้อยู่นั่นเอง ฯ

๏ ตั้งแต่ท่านรับสมณศักดิ์เปี่นที่พระธรรมกิติ จนกระทั่งเปี่นพระเทพกวี ได้มีความผิดครั้งหนึ่ง เมื่อเทศน์ถึงตั้งกรุงกบิลพัสดุ์ และตั้งวงศ์ศักยราช ในพระปฐมโพธิปริเฉทที่ ๑ นั้น แต่ในสมัยใช่กาลจะเทศน์พระปฐมโพธิปริเฉทที่ ๑ ไม่ใช่กลางเดือน ๖ ท่านก็นำไปเทศน์ถวายว่า เมื่อตั้งกรุงกษิลพัสดุ์แล้ว จึงนำบุตรกษัตริย์ในวงศ์เดียวกันมาเสก แต่กษัตริย์องค์แรกได้นำพระขนิษฐานารีมาอภิเษก ตามลัทธิกติของพวกพราหมณ์ที่พากันนิยมว่าแต่งงานกันเองไม่เสียวงศ์ จนเปี่นโลกยบัญญัติสืบมาช้านาน จนถึงกษัตริย์โอกากะวงศ์รัชกาลที่ ๑ รวมพี่น้อง ๗ องค์ เจ้าชาย ๓ เจ้าหญิง ๓ ออกจากเมืองพระราชบิดา มาตั้งเปี่นราชธานี ขนานนามว่ากรุงกบิลพัสดุ์ ตามบัญญัติของกบิลฤๅษี ต่อนี้ไปก็แต่งงานราชาภิเษก พี่เอาน้อง น้องเอาพี่ เอากันเรื่อยไม่ว่ากัน เห็นตามพราหมณ์เขาถือมั่นว่าอะสมภินนะวงศ์ ไม่แตกพี่แตกน้องแน่นแฟ้นดี บริสุทธิ์ไม่เจือไพร่ คราวนี้เลียนอย่างมาถึงประเทศใกล้เคียงมัชฌิมประเทศก็พลอยเอาอย่างกันสืบ ๆ มาจนถึงสยามประเทศก็เอาอย่างเอาพี่เอาน้องขึ้นราชาภิเษกและสมรสกันเปี่นธรรมเนียมมา ฯ

๏ สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ไม่พอพระราชหฤทัย ไล่ลงธรรมมาสน์ ไป ไป ไป ไป ให้พ้นพระราชอาณาจักร ไม่ให้อยู่ในดินแดนของฟ้า ไปให้พ้น พระเทพกวีออกจากวัง เข้าไปนอนในโบสถ์วัดระฆังออกไม่ได้นาน ใช้บิณฑบาตบนโบสถ์ ลงดินไม่ได้เกรงผิดพระบรมราชโองการ ครั้งถึงคราวถวายพระกฐิน เสด็จมาพบเข้ารับสั่งว่า อ้าวไล่แล้วไม่ให้อยู่ในราชอาณาจักรสยามทำไมยังขืนอยู่อีกล่ะ ขอถวายพระพร อาตมาภาพไม่ได้อยู่ในพระราชอาณาจักร อาตมาภาพอาศัยอยู่ในพุทธจักร ตั้งแต่วันมีพระราชโองการ อาตมาภาพไม่ได้ลงดินของมหาบพิตรเลย ก็กินข้าวที่ไหน ไปถานที่ไหน ขอถวายพระพร บิณฑบาตบนโบสถ์นี้ฉัน ถานในกระโถน เทวดาคนนำไปลอยน้ำ

รับสั่งว่า โบสถ์นี้ไม่ใช่อาณาจักรสยามหรือ ถวายพระพรว่า โบสถ์เป็นวิสุงคาม เป็นส่วนหนึ่งจากพระราชอาณาจักร กษัตริย์ไม่มีอำนาจขับไล่ได้ ขอถวายพระพร

ลงท้าย ขอโทษ ๆ แล้วทรงถวายกฐิน

ครั้นเสร็จการกฐินแล้ว รับสั่งว่าอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามได้ แต่วันนี้เป็นต้นไป

(เหตุนี้แหละทำให้พระเทพกวี คิดถวายอดิเรก ทั้งเป็นคราวหมดรุ่นพระผู้ใหญ่ด้วย)

๏ ครั้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์แล้ว ท่านก็ยิ่งเป็นตลกมากขึ้น คอยไหวพริบในราชการแจจัดขึ้นยิ่งกว่าเป็นพระเทพกวี ดูเหมือนคอยแนะนำเป็นปโรหิตทางอ้อม ๆ ฯ

๏ ครั้งหนึ่งไปสวดมนต์ที่วังกรมเทวา ฯ วังเหนือวัดระฆัง พอพายเรือไปถึงท้ายวัง เกิดพายุใหญ่ฝนตกห่าใหญ่ เมล็ดฝนโตโต คลื่นก็จัดละลอกก็จัด สมเด็จพระพุฒาจารย์เอาโอต้นเถามาใบหนึ่ง แล้วจุดเทียนติดปากโอแล้วลอยลงไป บอกพระให้คอยดูด้วยว่าเทียนจะดับเมื่อใด พระธรรมถาวรเล่าว่าเวลานั้นท่านเป็นที่พระครูสังฆวิชัย ได้เป็นผู้ตั้งตาคอยตามดู แลเห็นเป็นแต่โอโคลงไปโคลงมา เทียนก็ติดลุกแวบวาบไปจนสุดสายตาเลยหน้าวัดระฆังก็ยังไม่ดับ ฯ

๏ และท่านเข้าบ้านแขกบ้านจีน สวนใหญ่ ๆ เดินได้สบายไม่ต้องเกรงสุนัขที่เขาเลี้ยงนอนขวางทางท่านต้องก้มให้สุนัขแล้วยกมือขอทางเจ้าสุนัข ว่าขอดิฉันไปสักทีเถิดจ๊ะ แล้วก้มหลีกไป ไม่ข้ามสุนัข จะดุเท่าดุอย่างไร จะเป็นสุนัขฝรั่งหรือสุนัขไหหลำ ก็ไม่แห้ไม่เห่าท่าน นอนดูท่านทำแต่ตาปริบ ๆ มอง ๆ เท่านั้น โดยสุนัขจูที่ปากเปรอะ ๆ ก็ไม่เห่าไม่ห้ามท่าน ฯ

๏ ครั้งหนึ่งสมโภชพระราชวังบนเขามไหสวรรค์ เมืองเพชรบุรี สังฆการีวางฎีกา ท่านไปเรือญวน ๔ แจว ออกทางปากน้ำบ้านแหลม เวลานั้นทะเลเป็นบ้าคลื่นลมจัดมากชาวบ้านในอ่าวบ้านแหลมช่วยกันร้องห้ามว่า เจ้าประคุณอย่าออกไปจะล่มตาย ท่านตอบว่าไปจ๊ะ ไปจ๊ะ ท่านออกยืนหน้าเก๋งเอาพัชนีใบตาลโบกแหวกลม

หน้าเรือ ลูกคลื่นโตกว่าเรือท่านมากบังเรือมิดแต่ทางหน้าเรือคลื่นไม่มี ลมก็แหวกทางเท่ากับแจวในลำท้องร่อง น้ำเรียบแต่น้ำข้าง ๆ กระเซ็นบ้าง เพราะคลื่นข้างเรือทั้งสองโตเป็นตลิ่งทีเดียว พระธรรมถาวรเล่าว่า เวลานั้นท่านเป็นพระครูปลัดไปกับท่านด้วยได้เห็นน่าอัศจรรย์ ใจท่านหาย ๆ ดูไม่รู้ว่าจะคิดเกาะเกี่ยวอะไร สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านยืนโบกพัดเฉย คนก็แจวเฉยเป็นปกติ จนเข้าปากน้ำเมืองเพชร ท่านจึงเข้าเก๋งเอนกาย ชาวปากอ่าวเมืองเพชรเกรงบารมีสมเด็จท่านมาก ยกมือท่วม ๆ หัว สรรเสริญคุณสมบัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตลอดจนเจ้าขุนนางที่ตามเสด็จคราวนั้นว่าเจ้าพระคุณสำคัญมาก แจวผ่าคลื่นลมกลางทะเลมาได้ตลอดปลอดโปร่งปราศจากอุทอันตราย ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่างราชการและว่างเทศนา ท่านก็อุตส่าห์ให้คนโขลกปูนเพชรผสมผงและเผาลาน โขลกกระดาษข่าวเขียนยันต์อาคมต่าง ๆ โขลกปนกันไป จัดสร้างเป็นพระพิมพ์ผง ฯ

๏ ในปีฉลู สัปตศก ๑๒๒๗ ปีนั้นเอง สมเด็จพระปวเรนทราเมศร์มหิศเรศร์รังสรรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบวรราชวัง (วังหน้า) เสด็จสวรรคต ในพระที่นั่งอิศเรศร์ ณ วัน......เดือนยี่ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ เถลิงราชย์ ได้อุปราชาภิเศก ๑๔ ปี กับ ๓ เดือน พระชนม์ ๕๗ กับ ๔ เดือน ประกอบโกศตั้งบนพระเบญจาในพระที่นั่งอิศเรศร์ ฯ นั้น ฯ

๏ สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในพระบวรศพ แต่พอเสด็จถึงพระทวารพระที่นั่งนั้น พวกพระสวดพระอภิธรรม ๘ รูปท่านตกใจเกรงพระบรมเดชานุภาพ ท่านลุกวิ่งหนีเข้าแอบในพระวิสูตร (ม่าน) ที่กั้นพระโกศทรงทราบแล้วกริ้วใหญ่แหว ๆ ว่า ดูซิ ดูซิ ดูถูกข้า มาเห็นข้าเป็นเสือ เป็นยักษ์ เอาไว้ไม่ได้ ต้องให้มันสึกให้หมด รับสั่งแล้วทรงพระอักษรถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ส่งให้พระธรรมเสนา (เนียม) นำลายพระราชหัตถ์เลขามาถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับจากสังฆการีมาอ่านดูแล้ว ท่านก็จุดธูป ๓ ดอก แล้วจี้ที่กระดาษที่ว่าง ๆ ลายพระหัตถ์นั้น ๓ รูป แล้วส่งให้พระธรรมเสนานำมาถวายคืนในเวลานั้น ฯ

๏ ครั้นพระธรรมเสนาทูลเกล้าถวาย ทรงทอดพระเนตรเห็นรูกระดาษใหม้ ไม่ลามถึงตัวหนังสือ ก็ทรงทราบธรรมปฤษณา จึงรับสั่งว่า อ้อท่านให้เราดับราคะ โทษะ โมหะ อันเป็นไฟ ๓ กอง งดที งดที เอาเถอะ ๆ ถวายท่าน พระธรรมเสนาไปเอาตัวพระสวดมานั่งประจำที่ให้หมด แล้วทรงแนะนำสั่งสอนระเบียบจรรยาในหน้าพระที่นั่งให้พระรู้ระเบียบรับเสด็จแต่นั้นมาจนถึงทุกวันนี้ ฯ

๏ ครั้งหนึ่งถึงเดือน ๑๑—๑๒ ลอยกระทงหลวง เสด็จลงประทับบนพระที่นั่งชลังคะพิมาน (ตำหนักแพ) พร้อมด้วยฝ่ายในเป็นอันมาก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจวเรือข้ามฟากผ่ารั้วเข้ามา เจ้ากรมเรือดั้งจับเรือแหกทุ่น รับสั่งถามว่าเรือใคร เจ้ากรมกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับสั่งว่าเอาเข้ามานี่ ครั้นเจ้ากรมเรือดั้งนำเรือสมเด็จ ฯ เข้าไปถวาย นิมนต์ให้นั่งแล้วรับสั่งว่าไปไหน ทูลขอถวายพระพรตั้งใจมาเฝ้า ทำไมเป็นถึงสมเด็จเจ้าแล้ว เหตุใดต้องแจวเรือเอง เสียเกียรติยศแผ่นดิน ทูลขอถวายพระพรอาตมาภาพทราบว่าเจ้าชีวิตเสวยน้ำเหล้า สมเด็จเจ้าก็ต้องแจวเรือ อ้อ จริง จริง การกินเหล้าเป็นโทษ เป็นมูลเหตุให้เสื่อมเสียเกียรติยศแผ่นดินใหญ่โตทีเดียว ตั้งแต่วันนี้ไปโยมจะถวายพระคุณเจ้า จักไม่กินเหล้าอีกแล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์เลยถวายยถาสัพพี ถวายอติเรก ถวายพระพรลา รับสั่งให้ฝีพายเรือดั้งไปส่งถึงวัดระฆัง ฯ

๏ เรื่องราวที่สมเด็จพระเจ้าพุฒาจารย์ (โต) กระทำและเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตามที่มีผู้เล่าบอกออกความให้ฟังนั้นหลายร้อยเรื่องได้เลือกคัดจดลงแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านผู้ฟัง จะเป็นหิตานุหิตส่าระประโยชน์แก่บุคคลชั้นหลัง ๆ ที่นับถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) และจะได้ประกอบเกียรติคุณของท่านไว้ให้เป็นที่ระลึกของคนชั้นหลัง ๆ จะยกขึ้นเล่าให้เป็นเรื่องหลักฐานบ้าง พอเป็นความดำริตามภูมิรู้ภูมิเรียน ภูมิปัญญาของสุตวาชน สุตะถามะชน ธัมมฑังสิกชน เพื่อผู้แสดงความรู้ ใครเป็นพหูสูตร ออกความเห็นเทียบเคียงคัดขึ้นเจรจาโต้ตอบกัน บุคคลที่ใคร่แสดงตนว่าช่างพูด ถ้าหากว่าอ่านหนังสือน้อยเรื่อง หรืออ่านแล้วไม่จำ หรือจำแล้วไม่ตริตรองตาม หรือตริตรองแล้วแต่ไม่มีวิจารณ์ วิจารณ์มีบ้างแต่ไม่มีญาณ

เครื่องรู้ผุดขึ้น ก็เป็นพหูสูตรไม่ได้เพราะขาดไร้เครื่องรู้ไม่ดูตำรา เหตุนี้ท่านจึงยกย่องบำรุงตำราไว้มาก สำหรับเป็นเครื่องรู้ เครื่องเห็น เครื่องเทียบ เครื่องทาน เครื่องเรียนต่างๆ ไว้เป็นปริยัติศาสนา แต่เรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ไม่มีกวีใดจะเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวเลย เป็นแต่เล่าสู่กันฟังพอหัวเราะแก้รำคาญ คนละคำสองคำ แต่ไม่ใคร่ตลอดเรื่องสักคนเดียว ข้าพเจ้าจึงอุตริอุตส่าห์สืบสาวราวเรื่องของท่านรวบรวมไว้ แล้วนั่งเรียงเป็นตัวร่างเสียคราวหนึ่ง ตรวจสอบอ่านทวนไปมาก็อีกคราวหนึ่ง อ่านทานแล้วขึ้นตัวหมึกนึกรวบรัดเรื่องราวของท่านไว้อีกคราวหนึ่ง กินเวลาช้านานราว ๆ สองเดือน ยังจะต้องเสนอเรื่องนี้ต่อเจ้านายใหญ่ๆ ให้ทรงตรวจอีกก็หลายวันจะต้องขออนุญาตสมุห์กรมพระนครบาลอีกก็หลายวัน ต้องพิมพ์จ้างอีกก็หลายสิบบาทหลายเวลาด้วย ฯ

๏ จะขอรวบรัดตัดความเบ็ดเตล็ดของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ออกเสียบ้าง จะบรรยายเรียบเรียงไว้แต่ข้อที่ควรอ่าน ควรฟัง ควรดำริ เป็นคติปัญญาบ้าง แห่งละอันพันละน้อยต่อข้อความหลัง ครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ นั้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านได้ประพฤติคุณงามความดี ดำรงตะบะเดชะชื่อเสียงกระเดื่องเฟื่องฟุ้งมาในราชสำนักก็หลายประการ ในสงฆ์สำนักก็หลายประการ จนท่านมีคนนับถือลือชาปรากฏ ตลอดสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เวลายาม ๑ กับ ๑ บาท สิริพระชนม์ ๖๔ เสวยราชสมบัติได้ ๑๗ ปี กับ ๖ เดือน ๑๔ วัน อายุสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ ๘๑ ปี รับตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์มาได้ ๔ ปี สิ้นรัชกาลที่ ๔ นี้ ฯ

๏ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ คือสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงราไชยสุริยสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์ครอบครองสยามรัฐอาณาจักรในเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ วันพุธ ปีมะโรง ศกนั้น พึ่งเจริญพระชนมายุได้ ๑๕ ปี ๗ เดือน ๙ วัน ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจุดเทียนเล่มใหญ่ เข้าไปในบ้านสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) คือสมเด็จพระประสาท ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เอาคัมภีร์หนีบรักแร้ ตาลปัตรทำหางเสือ จุดเทียนเล่มใหญ่เข้าไปที่บ้านสมเด็จพระประสาทในเวลากลางวันแสกแสก เดินรอบบ้านสมเด็จพระประสาท (คลองสาร) สมเด็จพระประสาทอาราธนาขึ้นบนหอนั่งแล้วว่าโยมไม่สู้มืดนักดอกเจ้าคุณ อนึ่งโยมนี้มีใจแน่นแฟ้นในพระพุทธศาสนาแน่นอนมั่นคงเสมอ อนึ่งโยมทะนุบำรุงแผ่นดินโดยเที่ยงธรรม และตั้งใจประคับประคองสนองพระเดชพระคุณโดยตรงโดยสุจริตคิดถึงชาติและศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นที่ตั้งตรงอยู่เป็นนิตย์ ขอเจ้าคุณอย่าปริวิตกให้ยิ่งกว่าเหตุ นิมนต์กลับได้ ฯ

๏ ครั้งหนึ่ง หม่อมชั้นเล็กตัวโปรดของสมเด็จพระประสาทถึงอนิจกรรมลง สมเด็จพระประสาทรักหม่อมชั้นมาก ถึงกับโสกาไม่ค่อยห่าง จึงใช้ทนายให้ไปอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังให้ไปเทศก์ดับโศกให้ท่านฟัง ทนายก็ไปอาราธนาว่า พณฯ หัวเจ้าท่านให้อาราธนาพระเดชพระคุณ ไปแสดงธรรมแก้โศกให้พณ ฯ ท่านฟังขอรับกระผมในวันนี้เพลแล้วขอรับกระผม ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับว่าจ๊ะ เรื่องเทศน์แก้โศกนั้น ฉันยินดีเทศน์นักจ๊ะฉันจะไปจ๊ะ ครั้นถึงเวลาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ลงเรือกราบสีไปถึงบ้านสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์นั่งที่บัญญัติพาสน์ ฯ

๏ ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ก็ออกรับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ปฏิสันฐานแล้วจุดเทียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นธรรมาสน์ ให้ศีลบอกศักราชแล้วถวายพร แล้วเริ่มนิกเขปบทเป็นทำนองเส้นเหล้าในกัณฑ์ชูชกว่า "ตะทากาลิงคะรัฏเฐ ทุนนะวิฏฐะพราหมณวาสี ชูชโกนามพราหมโณ ฯลฯ ตัสสอทาสิ" แปลความว่า "ตะทากาเล ในกาลเมื่อสมเด็จพระบรมสอหน่อชินวงศ์วิศณุเวท ฯ ว่าความพระคลังที่สมเด็จพระประสาทแต่งขึ้นนั้น พอกล่าวถึงกำเนิดชูชก ของท่านว่าผูกขึ้นใหม่ ขบขันคมสันมากกว่าความพระคลัง เพราะแหล่นอกแบบต้องขำอยู่เอง และแลเห็นเป็นความจริงเสียด้วย คราวนี้สมเด็จพระประสาทก็ยิ้มแป้น พวกหม่อม ๆ เหล่านั้น และ

คนผู้ใหญ่ ผู้หญิง ผู้เด็ก ทนาย ข้าราชการ ฟังเป็นอันมาก ก็พากันยิ้มแป้นแป้น ทุกคนพอถึงแหล่ขอทาน แหล่ทวงทอง แหล่พานาง คราวนี้ก็ถึงกับหัวเราะกันท้องคัดท้องแข็ง ถึงกับเยี่ยวรดเยี่ยวราดก็มีบ้าง ส่วนสมเด็จเจ้าพระยาเองก็หัวเราะถึงกับออกวาจาว่าสนุกดีจริง ขุนนางและทนายหน้าหอพนักงานเหล่านั้น ลืมเกรงสมเด็จพระประสาท สมเด็จพระประสาทก็ลืมโศกถึงหม่อมเล็ก ตั้งกองหัวเราะกั๊กก๊ากไปทั้งบ้าน เทศน์ไปถึงแหล่ยิงแหล่เชิญ แหล่น้ำทาง แหล่จบ ก็จบกัน ลงท้ายเหนื่อยไปตามกัน รุ่งขึ้นที่บ้านนั้นก็พูดลือกันแต่ชูชก สมเด็จเทศน์ ฝ่ายสมเด็จพระประสาทก็ลืมโศก ชักคุยแต่เรื่องความชูชก ตรงนั้นผู้นั้น ๆ แต่ง ไม่มีใครร้องไห้ถึงหม่อมเล็กมานาน ฯ

๏ ครั้นล่วงมาอีกปีหนึ่ง สมเด็จพระประสาท จัดการปลงศพหม่อมเล็ก จึงใช้ให้ทนายไปนิมนต์สมเด็จ ฯ มาเทศนาอริยสัจหน้าศพ ทนายไปถึงสมเด็จ ฯ ที่วัดแล้วก็กราบเรียนว่า พณ ฯ ให้อาราธนาพระเดชพระคุณไปแสดงธรรมหน้าศพพรุ่งนี้เพลแล้วขอรับกระผม

๏ ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจึงถามว่า จะให้ฉันเทศน์เรื่องอะไรจ๋า ทนายลืมคำว่าอริยสัจเสีย ไพล่ไปอวดดีเรียนท่านว่า ให้เทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจ้งชัดแล้วว่าเขาลืมและท่านก็ยิ้มแล้วรับว่า ๑๒ นักษัตรนั้นฉันเทศน์ดีนักจ้ะ ไปเรียนท่านเถิดว่าฉันรับแล้วจ้ะ ฯ

๏ ครั้นถึงวันกำหนดการตั้งศพหม่อมเล็ก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ไปถึงบ้านพณ ฯ ท่าน ขึ้นบนหอ พอสมเด็จเจ้าพระยาออกหน้าหอ ขุนนางเจ้านายที่เข้าฝากตัว แลจีนเถ้าแก่เจ๊สัว เจ้าเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือมาประชุมในงานนี้มาก สมเด็จพระประสาททายทักปราศัยบรรดาผู้ที่มา แล้วเข้ากระทำอัญชลีสมเด็จพระพุฒา จารย์ (โต) แล้ว ท่านกล่าวชักชวนบรรดาผู้ที่มานั้น ให้ช่วยกันฟังเทศน์ แล้วสมเด็จพระประสาท จุดเทียนธรรมาสน์เบิกธรรมะ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ศีลบอกศักราชขอเจริญพรเสร็จแล้ว ท่านก็เทศน์เริ่มกล่าวนิกเขปคาถาบทต้น ขึ้นว่า มูสิโก

อุสโภ พยัคโฆ สะโส นาโค สัปโป อัสโส เอฬโก มักกุโฏ กุกกุโฏ สุนักโข สุกโร สังวัจฉโร ติวุจจเตติ ท่านแปลขึ้นทีเดียวว่า ชวด หนู ฉลู วัว ขาล เสือ เถาะ กระต่าย มะโรง งูใหญ่ มะเส็ง งูเล็ก มะเมีย ม้า มะแม แพะ วอก ลิง ระกา ไก่ จอ หมา กุน หมู นี่และเป็นชื่อของปี ๑๒ เป็นสัตว์ ๑๒ ชนิด โลกบัญญัติให้จำง่ายกำหนดง่ายถ้าไม่เอาสัตว์ ๑๒ ชนิดมาขนานปี ก็จะไม่รู้ปีกี่รอบ ฯ

๏ ทีนี้สมเด็จเจ้าพระยา แลไปดูทนายผู้ไปนิมนต์ ขึงตาค้อนไปค้อนมา ทำท่าจะเฆี่ยนทนายผู้ไปนิมนต์ผิดคำสั่งของท่าน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชี้แจงอยู่ด้วยเรื่อง ๑๒ สัตว์ ง่วนอยู่ ท่านรู้ในกิริยาอาการของสมเด็จเจ้าพระยาว่าไม่พอใจทนายในการเปลี่ยนแปลงคำสั่งคำบัญชาการ ท่านจึงย้อนเกร็ดกล่าวคำทับ ๑๒ สัตว์ให้เป็นอริยสัจจธรรมขึ้นว่า ผู้นิมนต์เขาดีมีความฉลาด สามารถจะทราบประโยชน์แห่งการฟังธรรม เขาจึงขยายธรรมออกให้กว้างขวาง เขาจึงนิมนต์รูปให้สำแดง ๑๒ นักษัตร ซึ่งเป็นต้นทางพระอริยสัจจ์ พระอริยสัจจ์นี้ล้ำลึกสุขุมมาก ยากที่จะรู้แก่ผู้ฟังเผิน ๆ ถ้าจะฟังให้รู้ให้เข้าใจจริง ๆ แล้ว ต้องรู้นามปีที่ตนเกิดให้แน่ใจก่อนว่า ตนเกิดแต่ปีชวด ถึงปีชวด และถึงปีชวดอีก เป็น ๓ ชวด ๓ หนู รวมเป็นอายุที่ตนเกิดมานั้น คิดรวมได้ ๒๕ ปี เป็นวัยที่ ๑ เรียกว่าปฐมวัย ในปฐมวัยต้นชั้นนี้ กำลังแข็งแรง ใจก็กล้าหาญ ความทะยานก็มาก ความอยากก็กล้า ถ้าเป็นลูกผู้ดีมีเงิน มีหน้าที่ประกอบกิจการงาน มีที่พึ่งพักอิงสถานที่อาศัย ถ้าเป็นลูกพลคนไพร่ไร้ทรัพย์ กับไม่มีที่พึ่งพาอาศัยสนับสนุนค้ำจุน ซ้ำเป็นผู้มีสติปัญญาน้อย ด้อยอ่อนในการเรียนการรู้ คราวนี้ก็ทำหน้าเศร้าสลดเสียใจ แค้นใจตัวเองบ้าง แค้นใจบิดามารดา หาว่าตั้งฐานะไว้ไม่ดี จึงพาเขาลำบาก ตกทุกข์ได้ยากต้องเป็นหนี้เป็นข้า อายุเป็นยี่สิบห้าแล้ว ยังหาชิ้นดีอะไรไม่ได้ คราวนี้ ชาติทุกข์ในพระอริยสัจจ์เกิดปรากฏแก่ผู้ได้ทุกข์เพราะชาติ ความเกิดคราวนี้ ยังมีอีกคนหนึ่งเกิดขึ้นในปีฉลูแล้วถึงฉลูอีก แล้วถึงฉลูอีก รวม ๕ รอบ นับไปดูจึงรู้ว่า ๖๐ ปี จึงรู้สึกตัวว่าแก่ ตกในปูนชรา ตาก็มัว หัวก็มึน หูก็ตึง เส้นเอ็นก็ขัด ท้องไส้ก็ฝืด ผะอืดผะอม ทีนี้ความตริตรึกว่าเรารู้ตึงด

แก่ เราชราอายุถึงเท่านี้ ๆ เป็นส่วนเข้าใจว่า ชราทุกข์ถึงเราเข้าแล้ว จะกำหนดได้ก็เพราะรู้จักชื่อปีเกิด ถ้าไม่รู้ชื่อปีเกิดก็ไม่รู้ว่าตัวแก่เท่านั้นเอง เพราะใจอันเป็นอัพยา–กฤตจิต ไม่รู้แก่ ไม่รู้เกิด จะรู้ได้ก็ต้องตน กำหนดหมายไว้จึงรู้การ ที่จะกำหนดหมายเล่า ก็ต้องอาศัยจำปีเกิด เดือนเกิดวันเกิด ของตนก่อน จึงจะกำหนดทุกข์ให้เข้าใจเป็นลำดับปีไป เหตุนี้จึงได้กล่าวว่า ๑๒ นักษัตร เป็นต้นทางของพระอริยสัจจ์ ถ้าไม่เดินต้นทางก่อน ก็จะเป็นผู้หลงทาง ไปไม่ถูกที่หมายเท่านั้น แล้วท่านจึงสำแดงพระอริยธรรม ๔ สัจจ์ โดยปริยายพิจิตรพิสดาร พระอริยสัจจ์ที่ท่านแสดงในครั้งนั้นมีผู้ได้จำนำลงพิมพ์แจกกันอ่านครั้งหนึ่งแล้ว ในประวัติเรื่องนี้จะไม่มีเทศน์ เพราะไม่ประสงค์จะสำแดงพระอริยสัจจ์ ประสงค์จะเขียนแต่ประวัติข้อที่ว่าผู้นิมนต์ลืมคำสั่งสมเด็จเจ้าพระยา ไพร่ไปบอกสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่าเทศนา ๑๒ นักษัตร ท่านจึงวิสัชนาตามคำนิมนต์ ครั้นท่านเห็นไม่ชอบกล นายจะลงโทษบ่าว ฐานเปลี่ยน–แปลงคำสั่งคำบัญชา ท่านจึงมีความกรุณาเทศน์ยกย่องคำผิดของบ่าวขึ้นให้เป็นความดีจึงเทศนาว่า ๑๒ นักษัตร ๑๒ ปีนี้ เป็นต้นทางของพระอริยสัจจ์ ควรบุคคลจะรู้ก่อน รวมความว่า ท่านเทศน์ทุกขสัจจ์แล้ว เทศน์สมุทัยอริยสัจจ์ แล้วเทศน์มรรคอริยสัจจ์ จบลงแล้ว ใจสมเด็จเจ้าพระยาก็ผ่องแผ้ว ไม่โกรธทนายผู้นิมนต์พลาดทนายคนนั้นรอดไป ไม่ถูกด่าไม่ถูกเฆี่ยน เป็นอันแล้วไป ฯ

๏ ครั้นเข้าฤดูบวชนาค ท่านก็บวชนาคเสมอทุกวัด มีผู้เลื่อมใสนิมนต์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั่งที่พระอุปัชฌาย์ และท่านได้ประทานบรรพชาอุปสมบทแก่หม่อมเจ้าทัส อันเป็นพระบุตรสุดพระองค์ ในพระราชวงศ์ วังกรมหลวงเสนีบริรักษ์ก็ทรงพระผนวชในสำนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง หม่อมเจ้าพระทัสพระองค์นี้ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ ภายหลังได้เลื่อนขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร หม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ (ทัส) พระองค์นี้ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ผู้เรียบเรียงเรื่องนี้ด้วย ภายหลังทรงเลื่อนจากพระธรรมเจดีย์ ขึ้นเป็นหม่อมเจ้า

พระสมเด็จพระพุฒาจารย์วัดโพธิ์ (เชตุพน) รับพระสุพรรณบัฏในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพพระมหานคร ฯ

๏ ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชราภาพมากแล้ว ท่านไปไหนมา เผอิญปวดปั้สสาวะ ท่านออกมาปั้สสาวะกรรมหลังเก๋งข้างท้าย แล้วโยงโย่โก้งโค้งข้ามพนักเก๋งเรือกลับเข้าไปในเก๋ง พอถึงกลางพระองค์ จำเพาะคนท้ายทั้ง ๔ ออกแรงกระทุ้มแจวพร้อมกันส่งท้ายเข้า สมเด็จท่านยันไม่อยู่เพราะชราภาพมาก เลยล้มลงไปหน้าโขลกกระดานเรือปากเจ่อ ท่านก็ไม่โกรธไม่ด่า ท่านอุตส่าห์ขยับลอดศีรษะออกจากเก๋งเหลียวหลังไปว่ากับคนท้ายว่า พ่อจ๋าพ่ออย่าเข้าใจว่าพ่อมีแรงแต่พ่อคนเดียวหนาจ๋าคนอื่นเขาจะมีแรงยิ่งกว่าพ่อก็คงมีจ้ะ ว่าแล้วก็โยงโย่กลับเข้าเก๋งไปจำวัดอีก คราวนี้หม่อมราชวงศ์เจริญบุตรหม่อมเจ้าทัพในกรมเทวา เป็นศิษย์นั่งหน้าเก๋งไปด้วยจึงได้ยินหม่อมราชวงศ์องค์นี้ภายหลังได้เป็นสามเณร เป็นหม่อมราชวงศ์สามเณรเปรียญ ๖ ประโยค ภายหลังได้อุปสมบทในสำนักหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันท์ ภายหลังเลื่อนเป็นพระราชาคณะที่พระราชพัทธ เจ้าอาวาสวัดท้ายตลาด ภายหลังเลื่อนเป็นเจ้าอาวาสวัดระฆัง ภายหลังเลื่อนเป็นหม่อมราชวงศ์พระพิมลธรรม ภายหลังเลื่อนเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดระฆัง รับพระสุพรรณบัฏทุกคราวในรัชกาลที่ ๕ ฯ

๏ ต่อไปนี้จะได้กลับกล่าวถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) อีกว่า ครั้นถึงปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพ ฯ ที่บ้านสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) มีการประชุมนักปราชญ์ทุกชาติ ทุกภาษา ล้วนเป็นตัวสำคัญ ๆ รอบรู้การศาสนาของชาตินั้น ฯ

๏ สมเด็จเจ้าพระยา ให้ทนายอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปแสดงเผยแผ่ความรู้ในสิ่งที่ถูกที่ชอบด้วยการโลกการธรรม ในพุทธศาสนาอีกภาษาหนึ่งในชาติของสยามไทย ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ยินคำอาราธนา จึงรับสั่งว่า ฉันยินดีแสดงนักในข้อเข้าใจ ทนายกลับไปกราบเรียนสมเด็จพระประสาทว่า สมเด็จ ฯ ที่วัดรับแสดงแล้ว ในเรื่องแสดงให้รู้ความผิดถูกทั้งปวงได้ ฯ

๏ พอถึงวันกำหนด สมเด็จฯ ที่วัดระฆังก็ไปถึง นักปราชญ์ทั้งหลายยอมให้นักปราชญ์ของไทยออกความก่อนในที่ประชุมปราชญ์ และขุนนางทั้งปวงก็มาประชุมฟังด้วย สมเด็จพระประสาทจึงอาราธนาสมเด็จ ฯ ที่วัดระฆังขึ้นบัลลังก์ แล้วนิมนต์ให้สำแดงทีเดียว ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ออกวาจาสำแดงขึ้นว่า พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พึมพำ ๆ คราง ๆ ไปเท่านั้นนาน กล่าวพึมพำสองคำเท่านี้สักชั่วโมงหนึ่ง สมเด็จพระประสาทลุกขึ้นจี้ตะโพกสมเด็จ ฯ ที่วัดแล้วกระซิบเตือนว่า ขยายคำอื่นให้ฟังบ้าง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็เปล่งเสียงดังขึ้นกว่าเดิมอีกชั้นหนึ่งขึ้นเสียงว่า พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา ฯลฯ ว่าอยู่นานสักหนึ่งชั่วโมงอีก สมเด็จพระประสาทลุกขึ้นมาจี้ตะโพกสมเด็จ ฯ ที่วัดอีก ว่าขยายคำอื่นให้เขาฟังรู้บ้างซิ สมเด็จ ฯ ที่วัดเลยตะโกนดังกว่าครั้งที่สองขึ้นอีกชั้นหนึ่งว่า พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา อธิบายว่า การของโลกก็ดี การของชาติก็ดี การของศาสนาก็ดี กิจที่จะพึงกระทำต่าง ๆ ในโลกก็ดีกิจควรกระทำสำหรับข้างหน้าก็ดี กิจควรทำให้สิ้นธุระทั้งปัจจุบันและข้างหน้าก็ดี สำเร็จกิจเรียบร้อยดีงามได้ ด้วยกิจพิจารณาเป็นชั้น ๆ พิจารณาเป็นเปราะ ๆ เข้าไปตั้งแต่หยาบ ๆ และปูนกลาง ๆ และชั้นสูงชั้นละเอียด พิจารณาให้ประณีตละเมียดเข้า จนถึงที่สุดแห่งเรื่องถึงที่สุดแห่งอาการ ให้ถึงที่สุดแห่งกรณีย์ให้ถึงที่สุดแห่งวิธีให้ถึงที่สุดแห่งประโยชน์ยืดยาวพิจารณาให้รอบคอบทั่วถึงแล้ว ทุกๆคนจะรู้จักประโยชน์คุณเกื้อกูลตน ตลอดทั้งเมื่อนี้เมื่อหน้าจะรู้ประโยชน์อย่างยิ่งได้ ก็ต้องอาศัยกิจพิจารณาเลือกฟั้นค้นหา ของดีของจริงเด่นเห็นชัดปรากฏแก่คน ก็ด้วยการ

พิจารณาของคนนั้นเอง ถ้าคนใด สตินัอย ถ่อยปัญญา พิจารณา เหตุผล เรื่องราว กิจการงาน ของโลก ของธรรม แต่พื้น ๆ ก็รู้ได้พื้นๆ ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญา เป็นอย่างกลางก็รู้เพียงชั้นกลาง ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาอันละเอียดลึกซึ้ง ในข้อนั้น ๆ อย่างสูงสุดไม่หลับหูหลับตา ไม่งมงายแล้ว อาจจะเห็นผลแก่ตน ประจักษ์แท้แก่ตนเอง ดังปริยายมา ทุกประการ จบที ฯ

๏ ครั้นจบแล้ว ท่านลงจากบัลลังก์ ก็ไม่มีนักปราชญ์ชาติอื่น ๆ ภาษาอื่น ๆ มีแขกแลฝรั่งเป็นต้น ก็ไม่อาจออกปากขัดคอคัดค้านถ้อยคำของท่านสักคน อัดอั้นตู้หมด สมเด็จเจ้าพระยาพยักหน้าให้หมู่นักปราชญ์ในชาติทั้งหลายที่มาประชุมคราวนั้นให้ขึ้นบัลลังก์ ก็ต่างคนต่างแหยงไม่อาจนำออกแสดงแถลงในที่ประชุมได้ ถึงต่างคนต่างเตรียมเขียนมาก็จริง แต่คำของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครอบไปหมด จะยักย้ายโวหาร หรือจะอ้างเอาศาสดาของตน ๆ มาแสดงในที่ประชุมเล่า เรื่องของตัวก็ชักจะเก้อจะต่ำจะขึ้นเหนือความพิจารณาที่สมเด็จ ฯ ที่วัดระฆังกล่าวนั้นไม่ได้เลย ลงนั่งพยักหน้าเกี่ยงให้กันขึ้นบัลลังก์ใครก็ไม่อาจขึ้น สมเด็จพระประสาทเองก็ซึมทราบได้ดี เห็นจริงตามปริยายของทางพิจารณา รู้ได้ตามชั้น ตามภูมิ ตามกาล ตามบุคคล ที่ยิ่งและหย่อน อ่อนและกล้า จะรู้ได้ก็ด้วยการพิจารณา ถ้าไม่พิจารณา ก็หาความรู้ไม่ได้เลย ถ้าพิจารณาต่ำ หรือน้อยวันพิจารณา หรือน้อยพิจารณา ก็มีความรู้น้อยห่างความรู้จริงของสมเด็จ ฯ ที่วัดทุกประการ วันนั้นก็เป็นอันเลิกประชุมปราชญ์ ต่างคนต่างลากลับ ฯ

๏ ก็และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ พูดธรรมสากัจฉากันในที่สภาการต่าง ๆ ถ้ามีผู้ถาม ถามขึ้นว่า คำที่เรียกกันว่านิพพาน ๆ นั้น บางคนเป็นนักแปล ก็แปลตามศัพท์ ว่าดับบ้าง ออกจากเครื่องร้อยรัดบ้าง แปลว่าเกิดแล้วไม่ตายบ้าง ตายแล้วไม่มาเกิดบ้าง ดับจากกิเลสบ้าง ดับไม่มีเศษเป็นนิรันทพินาสบ้าง เลยไม่บอกถิ่นฐานเป็นทางเดียวกัน จะยังกันและกันให้ได้ความรู้จักพระนิพพานเป็นเงา ๆ หรือรู้รางรางบ้างก็ทั้งยาก จึงพากันหารือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ในเรื่องใครรู้จักนิพพาน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านว่าท่านก็ไม่รู้แห่ง แต่จะช่วยชี้แจงอุปมา

เปรียบเทียบให้รู้และเข้าใจเอาเอง ตามเหตุแลผล เทียบเทียมได้บ้างว่านิพพานจะรู้ได้อย่างไร ท่านอุปไมยด้วยหญิงสองคนพี่น้องจ้องคิดปรารภปรารมภ์อยู่แต่การมีผัว อุตส่าห์อาบน้ำทาขมิ้น นุ่งผ้าใหม่ ผัดหน้า หวีผมแปร้ ก็ประสงค์ความรักให้เกิดกับชายผู้แลเห็นจะได้มาสู่ขอเป็นสามีเท่านั้น ครั้นล่วงมาก็สบโชคสบช่องของคนพี่สาวมีผู้มีชื่อมีหน้ามาขอ ได้ตกลงแต่งงานร่วมห้องร่วมหอกันแล้ว หญิงผู้ที่เป็นนางน้องสาวก็มาเยี่ยมแล้วตั้งวิงวอนเซ้าซี้ซักถามว่า พี่จ๋า การที่พี่หลับนอนกับผัวนั้น มีรสมีชาติครึกครื้นสนุกสนานชื่นบานเป็นประการใด จงบอกให้ฉันรู้บ้าง นางพี่สาวก็ไม่รู้แห่งจะนำความรื่นรมย์สมสนิทด้วยสามีนั้น ออกมาตีแผ่เปิดเผยให้น้องสาวสมรู้ตามเห็นตามในความรื่นรมย์แห่งโลกสันนิวาสได้ นางพี่สาวก็ได้แต่บอกว่าน้องมีผัวบ้างน้องก็จะรู้เอง ไม่ต้องถามเอาเรื่องกับพี่หรอก ฯ

๏ ครั้นอยู่มาไม่ช้านาน นางผู้เป็นน้องได้สามีแล้วไปหาพี่สาว ๆ ถามว่า การหลับนอนรมย์รื่นชื่นใจกับผัวน้องมีความรู้สึกว่าเป็นเช่นไร ลองเล่าบอกออกความให้พี่เข้าใจบ้างซีแม่น้อง นางน้องสาวฉอเลาะตอบพี่สาวทันทีว่า พี่ไม่ต้องเยาะ ไม่ต้องเยาะ และพี่น้องหญิงคู่นั้น ก็นั่งสำรวลหัวเราะกันตามฐานที่รู้รสสังวาสเสมอกัน ข้ออุปมานี้ฉันใดก็ดี พระโยคาวจรกุลบุตร มีความมุ่งหมายจะออกจากชาติจากภพ เบื่อหน่ายโลกสันนิวาส เห็นว่าเป็นหม้อต้มหรือเรือนอันไฟไหม้ คิดจะออกจะหนีให้พ้น ก็ทำความพยายามแข็งข้อถกเขมรจะเผ่นข้ามให้พ้นจากหม้อต้มสัตว์ และเรือนไฟอันไหม้ลุกลาม ก็เตรียมตัวทำศีลให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษเศร้าหมอง ทำสมาธิตั้งใจตรงจงใจทำสัมมะถะกัมมัฏฐาน ทำปัญญาให้เป็นวิปัสสนาญาณอย่างยิ่งยอด ตัดสังโยชน์ให้ขาดเด็ดแล้วด้วยมีดคมกล้า กล่าวคือ โคตรภูญาณ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ทำช่องให้เวิ้งว้างเห็นแสงสว่างปรากฏ พระโยคาวจรกุลบุตรก็กำหนดดวงจิต จิตวางอารมณ์ วางสัญญา วางอุปาทานเครื่องยึดถือ ทำลายเครื่องกั้นทั้ง ๕ ละวางได้ขาด ประกอบองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ฟอกใจ คราวนี้ใจก็ถอปรด้วยวิสุทธิ ๗ เมื่อวิสุทธิ ๗ ประการผุดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรกุลบุตรก็มาละวิตก ละวิจารณ์ ละปีติ ละสุข ละเอกัคคตา เหลือแต่อุเบกขาญาณ ดำเนินไปอุเบกขาญาณมีองค์ ๖ ประการ

เป็นแผ่น มโนธาตุ ก็กลายเป็นอัพยากฤตไม่ติดบุญ ไม่ติดบาป ต่อไป จะยังมีลมหายใจ หรือหมดลมหายใจมโนธาตุก็ตั้งอยู่ตามตำแหน่ง ไม่เข้าสิงในเบญจขันธ์ต่อไป เรียกว่า ธรรมธาตุ บริสุทธิ์จำเพาะตน เรียกว่าพระนิพพาน ท่านผู้ได้ผู้ถึง ท่านรู้กันว่าเป็น เอกันตบรมสุข ไม่ระคนปนด้วยทุกข์ต่อไปท่านไม่ต้องซักถามเซ้าซี้ เช่นหญิงทั้ง ๒ ดังสำแดงมา (จบสากัจฉา) ฯ

(จงตริตรองตามความเปรียบเทียบแลกอปรธรรมะต่างๆ ตามความแนะนำมา ก็จะเห็นพระนิพพานได้บ้าง)

๏ ในปลายปีมะเมีย โทศก นั้นมา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้มีลายลิขิต แจ้งแก่กรมสังฆการีว่า จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเป็นกิตติมศักดิ์ ด้วยเหตุชราทุพพลภาพ ไม่สามารถรับราชการเทศน์แลสวดฉัน ในพระบรมมหาราชวังได้ ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตตกเป็นพระมหาเถรกิตติม-ศักดิ์ และได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนา หม่อมเจ้าพระ (ทัส) ใน กรมสมเด็จพระราชวังหลัง ขึ้นเป็นพระราชาคณะรองเจ้าอาวาสพระราชทานพระ สุพรรณบัฏ มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์มีฐานา ๓ รูป มีนิตยภัตร เดือนละ ๑๖ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาท เป็นผู้ช่วยบัญชากิจการวัดระฆังต่อไป ฯ

๏ ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ปลดชรายกเป็นสมเด็จพระราชาคณะกิตติมศักดิ์แล้ว ท่านก็คลายอิสริยยศ บริวารยศ แบกตาลิปัตรเองพายเรือบิณฑบาตเอง จนเป็นที่คุ้นเคยกับอีกา กาจับบ่ากินอาหาร กับท่าน จนท่านพูดกับกา ที่ประตูนงคลีลา (ประตูดิน) กาตัวหนึ่งบอกว่าจะไป วัดมหาธาตุ กาตัวหนึ่งว่าจะไปท่าเตียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่า ไปท่าเตียน ดีกว่าไปวัดมหาธาตุ เพราะคนเขาทิ้งหัวกุ้งหัวปลาหมักหมมไว้มาก ที่วัดมหาธาตุถึง มีโรงครัวก็จริง แต่ทว่าคนเขาขนเก็บกวาดเสียหมดแล้วจ้ะ ฯ

๏ เวลาจำวัดอยู่ในกุฎิของท่านที่วัดระฆังนั้น เจ้าขโมยเจาะพื้นกุฏิล้วงเอาข้าว ของที่วางเกลื่อนไว้ เจ้าขโมยล้วงไม่ถึง ท่านก็ช่วยเอาไม้เขี่ยของนั้น ๆ เข้าไปให้ ใกล้มือขโมย เจ้าขโมยลักเข็นเรือใต้ถุนกุฏิ ท่านก็เปิดหน้าต่างสอนขโมยว่า เข็นเบาๆ

หน่อยจ้ะ ถ้าดังไปพระท่านได้ยินเข้า ท่านจะตีเอาเจ็บเปล่าจ้ะ เข็นเรือบนแห้ง เขาต้องเอาหมอนรองข้างท้ายให้โด่งก่อนจ้ะ ถึงจะกลิ้งสะดวกดี เรือก็ไม่ช้ำไม่รั่วจ้ะ เลยเจ้าขโมยเกรงใจไม่เข็นต่อไป ฯ

๏ ครั้งเมื่อนางนาคบ้านพระโขนง เขาตายทั้งกลม ปีศาจของนางนาคกำเริบ เขาลือกันต่อมาว่า ปีศาจนางนาคมาเป็นรูปคนช่วยผัววิดน้ำเข้านาได้ จนทำให้ชายผู้ผัวมีเมียใหม่ไม่ได้ ปีศาจนางนาคเที่ยวรังควานหลอนหลอก คนเดินเรือในคลองพระโขนงไม่ได้ ตั้งแต่เวลาเย็นตะวันรอน ๆ ลงไป ต้องแลเห็นปีศาจนางนาคเดินห่มสีบ้าง โหนตัวบนต้นโพธิ์ต้นไทรบ้าง พระสงฆ์ในวัดพระโขนงมันก็ล้อเล่น จนกลางคืนพระภิกษุสามเณรต้องนอนรวมกัน ถ้าปลีกไปนอนองค์เดียวเป็นต้องถูกปีศาจนางนาครบกวนจนเสียงกร๊อกแกร๊กอื่น ๆ ก็เหมาว่าเป็นปีศาจนางนาคไปหมด จนชั้นนักเลงเที่ยวกลางคืนก็ต้องหยุดเซาลงเพราะกลัวปีศาจนางนาค พวกหมอผีไปทำเป็นผู้วิเศษตั้งพิธีผูกมัดเรียกภูตมัน มันก็เข้ามานั่งแลบลิ้นเหลือกตาเอาเจ้าหมอต้องเจ็งมันมาหลายคน จนพวกแย่งชิงล้วงลักปลอมเป็นนางนาคหลอกลวงเจ้าของบ้าน เจ้าของบ้านกลัวนางนาคเลยมุดหัวเข้ามุ้ง ขโมยเก็บเอาของไปสบาย ค่ำลงก็ต้องล้อมต้องนั่งกองกันยังรุ่งก็มี ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านรู้เหตุปีศาจนางนาคกำเริบเหลือมือหมอ ท่านจึงลงไปค้างที่วัดมหาบุศในคลองพระโขนง พอค่ำท่านก็ไปนั่งอยู่ปากหลุม แล้วท่านเรียกนางนาคปีศาจขึ้นมาสนทนากัน ฝ่ายปีศาจนางนาคก็ขึ้นมาพูดจาตกลงกันอย่างไรไม่ทราบ ลงผลท้ายที่สุด ท่านได้เจาะเอากระดูกหน้าผากนางนาคที่เขาฝังไว้มาได้ แล้วท่านมานั่งขัดเกลาจนเป็นมัน ท่านนำขึ้นมาวัดระฆัง ท่านลงยันเป็นอักษรไว้ตลอด เจาะเป็นปั้นเหน่งคาดเอว ไปไหนท่านก็เอาติดเอวไปด้วย ปีศาจในพระโขนงก็หายกำเริบซาลง เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ) ยังเป็นสามเณรอยู่ในกุฏิสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นางนาคได้ออกมารบกวน ม.ร.ว. เณร ๆ ก็ร้องฟ้องสมเด็จ ฯ ว่า สีกามากวนเขาเจ้าข้า สีกามากวนเขา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านร้องว่า นางนาคเอ๊ย อย่ารบกวนคุณเณรซี ปีศาจนั้นก็สงบไป นาน ๆ จึงออก

มารบกวน ครั้นท่านชรามากแล้ว ท่านจึงมอบปิ้นเหน่งกระดูกหน้าผากนางนาค ประทานไว้กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ มอบหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญให้ไป อยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ด้วย นาน ๆ นางนาคออกหยอกเย้าหม่อมราชวงศ์ สามเณรเจริญ หม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญต้องร้องฟ้องหม่อมเจ้าพระพุทธบาทฯ ต้องทรงกริ้วนางนาคว่า เป็นผู้หญิงยิงเรืออย่ามารบกวน คุณเณรจะดูหนังสือหนังหา เสร็จกริ้วแล้วก็เงียบไป (เรื่องนี้สำหรับเจ้านายหม่อมราชวงศ์วังหลังเล่าให้ฟัง)ฯ

๏ ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ปลดภาระการวัดการสอนให้หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์แล้ว ส่วนตัวท่านก็ไปตามสบาย กับรีบทำพระพิมพ์ ดูให้คนโขลกปูนเพชร และนั่งพิมพ์ไป บางทีไปเยี่ยมป่าช้าวัดสระเกศ เช้าก็บิณฑบาต ได้อะไรก็ฉันไปพลาง บางทีเที่ยวสะพายบาตรไป ใครใส่เวลาไหน ท่านก็ฉันฉลองศรัทธาเวลานั้น บางทีก็ไปนั่งในโลหะปราสาทวัดราชวัดาราม ไปคุยกับหลวงพ่อรัตวัดเทพธิดารามบ้างแล้วถูกคอ บางทีไปดูช่างเขียนเขียนประวัติของท่านที่ผนังโบสถ์วัดบางขุนพรหมใน ดูให้ช่างก่อ ๆ พระโต ก่อขึ้นไปจนถึงพระโสณี (ตะโพก) ถึงหน้าขึ้นพระบาท ก็ขึ้นนมัสการพระพุทธบาทเสมอทุกปี จนพวกลพบุรี สระบุรีนับถือเอาน้ำล้างเท้าท่านไปเก็บไว้รักษาผีดาษดีนัก ถึงผีจะร้ายแรงดาษคะกั่วก็หาย เด็ก ๆ ที่ออกผีไม่มีใครเป็นอันตรายเลย เรื่องผีดาษเป็นดีมาก จนตลอดมาถึงพระโตวัดเกตุไชโยก็ศักดิ์สิทธิ์ในการรดน้ำมนต์รักษาผีดาษดี ชาวเมืองอ่างทองนับถือมากจนตราบเท่าทุกวันนี้ฯ

๏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นนมัสการพระพุทธบาทคราวใด เป็นต้องมีไตรไปพาดที่หัวนาคตีนกระได แล้วนิมนต์พระชักบังสุกุลโยมผู้หญิงของท่านที่เมืองพิจิตรทุกคราวว่านิมนต์บังสุกุลโยมฉันด้วยจ๊ะ พระจ๋า แล้วเลยไปนมัสการพระฉายเขามันฑกบรรพตด้วย จนกะเหรี่ยงดงนับถือมากเข้าปฏิบัติ ท่านไปกับอาจารย์วัดครุฑอาจารย์อื่น ๆ บ้าง กลับมาแล้วก็มาจำวัดสบายอยู่ ณ วัดบางขุนพรหมในเป็นนิตยกาลฯ

๏ แลพระพิมพ์ที่วัดบางขุนพรหมในนั้น เสมียนตราด้วง ขอเอาพิมพ์ของท่านไปพิมพ์ปูนแลผงของเสมียนตราด้วง ทำตามวุฒิของเสมียนตราด้วงเอง ชาวบ้าน

บางขุนพรหมปฏิบัติอุปฐาก บางทีขึ้นพระบาท หายเข้าไปในเมืองลับแลไม่กลับ คนลือว่าสมเด็จ ถึงมรณภาพแล้วก็มี ทางราชการเอาโกศขึ้นไป ท่านก็ออกมาจากเมืองลับแล พนักงานคุมโกศต้องเอาโกศเปล่ากลับหลายคราว ฯ

๏ ครั้นท่านกลับลงมาแล้ว ก็รับพิมพ์พระไป ท่านพระยานิกรบดินทร (โต) ได้ถวายทองคำเปลวมา ท่านก็ปิดพระได้สัก ๔๐๐๐๐ กว่า ทองนั้นก็หมด พระพิมพ์ ๘ หมื่น ๔ พัน คราวนี้ เดิมตั้งใจจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงปิดทอง แต่จะได้ถวายหรือไม่ได้ถวาย ไม่ได้ความปรากฏ พระธรรมถาวรยังเป็นพระครูปลัดก็ไม่รู้ ผู้เรียงจะซักถามให้ได้ความจริงก็เกรงใจ เพราะเกณฑ์ให้ท่านเล่าเรื่องอื่น ๆ มามากแล้ว ฯ

๏ ครั้นถึง ณ วันเดือน ๕ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพพระมหานคร ฯ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปดูการก่อพระโตวัดบางขุนพรหมในก็ไปอาพาธด้วยโรคชราภาพ ๑๕ วัน ก็ถึงมรณภาพ บนศาลาใหญ่วัดบางขุนพรหมใน ในเวลาปัจจุบันสมัยวันนั้น สิริรวมชนมายุ ๘๔ บริบูรณ์ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามมาได้ ๒๑ ปีบริบูรณ์ รับตำแหน่งที่สมเด็จพระ-พุฒาจารย์มาได้ ๗ ปีบริบูรณ์ ถ้าจะนับปีตามจันทรคติก็ได้ ๘ ปี นับอายุตามจันทรคติก็ได้ ๘๕ ปี เพราะท่านเกิดปีวอก เดือน ๖ วอกรอบที่ ๗ ถึงวอกรอบที่ ๘ เพียงย่างขึ้นเดือน ๕ ท่านก็ถึงมรณภาพ คิดทดหักเดือนตามอายุโหราจารย์ตามสุริยคตินิยม จึงเป็นอายุ ๘๔ ปีบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้ แล ฯ

๏ คำนวณอายุผู้เรียงเรื่องนี้ได้ ๗ ขวบยังไม่บริบูรณ์ คือหลักเหลือ ๖ ปีกับ ๓ เดือน เวลาที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังอยู่นั้น ผู้เรียงเรื่องนี้ยังอยู่กับคุณเฒ่าแก่กลิ่น ในตึกแถวเต๊งแถบข้างทิศใต้ ทางออกวัดพระเชตุพน ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน คุณกลิ่นเฒ่าแก่เคยพาขึ้นไปรับพระราชทานเบี้ยจันทร เบี้ยสุรย์ คือเงินสลึงจากพระราชหัตถ์สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็สองคราว ได้เคยฟังเทศน์สมเด็จพระ-พุฒาจารย์ (โต) ก็สองคราว ได้เคยเข้านมัสการท่านก็สองคราว ท่านผูกมือให้ที่พระที่นั่งทรงธรรม ยังจำได้ว่ามีต้นกาหลงใหญ่ในพระบรมมหาราชวังนั้น ฯ

๏ ครั้งเมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพที่ศาลาใหญ่ ในวัดบางขุนพรหมในแล้วได้รับพระราชทานน้ำสรงศพ ไตรครอง ผ้าขาวเย็บถุง โกศ กลองชนะ อภิรมย์ สนมซ้าย ผีพาย เรือตั้งบรรทุกศพ เมื่อเจ้านาย ขุนนาง คุณท้าวเฒ่าแก่พวกอุปฐาก พวกอุบาสก อุบาสิกา ประชาชน ชาวบ้านบางขุนพรหม ปวงพระสงฆ์ สรงน้ำสมเด็จเจ้าโตแล้ว สนมก็กระสันตราสังศพ บรรจุในโกศไม้ ๑๒ เสร็จแล้วก็ยกลงมาที่ท่าริมแม่น้ำเจ้าพ ะยา ผีพายหลวงพายลงมาตามลำแม่น้ำ เรือตามก็ตามหลายแม่น้ำ ส่งศพกระทั่งถึงหน้าวัดระฆัง สนมเชิญโกศศพขึ้นบนกุฏิสมเด็จ ฯ อยู่แถบข้างท้ายวัดริมคลองคูวัดระฆัง ตั้งศพบนฐานเบ็ญจาสองชั้น มีอภิรมย์ ๖ คัน มีกลองชนะ ๒๔ จ่าปี่ จ่ากลองพร้อม มีพระสวดพระอภิธรรม มีเลี้ยงพระ ๓ วัน เป็นของหลวง ฯ

วันเมื่อศพสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาถึงวัดระฆังวันนั้น ผู้คนมาส่งศพรับศพนมัสการศพนั้นแน่นอัดคับคั่ง ทั้งผู้ดี ผู้ไพร่ พลเมือง ไทย จีน ลาว มอญ ชาวละคร เขมร พราหมณ์ พระสงฆ์ทุกๆพระอาราม เด็กวัด เด็กบ้าน แน่นไปเต็มวัดระฆัง พระครูปลัดสัมภิพัฒน์ (ช้าง) คือพระธรรมถาวรราชาคณะ ที่มีอายุ ๘๘ ปี มีตัวอยู่ถึงวันเรียงประวัติเรื่องนี้ ได้ตักพระพิมพ์แจกชำร่วยแก่บรรดาผู้ที่มาส่งศพ สักการะศพ เคารพศพนั้น แจกทั่วกันคนละองค์สององค์ ท่านประมาณราว สามหมื่นองค์ที่แจกไป และต่อ ๆ มาก็แจกเรื่อย จนถึงวันพระราชทานเพลิงและยังมีผู้ขอ และแจกให้อีกหลายปีจนพระหมด ๑๕ กระถางมังกร เดี๋ยวนี้จะหาสักองค์ก็ไม่มี มีแต่จำเพาะตน ๆ และปั้นเหน่งซึ่งเป็นกระดูกหน้าผากของนางนาคพระโขนงนั้น ตกอยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ ซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระธรรมเจดีย์ ได้เป็นเสด็จอุปัชฌาย์ของผู้เรียงประวัติเรื่องนี้ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ม.จ. ทัศ) ไปคลองวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระนคร จึงได้มอบปั้นเหน่งกระดูกหน้าผากนางนาคพระโขนง ให้กรรมสิทธิ์ไว้แก่พระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ) เจ้าอาวาสวัดระฆัง แต่ครั้งยังดำรงตำแหน่งพระพิมลธรรมนั้น (ได้ยินแว่ว ๆ ว่าปั้นเหน่งนั้นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ถวาย ฯลฯ แล้ว)

และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพแล้ว

ล่วงมาถึงปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๙๒ ปี	
พุทธศักราชล่วงได้	๒๔๗๓ ปี
รัตนโกสินทรศักราชถึง	๑๔๙ ปี
อายุรัชกาลที่ ๕ เสวยราชย์	๔๓ ปี
รัชกาลที่ ๖ ,,	๑๕ ปี
รัชกาลที่ ๗ ,,	๖ ปี

คิดแต่ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี มาถึงปีมะเมีย โทศกนี้ จึงรวมแต่ปีมรณภาพนั้นมาถึงปีมะเมียนี้ได้ ๖๑ ปี กับเศษเดือนวันแล ฯ (ได้ลงมือเรียบเรียงแต่วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓)

พระธรรมถาวร (ช้าง) บอกว่า คำแนะนำกำชับสอนของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นดังนี้

๑. คุณรับเอาพื้นของฉันไว้ ดียิ่งกว่า๑๐๐ชั่ง๑๐๐๐ชั่ง คุณจะมีความเจริญเอง

๒. คุณใคร่มีอายุยืนยาว คุณต้องไหว้คนแก่

๓. คุณใคร่ไปสวรรค์ นิพพาน และมีลาภผล คุณหมั่นระลึกนึกถึง

๏ พุทธ พุทธา พุทเธ พุทโธ พุทธํ อรหํ พุทโธ อิติปิโสภควา นะโมพุทธายะ ฯ

๏ ถึงเถรเกษอาจารย์ผู้วิเศษของเจ้าสามกรมว่าดี ก็ไม่พ้น พุทธะ พุทธา พุทเธ พุทธํ พุทโธ อรหํ พุทโธ ฯ

ต่อแต่นี้ไป จะขอกล่าวถึงเรื่องพระโต และเรื่องวัดบางขุนพรหมใน ตำบลบางขุนพรหมพระนครนี้สักเล็กน้อย พอเป็นที่รู้จักกันไว้บ้าง

เดิมวัดบางขุนพรหมในนี้ เป็นวัดเก่าแก่นาน แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีหรือจะก่อนนั้นก็ไม่แน่ใจ วัดนี้เป็นวัดกลางสวน อยู่ดอนมาก ใครเป็นผู้สร้างก็ไม่ปรากฏนามหรือชาวสวนแถวนั้นจะพร้อมใจกันสร้างไว้ คนเก่าเจ้าทิฏฐิในการถือวัด ว่าวัดเราวัดเขา ดังเคยได้ยินมา ก็ไม่สู้แน่ใจนัก แต่เป็นวัดเก่าแก่จริง โบสถ์

เดิมเป็นเตาเผาปูนกลาย ๆ มีกุฏิฝากระแชงอ่อน มีศาลาโกรงเกรงแต่ลานวัดกว้างดี มีต้นไม้ใหญ่มากครึ้มดี มีลมเหนือ ลมตะวันตก ลมตะวันออก พัดโกรกตรงกรอง ส่งเข้าสู่โบสถ์แลลานวัดเย็นละเอียดดี เมื่อตั้งเป็นราชธานีแล้วในผังนี้ ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพ ฯ พระองค์เจ้าอินทร์ในพระราชวังบวร ได้ทรงพระศรัทธาปฏิสังขรณ์ เปลี่ยนแปลงทรงโบสถ์ เป็นรูปท้องพระโรงงามมีผังผายอ่าโถง ยาว ๕ ห้อง มีมุข ๒ ข้าง ก่ออิฐถือปูนเสร็จและสร้างศาลา ขุดคลอง เหนือใต้วัด หลังวัด หน้าวัด เป็นเขตคันทำกุฏิสงฆ์ซ่อมถานเรียบร้อย ฉลองแล้วทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระกระแสรับสั่งว่า ผู้ที่ถวายวัดของตนเข้าเป็นวัดหลวงนั้น จำเพาะเจ้าของเป็นพระยาพานทอง ถ้าเป็นเจ้าต้องได้รับพระราชทานพานทองก่อน จึงถวายวัดเป็นวัดหลวงได้ ซึ่งพระองค์เจ้าอินทร์ก็ยังหาได้รับพระราชทานพานทองไม่ ได้พานทองแล้วจึงควรถวายวัดของเธอเป็นวัดหลวงได้ วัดนี้ก็คงเป็นวัดราษฎร์ วัดเจ้าอินทร์ บางขุนพรหม

ครั้นถึงปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ ปี มีราชการสงครามกับเจ้าอนุเวียง-จันทน์พระองค์เจ้าอินทร์เจ้าของวัดบางขุนพรหมนี้ ได้โดยเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นไปปราบขบถเมืองเวียงจันทน์ มีชัยชนะกลับมาแล้วได้รับพระราชทานพานทองเป็นบำเหน็จความชอบในการสงครามนั้น แล้วพระองค์เจ้าอินทร์จึงทูลเกล้า ฯ ถวายวัดนี้เป็นวัดหลวงอีกครั้งหนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ตำรวจราชองครักษ์และกรมเมืองมาสำรวจชัยภูมิสถานที่ของวัดนี้ ตลอดถึงทางพระราชดำเนินในการถวายพระกฐินทานด้วย เจ้าพนักงานทำรายงานถวายตลอด แต่ทางพระราชดำเนินนั้นขัดต่อทางราชการหลายประการ เพราะวัดตั้งอยู่กลางสวนทั้ง ๔ ทิศ ไม่สะดวกแก่ข้าราชบริพารที่จะโดยเสด็จ จึงมิได้ทรงรับเข้าบัญชีเป็นวัดหลวง พระองค์เจ้าอินทร์ก็ทรงทอดธุระวัดนั้นเสียไม่นำพา วัดก็ชำรุดทรุดโทรมลงอีก และพระองค์เจ้าอินทร์ก็มาสิ้นพระชนม์ไปด้วย จึงท่านพระเสมียนตราด้วง ได้มีศรัทธาสละที่สวนขนัดทางหน้าวัด ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดขึ้นไปถึงกำแพงวัด แถบหน้าวัดทั้ง ๒ ในปัจจุบันนี้จนจดวัด ถวายเป็นที่กัลปนาบ้าง เป็นหน้าวัดบ้าง เป็นสมบัติของวัดบางขุนพรหม ด้วยพระ

เสมียนตราด้วง นิยมนับถือ ฟังคำสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้อุทิศที่บ้านที่สวนออกบูชาแก่พระรัตนตรัยในเนื้อที่ ๆ ว่าแล้วนั้น พระเสมียนตราด้วงแลสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหมใน ด้วยผลค่าที่กัลปนาตลอดจนมาถึงสร้างพระโต ท่านเสมียนตราด้วงก็ถึงอนิจกรรม สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ถึงมรณภาพ สมภารวัดแลทายกก็ทำโลเลร่องแร่ง ผลประโยชน์ของวัดก็เสื่อมทรามหายไป วัดก็ทรุดโทรมรกรื้อ ภิกษุที่ประจำในวัดก็ล้วนรุ่มร่ามเลอะเทอะ เป็นกดมะดอทั้งปทัด

ครั้นพระมหานครมาสู่ความสะอาดรุ่งเรืองงาม จึงดลพระราชหฤทัยใน รัชกาลที่ ๕ นั้นให้ทรงสถาปนาพระมหานคร ตัดถนนสัญจรให้โล่งรี่วตลอดถึงกัน หลายชั้นหลายทาง ทะลุถึงกันหมดทุกสายทั้ง ๔ ทิศติดต่อกันไป ทางหน้าวัดบางขุนพรหมก็ถูกตัดถนนด้วยช่วยเพิ่มพระบารมีทางริมน้ำก็ถูกแลกเปลี่ยนที่ ทรงสร้างวังลงตรงที่นั้น ๒ วัง ที่ใหม่ของหลวงที่พระราชทานให้แก่วัดบางขุนพรหมนั้นเดี๋ยวนี้ ก็ได้ยินว่าหายไปไม่ปรากฏแก่วัดบางขุนพรหม และชาวบ้านเหล่านั้น ช่วยกันพยุงวัดนี้มาด้วยผลประโยชน์ส่วนตัวบ้าง ผลประโยชน์ของวัดเกิดในกัลปนาบ้างช่วยกันเสริมสร้างพระโตองค์นี้มานานก็ไม่รู้จักจะแล้วได้ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๗ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านพระครู เป็นพระธรรมยุติกนิกายมาคิดสถาปนาพระโตองค์นี้เปลี่ยนแปลงเป็นพระยืนห้ามญาติ พอเป็นองค์ขึ้นสมมติว่าแล้ว นัดไหว้กัน ไม่ช้าเท่าไรก็เกิดวิบัติขึ้นแก่ผู้ต้นคิด เพราะผิดทางกำหนดในบทหนังสือปฐม ก กา ว่าขืนรู้ผู้ใหญ่เครื่องไม่เข้าการ เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้น ท่าน ประพฤติกาย วาจา ใจ เป็นผู้ใหญ่แท้ ท่านสร้างพระนั่งตอตะเคียนโปรดยักษ์ พระปางนี้ไม่มีใคร ๆ สร้างไว้เลย แต่สยามฝ่ายเหนือลงมาก็หามีผู้สร้างขึ้นไว้ไม่ท่านจึงคิดตั้งใจและสร้างไว้ ให้ครบ ๑๐๘ ปาง แต่อายุและโอกาสไม่พอแก่ความคิด พระจึงไม่แล้ว ท่านพระครู มาขืนรู้ท่านจึงไม่เจริญกลับเป็นคนเสียกล เป็นคนทรุดเสื่อมถึงแก่ต้องโทษทางอาญา ราชภัยบันดาลเป็น เพราะโลภเจตนาเป็นเค้ามูล จึงพินาศวิบากผลปฏิสังขรณ์ อำนวยไม่ทัน วิบากของโลภแลความลบหลู่ดูหมิ่นผู้ใหญ่โทษขืนรู้ผู้ใหญ่แรงกว่า อำนวยก่อนจึงเห็นเป็นทิฐธรรมเวทนียะกรรมแท้ กลับเป็น

บุคคลลับลี้ หายชื่อหายหน้าไม่ปรากฏเหมือน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านก่อสร้างสิ่งซึ่งเป็นถาวรวัตถุชิ้นใด ๆ เป็นการเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนาแล้วท่านไม่มีแยบคายคนอื่น ๆ ตรงต่อพระพุทธศาสนาตรงต่อพระมหากษัตริย์ ตรงต่อชาติ อาจทำให้ประโยชน์ โสตถิผลให้แก่ประชุมชนเป็นอันมากดังสำแดงมาแล้วแต่หนหลัง

และวัดบางขุนพรหมในนั้น สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้สืบเค้าเงื่อนได้ทราบเหตุการณ์บ้างว่า เดิมพระองค์เจ้าอินทร์ซ่อมแซมก่อสร้างเป็นหลักฐานไว้ก่อนสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น) วัดบวรนิเวศ ได้ขนานนามวัดนี้ ให้ชื่อว่าวัดอินทรวิหาร (แปลว่าวัดเจ้าอินทร์) ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ นั้นมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ (ถ้าผู้มีทรัพย์มีอำนาจมีกำลัง มีอานุภาพ ได้มาแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้เป็นพระนั่งบนตอตะเคียนตามประสงค์ของสมเด็จเจ้าโตได้ และทำยักษ์คุกเข่าฟังพระธรรมเทศนา ได้ลุสำเร็จปฐมมรรค หายดุร้ายไม่เบียดเบียนมนุษย์ ไม่เบียดเบียนพระภิกษุสงฆ์สามเณรต่อไป ผู้แปลงใหม่ คงมั่งคั่งสมบูรณ์ พูนพิพัฒน์สถาพร ประเทศก็จะรุ่งเรืองปราศจากวิหิงสาอาฆาต พยาธิก็จะไม่บีฑาเลย ฯ

ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ ได้ทรงจำและเสาะสางสืบค้นฉบับตำรับกะรุ่งกะริ่ง และได้อาศัยพึ่งพิงท่านผู้หลักผู้ใหญ่ผู้สูงอายุเล่ากล่าวสืบ ๆ มาจนมาติดอยู่ในสมองของข้าพเจ้า และได้ถือเอาคำของเจ้าคุณพระ–ธรรมถาวร (ช้าง) ผู้มีอายุยาว ๘๘ ปีบ้าง อนุมัติดัดแปลงบ้าง ประมาณบ้าง สันนิษฐานบ้าง วิจารณ์บ้าง เทียบศักราชในพงศาวดารบ้าง บรมราชประวัติแห่งสยามบ้าง พอให้สมเหตุสมผลให้เป็นต้นเป็นปลาย พิจารณาในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหารบ้าง ได้ยกเหตุผลขึ้นกล่าว ใช้ถ้อยคำเวยยากรณ์ เป็นคำพูดตรง ๆ แต่คงจะไม่เหมือนสมเด็จพระเป็นแน่ เพราะคนละยุค คนละคราว คนละสมัย และข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าคงไม่ผิดจากความจริง เพราะข้าพเจ้าใช้คำตามหลัก เป็นคำท้าวคำพระยา คำพระสงฆ์ คำบ้านนอก คำราชการ คำโต้ตอบทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้าเขียนเองตามหลักของการแต่งหนังสือ แต่คำทั้งปวงเห็นว่าสมเหตุสมผลแล้วจึงเขียนลง

แต่คงไม่คลาดจากความจริงถ้าว่าไม่ได้ยินกับหู ไม่ได้รู้กับตา มากล่าวเล่าสู่กันฟัง คล้ายกับเล่านิทานเหมือนเล่าเรื่องศรีธนนชัย เรื่องไกรทอง เรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่องอะไรทั้งหมด ที่เรียกว่านิทานแล้ว ธรรมดาต้องมีต่อมีเติม มีตัด ไม่ให้ขัดลิ้นขัดหู แต่ไม่ผิดหลักแห่งความจริง เพราะสิ่งที่จริงมีปรากฏเป็นพยานของคำนั้น ๆ ถ้าหากว่าอ่านรูดรูด ฟังรูดรูดไม่ยึดถือเรื่องราว ก็เห็นมีประโยชน์เล็กน้อย แก่ผู้อ่านผู้ฟังบ้าง คือสอนพูด ถึงเป็นคนโง่ คนบ้านนอก ก็รู้การเมืองได้บ้างไม่เซอะซะต่อไปนักโต้ตอบ ก็จะได้ทราบหลักแห่งถ้อยคำ นักธรรมะ ก็พอสกิดให้เข้าใจธรรมะบ้าง นักเชื่อถือก็จะได้แน่นแฟ้นเข้าอีก นักสนุก ก็พอเล่าหัวเราะแก้ง่วงเหงา ถ้าจะถือว่าหนังสือแต่งใหม่ ก็ดีเหมือนกัน ถ้าท่านเห็นถ่องแท้ว่าผิดพลาด โปรดฆ่ากาแต้มต่อตัดเติมได้ให้ถูกต้องเป็นดี ๆ

นี่แหละหนาท่านทานบดีที่มีน้ำใจเลื่อมใสศรัทธาเชื่อถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้อุตส่าห์มาประชุมกันไหว้กราบสักการะพระเกตุไชโยใหญ่โต ในอำเภอไชโยนี้ทุกปีมา พระพุทธปฏิมากรองค์นี้หนา ก็เป็นพระของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ขอพระบรมราชานุญาตแล้วก่อสร้างไว้ ท่านได้เชิญเทวดาฟ้าเทวดาดินเป็นผู้เฝ้าพิทักษ์รักษาป้องกันภัยอันตราย ไม่ให้มีแก่พระของท่าน จึงถาวรตั้งมั่นมาถึงปีนี้ได้นานถึง ๖๐ ปีเศษล่วงมา ก็ด้วยอำนาจสัตยาธิษฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ผู้มีสัตย์ มีธรรม ทั้งกอปรกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เป็นฝ่ายบุญฝ่ายกุศล ทั้งระคนข้องอยู่ในภูมิรู้ ภูมิเมตตา ภูมิกรุณา เอ็นดูแก่อาณาประชาชนนิกร ท่านตั้งใจให้ความสุขอันสุนทร และให้สุขสโมสรแก่นิกรประชาชนทั่วหน้ากัน ท่านหวังจะให้มีแต่ความปรีดิ์เปรมเกษมสันต์สารภิรมย์ ให้สมแก่ที่ประเทศเป็นเขตพระบวรพุทธศาสนา รักษาพระรัตนตรัยให้ไพบูลย์ ต่อตั้งศาสนาไว้มิให้เสื่อมสูญ เศร้าหมอง ให้บริสุทธิ์ผุดผ่องสนองพระเดชพระคุณพระพุทธเจ้า อันได้ทรงพักฟูมไผ่เฝ้าฝากฝังตั้งพระศาสนาไว้ เป็นของบริสุทธิ์สำหรับพุทธเวไนย พุทธสาวก พุทธมามะกะ พุทธบาท พุทธ-

บิดามารดา แห่งพระพุทธเจ้า จะได้ตรัสไปข้างหน้าในอนาคตกาล นิกรชนะจะได้ชวนช่วยกันรักษาศีลบำเพ็ญทานทำแต่การบุญ ผู้สละ ผู้บริจาคจะได้เป็นทุนเป็นเสบียงทางผลที่ทำไว้จะมิได้ระเหิดเริศร้างจางจืดชืดเชื้อ หรือยากจนค่นแค้นเต็มเข็ญเป็นไปในภายหน้า จะได้ทวีมีศรัทธากล้าปัญญาแหลมหลักอรรคภูมิวิจารณ์จะเกิดบุญจิตุกามย-ตาญานหยั่งรู้หยั่งเห็นพระอริยสัจจะธรรม จะได้นำตนให้ข้ามพ้นจากวัฏฏะสงสารได้ก็ต้องอาศัยกุศลวัตรภูมิ ภูมิรู้ภูมิปฏิบัติในปัจจุบันชาตินี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้สำเร็จความสุข ความดีความงามตามวาสนาบารมีในกาลภายภาคหน้า เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ชะโลชะลอ หล่อศรัทธาปสันนา ของพระพุทธศาสนิกชนไว้ใหญ่อะโข ตั้งพระไว้จะได้ระลึกนึกถึงพระพุทโธได้ง่าย ๆ ต่างคนต่างจะได้ไหว้นมัสการบูชา ทุกวันทุกเวลาราตรีปีไป จะได้สมดั่งพระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเทศนาสั่งสอนไว้แก่พระสารีบุตรอุตตององค์สาวกว่า "อตีตํนานวาคะเมยยะ นัปปฏิกังเขอะนาคะตัง ยทะตี ตํมปหินันตัง อัปปัตตัญจะอะนาคะตัง ปัจจุบันนันญจะโยธัมมัง ตัตถะตัตถะวิปัสสะติ อะสังหิรังอะสังกุปปัง ตังวิทธามะนุพรูหะเย อัชเชวะกิจจะมาตัปปังโกชัญญามะระณังสุเว นะหิโนสังคะรันเตนะ มหาเสเนนะ มัจจุนา เอวัง วิหาริมาตาปิงอะโหรัตตะมะตันทิตัง ตังเวภัทเทกะรัตโตติ สันโตอาจิกขะเตมุนีติ" แปลความตามพระคาถาทั้ง ๔ คาถานี้ว่า "บุคคลไม่พึงตามไปถึงเหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว ๑ บุคคลไม่พึงหวังจำเพาะเหตุผลข้างหน้าอันยังไม่มาถึง บุคคลใดย่อมเห็นชัดเห็นแน่ว่า ธรรมะคือคุณงามความดีในปัจจุบันทันตาแล้ว ย่อมทำประโยชน์ในเหตุการณ์นั้น ๆ เถิดอะสังหิรัง อะสังกุปปัง ไม่พึงย่อหย่อน ไม่พึงคืนคลายเกียจคร้าน พึงจำเพาะเจาะจงผลประโยชน์นั้น ๆ ให้เจริญตาม ๆ เป็นลำดับไป พึงทำกิจการงานของตนให้เสร็จสุขสำเร็จเสียในวันนี้ จะเฉื่อยชาราข้อละทิ้งกิจการงานให้นานวันนั้นไม่ได้ โกชัญญามรณังสุเว ใครเล่าจะพึงรู้ว่าความตายจะมาถึงในวันพรุ่งนี้ นะหิโนสังคะรันเตนะ มหาเสเนนะมัจจุนา ความผัดเพี้ยนผ่อนผันของเราทั้งหลายไม่มีต่อด้วยความตายอันมีเสนาใหญ่นั้น คนผู้เห็นภัยมฤตยูราชตามกระชั้นแล้ว ไม่ควรทุเลาวันประกันพรุ่ง ว่าพรุ่งนี้

เถอะ มะเลื่องเถอะ เราจึงจะกระทำไม่พึงย่อหย่อนเกียจคร้านอย่างนี้ รีบร้อนกระทำเสียให้แล้ว จึงอยู่ทำไปทั้งกลางวันและกลางคืน ตังเวภัทเทกะรัตโตติ สันโตอาจิกขะเตมุนี นักปราชญ์ผู้รู้ผู้สงบระงับแล้ว ท่านกล่าวบอกว่า บุคคลผู้หมั่นเพียรกระทำนั้นว่าเป็นบุคคลมีราตรีเดียวเจริญด้วยประการดังนี้,,

ถ้าจะอธิบายตามความในพระธรรมเทศนาในพระคาถาที่แปลมาแล้วนี้ให้เข้าใจตามภาษาชาวบ้าน ต้องอธิบายดังนี้ว่า คำหรือเรื่องหรือสิ่งหรือเหตุการณ์ก็ตาม ถ้ามันล่วงเลยไปเสียแล้ว มันสายไปเสียแล้ว มันบ่ายไปเสียแล้ว เรียกว่าอดีต ล่วงไปแล้วอย่าให้ไปตามคิดตามหาถึงมัน จะทำความเสียใจให้ ท่านจึงสอนไม่ให้ตามคิด สุภาษิตก็ว่าไว้ว่า อย่าฟื้นฝอยหาตะเข็บให้เจ็บใจ อย่าตามคิดถึงมัน ทำเป็นไม่รู้ไม่ชี้เสีย และดีกว่า ถึงเรื่องราวเหตุผลข้างหน้า หรือมีคนมีผู้กล่าวมาส่อถึงเหตุผลข้างหน้า ว่าเมื่อนั้นเมื่อนั่น จะให้นั่นจะให้นั่นทำนั่นทำนั่นให้ กล่าวอย่างนี้ เรียกว่าอนาคตเหตุท่านว่าอย่าพึ่งจำนง อย่าหวังใจ อย่าวางใจในการข้างหน้าจะเสียใจอีกจะเหนื่อยเปล่าด้วย เพราะไม่จริงดังว่า สุภาษิตก็ว่า ไม่เห็นน้ำตัดกระบอก ไม่เห็นรอกโก่งกระสุนหน้าไม้ สายกระสุนจะล้า คันกระสุนจะอ่อน คนเราถ้าเชื่อการข้างหน้า ทำไปเพราะหวังและสำคัญมั่นใจมุ่งหมายว่าจริงใจ ถ้าไปถูกหลอกถูกล่อเข้า จะเสียใจ แห้งใจอ่อนใจเหนื่อยเปล่า เหตุนี้ ท่านจึงสอนว่าอย่าหวังการข้างหน้า ในปัจจุบันชั่ววันหนึ่งๆนี่แหละควรพึงกระทำให้เป็นผลประโยชน์ ไว้สำหรับเกื้อกูลตน ทำบุญทำกุศลไว้สำหรับตนประจำตัวไว้สม่ำเสมอทุกวัน ทุกเวลา ถึงโดยว่าข้างหน้า ภพหน้า โลกหน้าจะมีหรือไม่มีเราก็ไม่วิตก เพราะเราไม่ทำความผิด ความชั่วความบาปไว้ เราไม่เศร้าไม่หมอง เมื่อเราทำตนให้บริสุทธิ์ ทำตนให้มั่นคง ทำตนให้มีคนรักคนนับหน้าถือนามเราก็ไม่หวาดไม่ไหวต่อการขัดสน เรารับจ้างเขาทำงาน เรารีบทำให้เขาแล้วตามกำหนดเจ้างานก็ต้องให้ค่าจ้างรางวัลเราตามสัญญา ถ้าเราจะขอรับเงินล่วงหน้านายจ้างก็ไม่รังเกียจ หยิบให้เราทันทีทันงานเพราะนายจ้างเชื่อว่าเราหมั่นทำงานของท่านจริงไม่ย่อหย่อนผ่อนผัดวัน ถ้าว่าเป็นงานของของเราเองรีบทำให้แล้วไม่ผัดเพี้ยนเปลี่ยนเวลา

ก็ยิ่งได้ผลความเจริญ เมื่อการงานเงินของเราพอดี พอแล้วพอกินพอใช้ เราก็มีโอกาส มีช่อง ที่จะแสวงหาคุณงามความดีทำบุญทำกุศล สวดมนต์ไหว้พระได้ตามสบายใจ เมื่อเราสบายใจไม่มีราคีไม่มีความขัดข้องหมองใจ ไม่เศร้าหมองใจแล้ว เราก็ยิ่งมีสง่าราศีดีขึ้น เป็นที่ชื่นตาของผู้ที่เราจะไปสู่มาหา ผู้รับก็ไม่กินแหนงรังเกียจรำคาญเพราะตนของเราบริสุทธิ์ ไม่รบกวนหยิบยืมให้เจ้าของบ้านรำคาญใจ ทำได้ดังนี้ และจึงตรงต่อพระพุทธศาสนา ตรงกับคำในภัทธกรัตคาถา วา ตํ เวภัทเธกะรัตโตติ ว่าคนทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนได้ ดังสำแดงมาจึงมีนามกล่าวว่าผู้นั้น มีราตรี คืนเดียวเจริญ

ถ้าเป็นบรรพชิตเล่า ก็จงทำให้เจริญ คือ อย่าเกลียดอย่าคร้าน การเล่า การเรียน การประพฤติ การปฏิบัติ การสงเคราะห์ตระกูลชอบด้วยธรรมวินัย อย่าประทุษร้ายตระกูลให้ผิดต่อธรรมวินัย ให้ชอบด้วยพระราชกฤษฎีกากฎหมายบ้านเมืองท่าน สำหรับวันหนึ่ง ๆ แล้ว ก็อาจได้รับความยกย่องนับถือลือชา มีสักการะสัมมานะเสมอไปตามสมควร พระมหามุนีก็ทรงชี้ชวนให้นิยมชมว่า ตํ เวภัทเธกะรัตโต ว่าท่านผู้นั้น มีราตรีเดียวเจริญ บุคคลใด ถ้าถูกพระอริยเจ้าผู้เป็นอริยนักปราชญ์ สรรเสริญแล้ว ก็หวังเถอะว่า คงมีแต่ ความสุข ความเจริญทุกวันทุกเวลาหาความทรุดเสื่อม บ่มิได้ ถ้ายิ่งเป็นผู้เข้าใกล้ไหว้กราบ นมัสการบูชาสักการะ เชื่อมั่นถือมั่นในสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ช่วยกันพร้อมใจกัน นมัสการสักการบูชาพระโตของสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) สร้างไว้เป็นฐานเช่นนี้ ผู้บูชาสักการะนมัสการ ก็ได้ชื่อว่ากตัญญูกตเวทีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน เหตุว่าพระพุทธองค์ทรงตรัสกำชับกับพระอานนท์เถระเจ้าไว้ว่า ผู้ใดเลื่อมใสประสาทะศรัทธา ใคร่บูชาพระตถาคตด้วยความซื่อสัตย์กตเวที "ปฏิมาโพธิรุกขาถูปาจะชินะธาตุโย จตุราสีติสหัสสธัมมักขันธาสุเทสิตา" ให้บุคคลผู้นั้นบูชาสักการะนอบน้อม พร้อมด้วย กาย วาจา ใจ ให้ลึกซึ้ง แล้วบูชาซึ่งพระปฏิมากร ๑ ไม้พระมหาโพธิ ที่นั่งตรัสรู้ ๑ พระสถูปเจดีย์ที่บรรจุเครื่องพุทธโภคแลอุทเทศเจดีย์ที่ทำเทียมไว้ ๑ ซึ่งพระสารีรกธาตุของพระศาสดาคือกระดูกของ

พระพุทธเจ้า ๑ พระคัมภีร์ที่บรรจุพระธรรมขันธ์แปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ๑ วัตถุทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นที่สมควรสักการบูชาของผู้ที่มุ่งหมายนับถือ เป็นบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ ทานมัย ๑ ศีลมัย ๑ ภาวนามัย ๑ ทิฏฐุชุมัย ๑ อปัจจายนมัย ๑ ไวยาวัจจมัย ๑ เทศนามัย ๑ ปัตติทานมัย ๑ ปุญญัตตานุโมทนามัย ๑ สะวนมัย ๑ ทั้ง ๑๐ ประการนี้ บังเกิดเป็นที่ตั้งของบุคคลผู้ที่ไหว้นพเคารพบูชา เมื่อทำเข้า บูชาเข้า ฟังเข้า แสดงเข้า ขวนขวายเข้า อ่อนน้อมเข้า ให้ทานเข้า ภาวนาเข้า เห็นตรงเข้า เพราะอาศัยเหตุที่พระเกตุไชโยนี้ ก็เป็นบุญล้ำเลิศประเสริฐวิเศษเห็นทันตาทันใจก็มีปรากฏเป็นหลายคนมาแล้ว ถ้าได้สร้างเรื่องราวประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้เรื่องนี้ไว้สำหรับเป็นความรู้ ไว้สำหรับบ้านเรือน สืบบุตรหลานเหลนโหลนไปอีกก็ได้ชื่อว่ากตัญญูรู้พระคุณพระพุฒาจารย์ (โต) เหมือนได้นั่งใกล้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้บุญเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สุขสวัสดีมงคลเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สดับตรับฟังเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้รู้จักศาสนาแน่นอนเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เหตุนี้ ควรแล้วที่สาธุชนทั้งปวง จะช่วยกันสร้างประวัติเรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้เชิดชูเฉลิมพระเกียรติคุณของท่าน เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์โน้น เป็นพระควรอัศจรรย์ควรรู้ควรฟัง จรรยา อาการ กิริยา ท่าทาง พูด เจรจาโต้ตอบ ปฏิบัติ ก่อสร้าง แปลก ๆ ประหลาดกว่าพระสงฆ์องค์อื่น เทียมหรือเหมือนหรือยิ่งด้วยวุฒิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ไม่ใคร่จะมีใครรู้จักทั่วแผ่นดินเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไม่ใคร่จะเคยได้ยินเป็นแต่ธรรมดาเรียบ ๆ ก็พอมีบ้าง

ถ้าท่านได้ช่วยกันสร้างเรื่องประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้อ่านรู้ดูฟังสำหรับบ้านเรือน และตู้หนังสือของท่านแล้ว ท่านจะมีอานิสงส์ทำให้ท่านผ่องแผ้วพ้นราคี จะมีแต่ทางสุขสวัสดีเท่ากับมียันต์ชื่อว่ามหามงคล จะกำจัดอุปัทวันตรายแลภัยจัญไรเป็นต้น ไม่มีมายายีบีฑาท่านได้เลย สมด้วยพระบาลีท่านรำพันเฉลยไว้ ว่า "สัพพีติโย วิวัชชันตุ สัพพะโรโค วินัสสะตุ มา เต ภะวัตวันตะราโย" สัพพิเรวะสะมาเสถะ สัพพิกุพเพถะสัณฑวิง สะตังธัมมะ ภิญญายะ สัพพะทุกขาปะ

มุจจะติ" ดังนี้ มีความว่า ให้บุคคลพึงนั่งใกล้ด้วยสัปปุรุษคนดีพร้อม ๑ ให้บุคคลพึงทำความคุ้นเคยรักใคร่ไต่ถามสนทนาด้วยท่านผู้เป็นสัปปุรุษ คนดี ๑ ได้ฟังคำชี้แจงของสัปปุรุษอย่างแน่นอน ก็จะรู้เท่ารู้ธรรมของสัปปุรุษคนดีพร้อม ย่อมพ้นทุกข์ยากลำบากทั้งปวง

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์โน้น ท่านเป็นสัปปุรุษเที่ยงแท้ผู้หนึ่ง เพราะตั้งแต่ต้นจนปลายท่านมิได้เบียดตนและเบียดผู้อื่น ให้ได้ความทุกข์ยากลำบากเลยแม้สักคนเดียว ตั้งแต่เกิดมาเห็นโลกจนตลอดวันมรณภาพ จนถึงปัจจุบันเดี๋ยวนี้ ก็ยังมีพระโตตั้งไว้ให้เป็นที่ไหว้ที่บูชา แก่บรรดาพุทธศานิกชน คนทุกชั้นได้รำพันนับถือไม่รู้วาย ควรที่ท่านทายกทั้งหลายจงพร้อมกันสร้างหนังสือประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นไว้คนละเล่มเทอญ ฯ

จบบันทึกประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ฉบับของมหาอำมาตย์ตรีพระยาทิพโกษา ซึ่งเป็นฉบับที่รวบรวมโดย ม.ล. พระมหาสว่าง เสนีย์วงศ์ ณ อยุธยา ได้รวบรวมขึ้นปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ตามคำโคลงตอนท้ายดังนี้.

ประวัติคัดข้อย่อ　　คำขาน
สมเด็จพุฒาจารย์　　เจอดไว้
โต, นามชื่อเดิมจาน　　จารึก เรื่องมี
เชิญอ่านเชิญฟังให้　　ท่องแท้แปลความ ฯ
ลงมือที่สิบห้า　　กรกฎ
วันที่สามกันย์หมด　　แต่งแก้
พ.ศ. ล่วงกำหนด　　สองสี่ เจ็ดตรี
เดือนหนึ่งมีเศษแท้　　สิบเก้าวันตรง ฯ

ได้จัดพิมพ์ขึ้นตามข้อความเดิมในต้นฉบับทุกประการ โดยมิได้แก้ไขในเรื่องศักราช วัน เดือนปี เลย

เทพย์ สาริกบุตร

๙๗ ซอยหลังสวน เพลินจิต พระนคร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ นายกำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๔